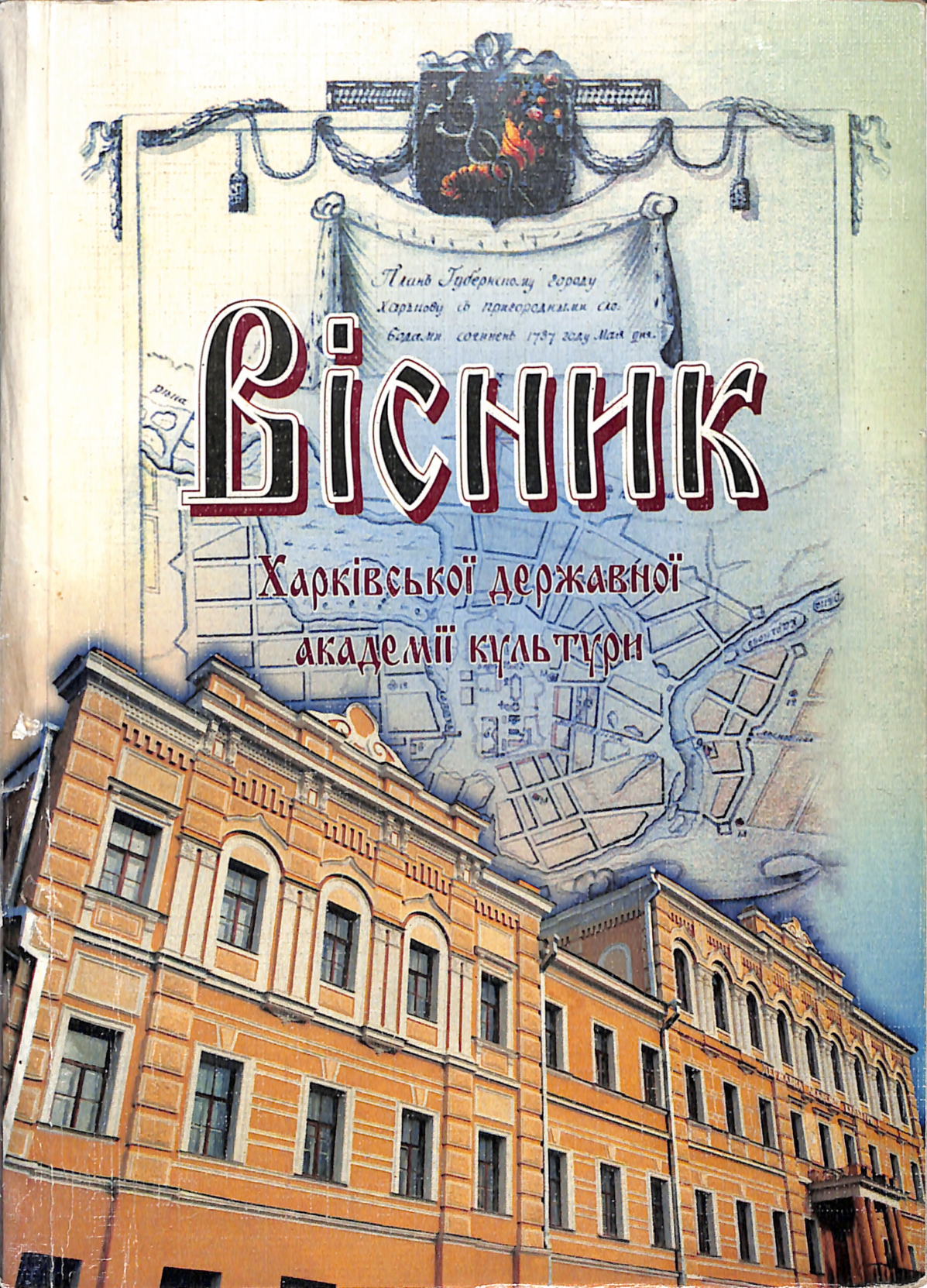

Вісник

Харківської державної академії культури

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

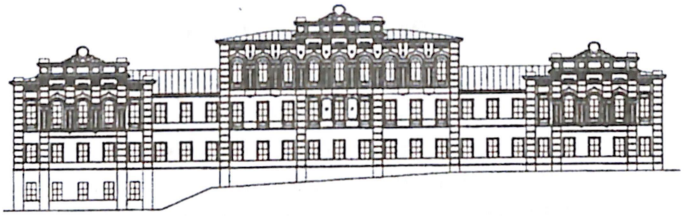

Вісник

Харківської державної академії культури

Випуск 6

Збірник наукових праць

Харків – ХДАК

2001

ББК 71я54 + 63.3 (4УКР)я54+ 73я54 + 78я54
УДК [002 + 008 + 01 + 02 +93/94] (06)
В36

Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури
(протокол № 10 від 27.04.2001 р.)

Затверджено Постановою ВАК України:
08.09.1999 р. як фахове видання з історичних наук (*Перелік № 2*);
09.02.2000 р. як фахове видання з педагогічних наук (*Перелік № 4*)

Редакційна колегія:

Н.М. Кушнаренко, доктор педагогічних наук
(відповідальний редактор);
В.О.Ільганаєва, доктор історичних наук
(заступник відповідального редактора);
Т.О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В.В. Кравченко, доктор історичних наук;
С.Г. Кулешов, доктор історичних наук;
Л.С. Нечепоренко, доктор педагогічних наук;
М.С. Слободяник, доктор історичних наук;
Л.Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
А.С. Чачко, доктор педагогічних наук

В36 **Вісник Харківської державної академії культури**: Зб. наук. праць. Вип. 6 / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. Н.М. Кушнаренко, проф., д-р пед. наук. – Х.: ХДАК, 2001. – 304 с.

ISBN 966-7352-47-1

У науковому збірнику розглядаються методологічні, історичні, теоретичні, методичні та організаційні проблеми культурологічної, інформаційної, бібліотечної діяльності; сучасні тенденції розвитку культурології, педагогіки та наук документно-комунікаційного циклу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, працівників сфер культурологічної та документно-комунікаційної діяльності.

ББК 71я54 + 63.3 (4УКР)я54+ 73я54 + 78я54
УДК [002 + 008 + 01 + 02 +93/94] (06)

ISBN 966-7352-47-1

© Харківська державна академія культури, 2001

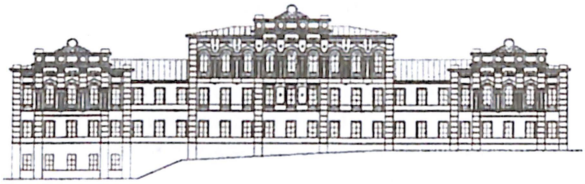

1

Теорія та історія культури

УДК 008(048.83)+130.2

В.М. ШЕЙКО

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНА «ЦИВІЛІЗАЦІЯ» (ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)

Висвітлюються проблеми дослідженості поняття «цивілізація» мислителями, науковцями XIX-XX ст., виходячи із їх загального світосприйняття, філософсько-історичних поглядів та напрямків наукової діяльності. Зазначаються найбільш вагомі історико-філософські та культурологічні праці щодо феномену «цивілізація»

Поняття цивілізації. Нині питанням цивілізації присвячено багато літератури [1–27]. **Цивілізація** (від латинського civis – громадянин, civilis – громадянський, суспільний, тобто «*цивілізація*» – «*громадянськість*»). На думку більшості сучасних дослідників, цивілізація означає наступний за варварством ступінь культури, вона постійно привчає людину до цілеспрямованих, упорядкованих спільних дій з подібними собі, що створює найважливішу передумову культури. Інші вважають, що цивілізація – це стан етносу, якого він сягнув завдяки розвиткові громадськості, життя суспільства і яке характеризується віддаленням від первісної дикості, поліпшенням матеріального становища і суспільних відносин та високим розвитком цивілізації [28–34]. Вживання слова «*цивілізація*» в такому загальному, широкому значенні є в буденному слововжитку більш або менш визначеним, але у дослідників, які вивчають питання людського розвитку, поняття цивілізація набуло різних тлумачень. Загалом можна зазначити, що більшість учених вбачали в цивілізації вищий стан людини і підводили під це поняття переважно ті сторони розвитку людства, які даний автор вважав важливими. Визначення поняття цивілізація, встановлення її чинників та оцінка значення походять, таким чином, із загального світосприйняття даного дослідника і є виявленням його філософсько-історичних поглядів та наукової «profession de foi». На вивченні цивілізації відбилася зміна різних світоглядів та історичних теорій. **Найближчим за значенням до «цивілізації» вважається слово «культура».** Німецька філософія здебільшого вживає дефініцію **«цивілізація»**, англійці та французи – слово **«культура»**.

Історико-філософські погляди на цивілізацію до XX ст. Деякі вчені вживали слова «культура» та «цивілізація» як синоніми,

інші намагалися встановити між ними **певну відмінність**. І. Гердер не використовував термін «цивілізація» – він вживав слово «культура», яким означав «виховання людини під впливом довкілля та суспільства», причому у нього переважає телеологічне розуміння [34]. В. Гумбольдт розрізняв цивілізацію та культуру [35]. Цивілізація, на його думку, є «олюднення народів, як з боку їх зовнішніх організацій та звичаїв, так і по відношенню до їх внутрішньої будови», наука та мистецтво входять у поняття «культура». Існує і така відмінність цих понять, при якій «культура» розуміється як панування людини над матерією і силами природи, а словом «цивілізація» визначають панування людини над собою, тобто над своїми нижчими, елементарними потягами. Цивілізація означає більш внутрішній, культура – більш зовнішній процес (П. Барт) [36]. Досить близькою до такого визначення цивілізації й думка Б. Гізо, який написав «Історію цивілізації в Європі» та «Історію цивілізації у Франції» [9]. У цих видатних працях Б. Гізо так визначає цивілізацію: «Під словом цивілізація передусім слід розуміти прогрес, розвиток. Цивілізація виявляється у двох фактах: 1) розвиток стану суспільства (developpement de l'etat social); 2) розвиток інтелектуального стану (de l'etat intellectuel...). У великому факті цивілізації містяться два факти – розвиток діяльності суспільної та діяльності індивідуальної і прогрес суспільства та прогрес людства. **Два великі елементи цивілізації – розвиток інтелектуальний та розвиток соціальний – тісно пов'язані між собою.** В цих працях він поставив собі завдання *розглянути цивілізацію загалом, як розвиток соціальний та розвиток моральний, в історії людських стосунків та в історії ідей.* Б. Гізо вважав, що вірування, почуття, ідеї, мораль передують зовнішньому положенню, соціальним відносинам, політичним установам. Наведені думки Б. Гізо дозволяють зрозуміти, що саме він мав на увазі під цивілізацією і яку роль відводив ідеям в історії людства. В «Історії цивілізації в Європі» Б. Гізо розглянув лише один бік цивілізації, а саме: розвиток суспільних та політичних відносин. В «Історії цивілізації у Франції» (охоплює період лише до XIV ст.) він розглядав цивілізацію в іншому контексті – *розвиток релігії, моралі, літератури та освіти.* Таким чином, Б. Гізо не включав у поняття цивілізації того, що зазвичай називають «матеріальною культурою» [37, 38]. Переважно духовний бік розуміє під цивілізацією Г. Бокль у праці «Історія цивілізації в Англії» (до якої він встиг написати лише вступ), зробивши надзвичайну спробу зблизити історію з природничими науками [39]. Г. Бокль ви-

значав суть цивілізації, виходячи із того, що подвійний рух, моральний та розумовий, становить суть самої ідеї цивілізації і містить у собі всю теорію духовного прогресу. З'ясовуючи різницю між східною цивілізацією та західною, він вважав найсуттєвішою те, що в усіх неєвропейських цивілізаціях сили природи мали більший вплив, ніж у європейських країнах. У Європі переважаючим напрямом було підкорення природи людиною, а поза Європою – підкорення людини природою. Тому для вивчення цивілізації Сходу передусім слід вивчити матеріальну культуру країни, при вивченні історії європейських країн слід вивчати переважно *людину*, оскільки при відносній безпорадності природи кожний крок на шляху прогресу посилює владу людського розуму над силами зовнішнього світу. Прогрес європейської цивілізації характеризується послабленням впливу фізичних законів та посиленням впливу законів розумових [39]. Головним чинником прогресу цивілізації Г. Бокль вважав поширення та поглиблення знання та більше його розповсюдження серед народу. Мораль у цьому відношенні не має такого значення, як наука: «...вплив моральних потягів на успіхи цивілізації – слабкий». «В цілому світі немає нічого такого, що б змінилося так мало, як ті великі догми, з яких складаються моральні системи». Якщо знання наділене таким великим значенням, то «...великі мислителі керують справами людства і своїми відкриттями визначають хід розвитку народів».[1]

Деякі вчені надають цивілізації іншого значення, а саме: позначити цим словом один із ступенів культурного розвитку. Ф. Фур'є в «Theorie des quatre mouvements» (1808) та «Traite de l'association domestique agricole» (1822) називає цивілізацією сучасний суспільний устрій, який у подальшому (виходячи з настанови Фур'є) має поступитися місцем новому, вищому устрою. Таким чином, «цивілізація» є лише перехідним щаблем до цього вищого устрою, лише певною стадією розвитку, причому Фур'є не вважає цю стадію вищою. Вживання слова «цивілізація» в смислі вищого ступеня розвитку можна спостерігати у Е. Тайлора [33] та Л. Моргана [40–42] («Первісне суспільство»). Вони розрізняють такі стадії, через які проходили народи в своєму розвитку: 1) дикунство; 2) варварство; 3) цивілізація. Кожний із цих періодів Л. Морган підрозділяє на три фази. Межі цих щаблів Л. Морган встановлює, звертаючи увагу на винаходи та відкриття, які в їх послідовній залежності створюють безперервний ряд на шляху прогресу людства та характеризують його послідовні ступені [42]. Цивілізація, за Л. Морганом, починається лише з винаходу письма та

початком книгодрукування і триває до сучасності (в такому розумінні термін «цивілізація» схожий з терміном Л. Моргана [42] та Е. Тайлора [33]). Таким чином, початком періоду цивілізації він вважає винахід важливого засобу **збереження та передачі не тільки сучасниками, а і наступним поколінням знань, ідей та почуттів, що уможливлює лише високий духовний розвиток.** Вищим ступенем розвитку суспільності називає цивілізацію і соціолог Гіддінгс, який вважає цивілізаціями лише громадські асоціації (демогенічні, тобто такі, де зв'язком є не родинність, а загальний інтерес, співробітництво та ін.). Гіддінгс поділяє цивілізацію на такі стадії: 1) військово-релігійна; 2) ліберально-законна; 3) економічно-етична. Через нерозривний зв'язок усіх сфер людської діяльності в той час відмовлялися від суворого розмежування понять цивілізації та культури і вживали їх як синоніми. В «Очерках по истории русской культуры» П.Н. Мілюкова слово культура вживається як синонім цивілізації; під це значення підводяться як економічний побут, так і соціальні інститути та явища «духовної культури» – віра, творчість та мистецтво і суспільна самосвідомість [43]. П.Н. Мілюков так пояснює свою точку зору щодо відношення духовної та матеріальної культури: «...сучасний світогляд вже не може більше протиставляти духовну культуру матеріальній: ту та іншу доводиться однаково розглядати, як продукт людської суспільності, як вона відобразилася в сфері людської психіки».

Із слов'янських учених у цьому напрямі працювали М.Я. Данилевський [58], К.М. Леонтьєв [59] та О.С. Хомяков [60, 61]. М.Я. Данилевський у праці «Росія та Європа» (1870) зазначав, що люди створюють культурно-історичні типи, як-то: мусульманський, західний та ін. і в них існують. Кожний культурно-історичний тип проявляє себе в чотирьох творчих сферах: 1) релігійній; 2) державній; 3) мистецтва (куди відносяться і фундаментальні науки); 4) технічній (не лише в смислі інженерному, але і в смислі всіх практичних результатів культури, всього, що направлено на практичну користь).

Данилевський був упевнений, що запозичення одним культурно-історичним типом у іншого в перших трьох сферах марні або шкідливі. Культурно-історичні типи самодостатні. Запозичення релігійне, державних форм та ідей і в художній сфері можуть зруйнувати власну культуру. А запозичення в четвертій сфері, навпаки, корисні і здійснюються дуже легко.

Леонтьєв у праці «Візантизм та слов'янство» засвідчив, що кожний народ народжується, проходить шлях по висхідній від

«первісної простоти» до «квітучої складності» (його терміни), а потім дуже повільно – шлях по низхідній до вторинного спрощення. За Леонтьєвим, будь-яке спрощення – завжди деградація. Теза Леонтьєва про те, що народи смертні, їх життя – своєрідний цикл, пізніше був детально розроблений Л.М. Гумільовим [62–69].

Хомяков намагався примирити уявлення про цикли в історії з уявленням про лінійний історичний процес. Цикли він визнавав, але разом з тим, будучи набожним християнином, уявляв, що людина в історії в певному розумінні складає екзамен перед Творцем, тому і весь історичний процес – від створення світу до кінця часів – також має сенс. Таке велике завдання Хомяков вирішити не міг, однак спроба сама по собі дуже цікава. В будь-якому разі реальне існування цивілізаційних історичних циклів ця книга підтверджує.

В той час вважалося, що культурна історія або історія цивілізації має складати головний зміст історії: вона охоплює ті явища людського життя, які є найосяжнішими, глибоко охоплюють життя всіх прошарків населення і одночасно найстійкішими, такими, в яких статичний елемент (елемент стану) переважає над елементом динаміки (руху, зміни). Окремими сторонами культури або цивілізації вважали: 1) матеріальний побут, все те, що служить людині для задоволення її фізичних потреб (промисловість, їжа, одежа, помешкання, зброя та ін.); 2) суспільний побут (сім'я та ін. об'єднання, основані на генезисі, станові організації, різні асоціації, держава та право); 3) духовну культуру (релігія, мораль, мистецтво, філософія та наука). В поняття культури або цивілізації вміщувалися не тільки сума вказаних явищ, але також і той особливий духовний склад, ті особливі настрої, які виробляються в результаті культурного розвитку, якими культурна людина відрізняється від дикуна і які проявляються в її реакції на дії, що приходять ззовні, та в її вчинках. Уже в ті часи при вивченні цивілізації доводилося з'ясовувати всі головні питання, яких торкалися як філософія історії, так і соціологія. Основними питаннями при вивченні цивілізації були такі: 1) вихідна точка розвитку цивілізації, тобто стан людини в початкові епохи її існування на землі, її первісна фізична і духовна організація; 2) закони, за якими відбувався розвиток цивілізації; 3) чинники цього розвитку, їх взаємне відношення, відносна сила дії кожного з них; 4) чи змінюється з розвитком цивілізації сама природа людини, фізична та духовна, чи вона залишається незмінною; 5) значення цивілізації. Щодо першого питання, то наука відкидала старі уявлення, які вважали людину на початку її існування на землі досконалістю, її

життя в той час – «золотим століттям», а в подальшому розвитку вбачали регрес, падіння, із якого людина знову мала прагнути сягнути первісної досконалості. Культурний розвиток людей пояснювався дією таких чинників.

1. Фізичної організації людини та її фізичних потреб. Найважливішими для розвитку цивілізації фізичними особливостями людини вважалися: а) прямий стан (стоячи), який вивільняв руки при ходьбі; б) всеїдність людини; в) тривалий період росту (дитинство), який надовго прив'язує дітей до батьків і сприяє розвиткові соціальних почуттів; г) здатність людини до членороздільних звуків;

2. Особливості психічної організації. Ці особливості самі є продуктом розвитку, але простежити цей розвиток у ті часи ще ніхто не зміг. Питання про роль психічних чинників у розвитку цивілізації й донині ще розділяє вчених. Вважати схильність людини до суспільного життя особливим чинником, притаманним лише людям, не можна, оскільки комунікабельність та суспільність характерні й багатьом тваринам. У людей суспільне життя набуло великого розвитку завдяки зазначеним особливостям їх фізичної організації. Фізична та психічна особливості сильно вплинули на дію потягів, спільних для людини і тварин, тобто потяг до підтримання життя індивіда (харчування), підтримання роду (розмноження) та потреби спільного захисту від ворогів. Ці особливості притаманні всім людям як таким. Але люди поділяються на раси. Питання про расові особливості, їх точне визначення, вплив, який належить їм в історії цивілізації, нарешті, про те, як утворилися самі раси, є одними із найспірніших у науці.

Іншим чинником цивілізації розглядалася зовнішня природа: контури країни, її берегова лінія, організація поверхні, клімат, грунт, рослинні й тваринні багатства, а також те, що Г. Бокль називав «загальним видом країни». Далі розглядалися історичні умови – сусідство тих чи інших народів і характер відносин з ними, час заселення країни, рівень культурного розвитку, при якому народ заселяв нову територію. До історичних умов відносили також ставлення до попереднього населення даної країни: мирне розселення серед нього або підкорення його, винищення, рівень їх культури: чи запозичувалась вона від них, чи від сусідів. Вважалося, що розвиток цивілізації не відбувався за єдиним зразком: у різних місцях цивілізація розвивалася незалежно та оригінально. Існувало та існує декілька культурних паралельних процесів. І хоча різні народи проходили приблизно однакові ступені в розвитку цивілізації, але проходили їх далеко не одночасно і не в

одному й тому ж порядку. Дуже поширеним був поділ на три культурних періоди: дикунство, варварство та цивілізація.

Історико-філософські погляди на цивілізацію в XX ст. Нині «цивілізаційний» та «культурний» сприймаються як поняття однопорядкові, але «цивілізація» та «культура» не синоніми (система сучасної цивілізації, характерна для розвинених країн Західної Європи, США та Японії одна і та ж, хоча культури в усіх країнах різні). В інших випадках цей термін використовується для визначення певного рівня розвитку суспільства, його матеріальної і духовної культури. За основу виокремлення форми цивілізації беруться ознаки регіону або континенту (цивілізація античного Середземномор'я, європейська цивілізація, східна цивілізація та ін.). У них тією або іншою мірою відбиваються реальні характеристики, які виявляють загальність культурно-політичних доль, історичних умов та ін. Але слід зазначити, що географічний підхід не завжди може передати наявність в цьому регіоні різних історичних типів, рівнів розвитку соціально–культурних спільнот.

Ще одне значення зводиться до того, що під цивілізацією розуміють автономні, унікальні культури, які проходять певні цикли розвитку. Так використовує це поняття англійський історик А. Тойнбі (1889-1975) [12, 45-47]. Його 12-томне «Дослідження історії» було результатом усього попереднього розвитку філософії цивілізації. Він намагався примирити, здавалося б, непримиримі, в межах існуючої філософії цивілізації концепції локальних цивілізацій та єдності історії людства. У вченні А. Тойнбі просторово-часове поле – та основа, де відбувається зміна станів людського суспільства і таким чином проявляється зміст історії. Крім того, коріння єдності історії полягають у «вічній людині», її родовій природі, яка має такі особливості: свідомість, волевиявлення, розрізнення добра та зла, релігія. Загалом суспільний розвиток має природноісторичний характер як поєднання свободи та необхідності. Основною одиницею поділу історичного буття у Тойнбі була цивілізація, а не культура. Остання посідає важливе місце в розвитку цивілізації, представляючи собою наукові та моральні цінності. Який же смисл вкладає Тойнбі в поняття цивілізації? Він вживає термін «суспільство» в понятті «цивілізація», тільки останнє – це розвинене суспільство на відміну від примітивних. Крім того, цивілізаційне суспільство розвивається в єдності трьох напрямів – економічного, політичного та культурного і має хоча б невелику кількість населення, яке не залучене до економічної діяльності. Тойнбі зазначав, що кількість відомих цивілізацій невелика – їх

лише 21, а цілком незалежних цивілізацій – близько 10. Вони мають свої історичні фази існування: виникнення, ріст, надлом, занепад, розпад. Якщо перші дві фази пов'язані з піднесенням завдяки енергії «життєвого пориву», то наступні три фази характеризуються «виснаженням життєвих сил». Однак не всі цивілізації проходять свій шлях до кінця. Деякі з них через внутрішні або зовнішні обставини гинуть при проходженні тих або інших фаз, не досягнувши свого природного кінця. Таким чином, кожна цивілізація має свій життєвий унікальний шлях. Б.Л. Губман зазначав, що для Тойнбі носієм «життєвого пориву» як універсальної рушійної сили історії є еліта суспільства, його «творча меншість» [48, 49]. Еліта протиставляється пасивній більшості, яку вона призначена об'єднати. При цьому на її долю припадає постійне оновлення суспільного життя, реакція на нескінченні «виклики», яка має відвернути занепад та розпад. Смисл історії Тойнбі вбачав у єдності людства та його гуманістичному змісті. Він переконаний, що західна цивілізація перебуває в стані глибокої кризи, що пояснюється втратою християнського фундаменту і панування в Європі постхристиянських ідеологій (націоналізм, індивідуалізм, комунізм).[2]

Часто цивілізації розрізняються за релігійною ознакою. А.Тойнбі та С. Хантінгтон вважали [12, 45-47], що релігія є однією з основних характеристик цивілізації і навіть визначає цивілізацію. Певна річ, релігія впливає на формування духовного світу людини, мистецтво, літературу, психологію, уявлення мас, суспільне життя, але не слід переоцінювати вплив релігії, оскільки цивілізація, духовний світ людини, умови життя та структура її вірувань взаємозумовлені, взаємозалежні та взаємопов'язані. Не слід також заперечувати того, що існує і зворотний вплив цивілізації на формування релігії. Більше того, не стільки релігія формує цивілізацію, скільки сама цивілізація обирає релігію і адаптує її до своїх духовних та матеріальних потреб.

Дещо по-іншому розумів цивілізацію О.Шпенглер [3]. Він протиставляв цивілізацію, яка, на його думку, є сукупністю винятково техніко-механічних досягнень людини, культурі як царині органічно життєвого. О. Шпенглер стверджував, що культура під час її розвитку зводиться до рівня цивілізації і разом з нею рухається назустріч своїй загибелі. В сучасній західній соціологічній літературі наголошується ідея абсолютизації матеріально-технічних чинників, виділення людської цивілізації відповідно до рівня техніко-економічного розвитку. Такими є концепції представників так

званого технологічного детермінізму – Р. Арона [50], У. Ростоу [51], Дж.Гелбрейта [10], О.Тоффлера [52-55]. Особливості, які є основою для виділення тієї або іншої цивілізації, однобічні і не можуть передати суті даної соціально-культурної спільноти, хоча вони характеризують її окремі ознаки, певну специфіку, техніко-економічні, культурні, регіональні характеристики даного соціального організму, не обов'язково обмеженого національними рамками. В діалектико-матеріалістичній філософії і соціології цивілізація розглядається як сукупність матеріальних та духових досягнень суспільства, яке перебороло рівень дикунства та варварства [42, 56, 57]. В первісному суспільстві людина була злита з природою та родоплемінною спільнотою, в котрій соціальні, економічні та культурні складові суспільства практично не розділялися, причому стосунки в спільнотах мали значною мірою «природний характер». У пізніший період, з розривом цих стосунків, коли суспільство поділилося на класи, механізми функціонування та розвитку суспільства значно змінилися, воно вступило в нову фазу розвитку – фазу цивілізації.

У XX ст. цивілізації поділяють на традиційні та техногенні [1-27, 45-49, 70-93]. Наприкінці XX ст. у високорозвинених країнах відбувається становлення інформаційної цивілізації (термінологія за багатьма публікаціями «інформаційне суспільство», «постіндустріальне суспільство» та ін.) [10, 94-111]. Певна річ, такий поділ умовний, але вважається, що він має сенс, оскільки несе певну інформацію і може бути використаний як вихідна точка дослідження. Традиційними називають ті цивілізації, де життєвий устрій позначений повільними змінами в сфері виробництва, консервацією культурних традицій, відтворенням, часто протягом багатьох століть, соціальних структур та способу життя, що склалися. Звичаї, звички, стосунки між людьми в таких суспільствах дуже сталі, а особистість підкоряється загальному порядку та орієнтована на його збереження. Особистість у традиційних суспільствах реалізовувалася лише через належність до певної корпорації і як правило жорстко закріплювалася в тій або іншій соціальній спільноті. Людина, яка не належала до корпорації, втрачала статус особистості. Підкоряючись традиціям та соціальним обставинам, вона вже з народження була закріплена за певним місцем у кастово-становій системі, мала засвоїти певний тип професійних навичок, продовжуючи естафету традицій. У традиційних культурах ідею панування сили та влади розуміли як безпосередню владу однієї людини над іншими. В патріархальних суспільс-

твах та азіатських деспотіях влада та панування поширювалися не тільки на підданих государя, але здійснювалися чоловіком – головою сім'ї – на дружину та дітей, якими він володів так само, як імператор тілами та душами своїх підданих. Традиційні культури не знали автономії особистості та прав людини. Давній Єгипет, Китай, Індія, держава Майя, мусульманський Схід епохи Середньовіччя – зразки традиційних цивілізацій. До традиційних суспільств прийнято відносити все суспільство Сходу. Але наскільки вони різні – ці традиційні суспільства! Як не схожа мусульманська цивілізація на індійську, китайську, а тим більше на японську. Кожна з них теж не є єдиним цілим – як однорідна мусульманська цивілізація (Арабський Схід, Ірак, Туреччина, держави Середньої Азії та ін.).

Сучасний період розвитку суспільства визначається прогресом техногенної цивілізації, яка активно завойовувала все нові соціальні простори. Цей тип цивілізаційного розвитку сформувався в європейському регіоні, який часто називають західною цивілізацією. Але він реалізується в різних варіантах як на Заході, так і на Сході. Тому використовується поняття «техногенної цивілізації», оскільки її найважливішою ознакою є прискорений науково-технічний прогрес. Технічні, а потім і науково-технічні революції роблять техногенну цивілізацію надзвичайно динамічним суспільством, викликаючи протягом життя декількох поколінь радикальні зміни соціальних зв'язків – форм людського спілкування. Потужна експансія техногенної цивілізації на весь світ призводить до її постійного зіткнення з традиційними суспільствами. Деякі були просто поглинені техногенною цивілізацією. Інші, зазнавши впливу західної технології та культури, зберігали самобутність. Глибинні цінності техногенної цивілізації формувалися історично. х передумовами були досягнення культури античності та європейського середньовіччя, які розвинулися в епоху Реформації та Просвітництва і визначили систему ціннісних пріоритетів техногенної культури. Людина розумілася як активна істота, яка перебуває в діяльному відношенні до світу. Ідея перетворення світу та підкорення людиною природи була головною в культурі техногенної цивілізації на всіх етапах її історії, аж до сучасності. Перетворююча діяльність розглядається як головне призначення людини. Причому активний ідеал ставлення людини до природи поширювався і на сферу соціальних відносин. Ідеали техногенної цивілізації – це можливість для індивіда включитися в різноманітні соціальні товариства та корпорації. Людина стає суверенною

особистістю тільки тому, що вона не пов'язана з тією або іншою соціальною структурою, а може вільно будувати свої стосунки з іншими людьми, вливаючись у різні соціальні спільноти, в різні культурні традиції. Пафос перетворення світу зумовлював особливе розуміння влади, сили, панування над природними та соціальними обставинами. Відношення особистісної залежності не домінують в умовах техногенної цивілізації (хоча можна знайти багато ситуацій, в яких панування здійснюється як сила безпосереднього примушування однієї людини іншою) та підлягають новим соціальним зв'язкам. Їх суть визначена загальним обміном результатами діяльності, які набувають форми товару. Влада та панування в цій системі стосунків передбачають володіння та присвоєння товарів (речей, здібностей людини, інформації та ін.). Важливою складовою в системі цінностей техногенної цивілізації є особлива цінність наукової раціональності, науково–технічного погляду на світ, яка створює впевненість у тому, що людина здатна, контролюючи зовнішні обставини, раціонально, науково будувати природу та соціальне життя.

Інформаційна цивілізація – *це якісно нова суспільно-політична формація, яка змінює матеріальну (техногенну) цивілізацію, прогресивно забезпечує освоєння процесів інформатизації як неминучого загального періоду розвитку суспільства, пізнання і побудову інформаційної моделі всесвіту, а також – загального усвідомлення та прийняття єдності законів інформації у природі та суспільстві.*

На початку 70-х рр. традиційна модель економіки, яка оперувала поняттями «первинного» або аграрного, «вторинного» або індустріального та «третинного» або такого, що складається із галузей сфери послуг, секторів, виявилася значною мірою неадекватною. На фоні різкого зниження ролі галузей видобування та сільськогосподарського виробництва, а також відносно стабільної ролі промисловості у ВНП і зайнятості, новий, «четвертинний» сектор, який містив галузі, основані на виробництві та споживанні знань, уперше посів одне з домінуючих місць у структурі народного господарства, перевершивши за своєю значимістю сектор, який традиційно називався «первинним».

Узагальнюючи існуючі підходи до трактування понять **«інформаційної цивілізації»**, можна сказати, що нині під ними розуміються такі складові:

– *суспільство нового типу*, яке формується в результаті нової глобальної соціальної революції, що породжена вибуховим розвит-

ком і конвергенцією інформаційних та комунікаційних технологій;

– *суспільство знання (ноосфери)*, тобто суспільство, в якому головною умовою добробуту кожної людини і кожної держави є знання, здобуте завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею;

– *рівень знань, а не власність* стає визначальним чинником соціальної диференціації; порівняно з класовою професійна структура виявляється суттєвішою для стратифікації; як наслідок, центр соціальних конфліктів переміщується з економічної сфери у сферу культури; основний конфлікт – «надборотьба» між тими, хто укорінений в старій культурі, та представниками нової; результатом цієї великої, але менш насильницької, ніж конфлікти в попередню епоху, боротьби є переструктуризація суспільства – ріст нових та занепад старих соціальних інститутів;

– *економіка* інформаційної цивілізації є, передусім, такою, що *обслуговує*, а не *виробляє*; в переважаючому кількісно «третинному» секторі зростає та відокремлюється інформаційний бізнес, стає «четвертинним» сектором економіки;

– *інфраструктура* інформаційної цивілізації – нова «інтелектуальна», а не «механічна» техніка; соціальна організація та інформаційні технології створюють «симбіоз»; суспільство вступає в «технотронну еру», коли соціальні процеси стають такими, що програмуються;

– *глобальне суспільство*, в якому обмін інформацією не матиме ні часових, ні просторових, ні політичних меж; це, з одного боку, сприяє *взаємопроникненню культур*, а з іншого – відкриває кожній спільноті нові можливості для самоідентифікації;

– *суспільство федерації культур зі своєю* ***ноосферою***, у якому в результаті неминучого *розмивання* географічних та геополітичних кордонів держав у межах світової розподіленої інформаційно-сотової спільноти виникають «зіткнення» та «ломка» законодавств країн.

Характеризуючи цей переломний етап історії, слід підкреслити, що цивілізація є тим щаблем розвитку, на якому поділ праці, обмін, який із нього витікає, та товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають цілковитого розвою та сприяють повному перевороту в усьому попередньому суспільстві. Цивілізація включає перетворену людиною окультурену природу та засоби цього перетворення, людину, яка засвоїла їх та здатна жити в окультуреному середовищі, а також сукупність суспільних відносин як форм соціальної організації культури, яка забезпечує її існування та перетворення. Це деяка спільність людей, що харак-

теризується певним набором цінностей (технологіями, навичками, традиціями), системою загальних заборон, подібністю (але не процес, зокрема й розвиток цивілізації, супроводжується зростанням різноманітних форм організації життя. Адже цивілізація ніколи не була та в найближчий час не буде єдиною, незважаючи на технологічну спільність, яка об'єднує людство. Зазвичай феномен цивілізації ототожнюється з виникненням державності, хоча держава і право – продукт високорозвинених цивілізацій. Вони виникають на базі складних, соціально значимих технологій. Такі технології охоплюють не лише сфери матеріального виробництва, але і владу, військову організацію, промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок та інтелектуальну діяльність. Цивілізація виникає завдяки особливій функції технології, яка створює, породжує та конструює адекватне їй нормативно-регулятивне середовище, в якому вона живе та розвивається.

Нині проблеми цивілізацій, їх особливості досліджують багато спеціалістів – філософи, соціологи, історики, етнологи, психологи та ін. Цивілізаційний підхід до історії розглядається як протиставлення формаційному [27]. Але чіткого, єдиного, загальноприйнятого визначення формації [112], як і цивілізації, фактично й досі не існує [1-27, 113, 114]. Є багато досліджень, але немає загальної картини розвитку цивілізацій, оскільки цей процес надто складний та суперечливий. Одночасно необхідність розуміння особливостей генезису цивілізацій та зародження в їх межах феномена культури стає за сучасних умов все актуальнішою. З точки зору еволюції виділення формацій або цивілізацій відіграє важливу роль в осмисленні великого обсягу інформації, яку представляє історичний процес. Класифікація формацій та цивілізацій – це лише *певні ракурси*, в яких вивчається історія розвитку людства [115, 116].

Щоправда, в останні роки з'явилася низка праць, в яких зроблена спроба узагальненого, аналітичного розгляду як історії світової цивілізації, так і історії її складових – окремих цивілізацій, ролі соціокультурного чинника та особистостей його еволюції [117]. Серед них своєю аргументованістю та фундаментальністю виділяються праці Ю.В. Павленка, С.Б. Кримського та Ю.М. Пахомова [118]. Саме в них дається панорамне бачення історії світової цивілізації та її сучасного стану. При цьому вражає різноманітність методологічного інструментарію, який вдало застосовано до спроб філософського бачення історичної еволюції людства.

В останні роки XX ст. дефініція «цивілізація», в тому числі й «універсалії цивілізації», на відміну від паралельних дефініцій

«культура» та «універсалії культури», набувають зовсім іншого смислу, ніж той, який вкладали в нього класики цивілізаційного підходу. З одного боку, дефініція «цивілізація» починає зникати з філософських словників. Так, якщо в «Современном философском словаре» (1998) [119] ми можемо знайти, що таке «культура», то між визначеннями «цінність» та «цинізм» визначенню, що таке «цивілізація», місця не знайшлося. Дещо подібне ми знаходимо і в праці А.А. Бєліка «Культурология: Антропологические теории культур» (1999) [120]. У цьому навчальному посібнику жодного разу не вживається поняття цивілізації. Проте, в «Цивилизация грядущего столетия. Культурологические размышления» А.І. Арнольдова [121] поняття «цивілізація» та «культура» без їх смислового розмежування вживаються майже на кожній сторінці.

З іншого боку, звернемося до такого видання, як «Культурология. XX век. Энциклопедия» (1998) [122]. Читаємо визначення дефініції «цивілізація»: «*Цивілізація (від лат. громадянський) – міжетнічна культурно–історична спільність людей, підстави та критерії для виділення якої, зазвичай, відрізняються залежно від контексту та цілей застосування цього терміна*» [122, С. 344]. Отже, « ... підстави та критерії для виділення якої,...» нехай кожний читач відповідно до свого менталітету застосовує сам! Дивимося на друге речення [122, С. 344] після наведеної цитати: «поняття Цивілізація виникло ще в античну епоху як визначення якісної відмінності античного суспільства від варварського оточення». Вже виникають підстави та критерії для визначення цивілізації, але, який саме мислитель ще в античну епоху ввів термін «цивілізація» залишається великою загадкою.

Ми повністю погоджуємося з І.Б. Орловою [78, С. 27]: «*Разом з тим, незважаючи на наявність певних емпіричних підстав для виділення локальних Цивілізацій в науці досі не розроблені єдині методологічні принципи та критерії для класифікації тієї або іншої історичної спільності як автономної Цивілізації, що представляється найбільш очевидною слабкістю всіх теорій Цивілізації». «Цивілізація в нашому розумінні – системи, які мають широкий та гнучкий зміст, вони не піддаються жорсткій концептуалізації та абсолютизації. Неможливо однозначно і буквально провести межі між цивілізаціями, як проводяться кордони між державами*» [78, С. 27]. Значний внесок у дослідження питань, що аналізуються, зробив Б.С. Єрасов. Саме він приділяє велику увагу питанням співвідношення культури і цивілізації та їх визначенням [17, 123, 124]. Узагальнивши великий історико-куль-

турологічний матеріал, він дійшов до такого висновку [125]: «*Класифікація цивілізацій є в науці складною проблемою та викликає великі розбіжності, оскільки різні автори вважають основою класифікації найрізноманітніші принципи*». Очевидно, ці та подібні погляди на феномен цивілізації дозволяють Ф.І. Мінюшеву таким чином виокремити цивілізацію і культуру [126]: «*Цивілізація є штучним світом, створеним працею, діяльністю людей... Все, що в цивілізації направлено проти людини, її життя, фізичного та морального здоров'я, не може бути віднесеним до культури*».

Отже, твердження цих авторів наводять на сумнівний висновок: у всьому поганому в цьому світі винна цивілізація. Інакше кажучи, цивілізація – все те, що спрямоване проти людини, цивілізація – негатив культури. На жаль, не тільки Ф. Мінюшев розмежував дефініції «цивілізація» та «культура». Звернемося до згаданої культурологічної енциклопедії [122, С. 280] і спробуємо зрозуміти, як і яким чином нині трактуються універсалії цивілізації: «*універсаліям цивілізації притаманний псевдоекзистентний характер, вони знаменують кількість прогресу, а не глибинні якості історичного життя. В універсаліях цивілізації людина озовнішнена всією сукупністю турбот про виживання; як суб'єкт інтенції самозбереження вона не може бути творцем культури, а як генератор духовних цінностей вона – за межами «умовної» несвободи*». І ще одна красномовна цитата з енциклопедії [122, С. 280]: «*...символ культури – жива творчість; знак цивілізації – мертве відтворення, яке агресивно актуалізується в термінах техніки, у списках «широкого вжитку», у фактурі грошових знаків, у соціальній ієрархії професій, в такому виразному атрибуті цивілізації, як міське сміття. Цивілізація – іржа культури, і в цьому смислі безперечні ознаки останньої (книга, музей, цвинтар) миттєво набувають не заповіданих традицією ролей («чтиво», «спецсховища», «крематорій»), звикання до яких підтримується страхом обивателя перед культурою та її носіями, аналогічного специфічно міському страху перед смертю та історією (майбутнім). Новинки цивілізації неминуче стають джерелом загрози (авто, повітряна куля, аероплан, телефон, сінема, бомба, наркобізнес, телевізор, комп'ютер)... Популярні описи циклічних фаз розвитку людства (Гесіод, Д. Віко, І. Гердер, Г. Гегель, М. Данилевський, К. Леонтьєв, В. Розанов, О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Тойнбі, К. Ясперс) грішать хронічним змішуванням культури і цивілізації як різнонаправлених потоків еволюції... Показником відчуженого характеру цивілізації є хоча б той факт, що направлений на вдосконален-*

ня засобів спілкування прогрес аудіо– та відео– техніки насправді служить деградації діалогічних якостей мислення та поведінки. Якщо культура – пам'ять та діалог з історією та з Другим, то цивілізація, профанований двійник культури, цілеспрямовано виховує голосову глухоту і амнезію; вона заповідає людині замість любові до ближнього інструкцію з сексу, а замість творчого розкриття – гедоністичну програму комфортного життя... Вражаючі сучасника успіхи цивілізації, її присутність у всіх галузях соціального буття та побуту не позбавляють її антилюдського змісту».

Зазначимо, що перш ніж застосовувати цивілізаційний підхід до трактування історичних подій, необхідно створити закінчені теорії культури і цивілізації передусім як різнонаправлені потоки еволюції етносів, націй, держав і всієї нашої ойкумени. Якщо ставитися до феномена цивілізації як до «іржі культури», нашим письменникам слід знайти, з точки зору подібного цивілізаційного підходу, «іржу» цивілізацій Майя, Єгипту, Давньої Греції, Риму та ін. Які профановані двійники культур існували в ті часи?

Прикро, що семантика дефініції «цивілізація» на початку XXI ст. почала остаточно втрачати той зміст, який намагалися вкласти мислителі XIX – початку XX ст., розуміючи під цивілізацією ідею загальнолюдської культури та цивілізації. Нині в генезисі «профанованого двійника культури» – проблеми демографічного та інформаційного вибуху, голоду, глобальних екологічних проблем, брак та неможливість поповнення енергетичних та інших сировинних ресурсів, проблеми біженців та дітей, глобального потепління на землі та засмічення атмосфери, озонові діри, міжнародні наркопотоки, наркобізнес, бандитизм, тероризм, ісламський фундаменталізм та багато іншого. І тільки об'єднання зусиль та розуму народів усіх держав, людей усієї планети здатне відвернути катастрофу, яка загрожує світові, земній цивілізації.

ПРИМІТКИ

[1] З російських письменників Лавров (Мартов) у низці статей «Цивілізація та дикі племена» («Отечественные Записки», 1869 г., № 5-9) намагається розрізнити поняття культури та цивілізації. Порівнюючи суспільний устрій з державою комах, Лавров знаходить в обох спільний елемент, але разом з тим у першому встановлює присутність елемента, який відсутній у другому. Цей другий елемент не потребує особливої назви, оскільки він є не що інше, як думка з її критичним відношенням до оточення, видів задоволення, користі, істини або справедливості. Щодо першого елемента, спільного суспільству з певною системою звичок, легенд та звичаїв, йому можна дати назву, яка вживається вже нині для зовнішніх проявів суспі-

льного життя автором, який найбільше звернув увагу на цей бік соціальних явищ (Клеммом) [36], саме назву культури. «Позначаючим словом **культура** винятково елемент звички, звичаю та легенди в суспільному житті, ми маємо можливість **відокремити** це слово від слова **цивілізація**, з яким перше зливається, і в такому разі має можливість знайти собі точне застосування до сукупності двох суспільних елементів». Елемент культури (як розуміє Лавров) «є і в будь-якій людській цивілізації, а до нього приєднується другий елемент, думка особистості, яка постійно переробляє культуру та розвивається в цій переробці, – це елемент людський... Чим більше елемент думки переважає над елементом культури, тим цивілізація стоїть вище». Але справа в тому, що в кожному культурному (в тому смислі, який надає цьому слову Лавров) суспільстві неодмінно присутній до певної міри і елемент критичної роботи думки, тільки в одному суспільстві він сильніший, в іншому слабший, тому відмінність, яку визнає Лавров, важко провести на практиці щодо людських суспільств.

[2] Чи можливе врятування людства західної цивілізації? Можливо, відповідав філософ, але тільки на базі релігії, яка є однією із суттєвіших ознак людини. Однак ця релігія має бути новою, здатною об'єднати людство. У своїх працях Тойнбі зазначав, що необхідна релігія – пантеїзм – як вона представлена, наприклад, в синтоїзмі, і слід розпрощатися з релігією іудеї-християнського монотеїзму та постхристиянської віри в науковий прогрес, який успадкував від християнства віру в призначення людини до експлуатації решти універсуму для задоволення власної жадібності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Черняк Е.Б. Цивилиография. Наука о цивилизации. – М.,1996. – 424 с.; 2. Галич Н. История доколумбовых цивилизаций. – М., 1990. – 376 с.; 3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 1. – М., 1993. – 354 с.; 4. Библер В.С. Цивилизация и культура: философские размышления в канун XXI в. // Вестн. Рос. гос. гуманит. ун-та: Сб. ст. – 1998. – Вып. 2. – С. 9-49; 5. Гернего Л.В. Наука - культура - цивилизация // Гуманит. вектор. –1997. – № 1. – С 43-48;6. Левяш И.Я. Цивилизация и культура: логос, топос, хронос // Человек. –1999. – № 5. – С. 43-55; 7. Культурно-історичні витоки розвитку техніки і становлення цивілізації: Кат. виставки / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; Склад. Л.І. Романова та ін. – Х.,1997. – 46 с.; 8. Яковец Ю.В. История цивилизаций: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ВЛАДОС, 1997. – 351 с.; 9. Гизо Б. История цивилизации во Франции. – М.: Наука, 1993. – 562 с.;10. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М.: Прогресс, 1969. – 422 с.; 11. Красников Б.И. Новый взгляд на эволюцию общества. – К.: Хрещатик, 1995. – 322 с.; 12. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сб. – М.: Прогресс, культура. – СПб: Новента, 1996. – 342 с.; 13. Яковец Ю.В. История цивилизаций. – М.: ВлаДар, 1995. – 352 с.; 14. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А.В. Гордона; Под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс,

1999. – 416 с.; ***15.*** *Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. – М.: Мир, 1987. – 252 с.;* ***16.*** *Коган М.С. К вопросу о понимании культуры // Филос. науки. –1989. – № 5. – С. 3-16;* ***17.*** *Ерасов Б.С. Предисловие: О статусе культурно-цивилизационных исследований // Цивилизации и культуры. Вып. I. Россия и Восток: Цивилизационные отношения. – М., 1994. – 356 с.;* ***18.*** *Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – М., 1992. – 543 с.;* ***19.*** *Бабушкин С.А. Теория цивилизации. – Курск, 1997;* ***20.*** *Гранин Л. Е. Формации и цивилизации // Философия и о-во. – 1997. – № 1, 2;* ***21.*** *Павленко Ю.В. Історія світової цівілізації. – К., 1996. – 286 с.;* ***22.*** *Рерих Н.К. Культура и цивилизация. – М., 1997. – 468 с.;* ***23.*** *Иорданский В.Б. О едином ядре древних цивилизаций //Вопр. философии. – 1998. – № 12. – С. 37-49;* ***24.*** *Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Т 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з фр. Г. Філіпчук. – К.: Основи, 1995.;* ***25.*** *Эйзенштадт Ш. Прорывы «осевого времени»: их особенности и происхождение // Современные теории цивилизаций. – М.: Наука, 1995. – Вып. 3;* ***26.*** *Цивілізація на роздоріжжі: пошуки філософсько-світоглядних орієнтирів / НАН України. Ін-т філософії. – К., 1998. – Вип. 2. – 94 с.;* ***27.*** *Культуры Африки в мировом цивилизационном процессе. – М.: Изд. фирма «Вост. лит.», РАН, 1996. – 335 с.;* ***28.*** *Арнольдов И.А. Культура и современность. – М.: Мир, 1973. – 286 с.;* ***29.*** *Межуев В.М. Культура и историзм. – М.: Политиздат, 1977. – 312 с.;* ***30.*** *Злобин Н.С. Культура и общественный прогресс. – М.: Политиздат, 1980. – 412 с.;* ***31.*** *Агости Э.П. Нация и Культура : Пер с исп. – М.: Политиздат,1963. – 456 с.;* ***32.*** *Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. – Л.: Политиздат, 1967. – 326 с.;* ***33.*** *Тайлор Э. Первобытная культура : Пер с англ. – М.: Мир, 1939; 1989;* ***34.*** *Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 704 с.;* ***35.*** *Западная философия от истоков до наших дней : Пер. с ит.: В 3-х т. – СПб.: Петрополис, 1995. ;* ***36.*** *Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедическій словарь. - Т. XVII / Под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. – СПб., 1896. – С. 6;* ***37.*** *Зиновьев А. Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма. – М.,1994. – 408 с.;* ***38.*** *Горский Д.П. Ошибки гения самые опасные. Развитие теории Маркса и ее изъяны. – М., 1995. – 604 с.;* ***39.*** *Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. / Пер. А. Буйницкого. – СПб., 1895. – 186 с.;* ***40.*** *Культурная антропология: Учеб. пособие / Под ред. Ю.Н. Емельянова, Н.Г. Скворцова. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1996. – 186 с.;* ***41.*** *Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М.,1978. – 456 с.;* ***42.*** *Морган Л. Древнее общество : Пер. с англ. – 2 изд. – М., 1935. – 566 с.;* ***43.*** *Милюковъ П. Н. Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1896 –1903.;* ***44.*** *Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедическій словарь. - Т. XXXVIII / Под ред. К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. – СПб., 1903. – С. 151;* ***45.*** *Рашковский Е.Б. Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж. Тойнби. – М., 1976. – 346 с.;* ***46.*** *Семенов Ю.Н. Социальная философия А. Тойнби. – М., 1980. – 420 с.;* ***47.*** *Тойнби А.Д. Постижение истории / Пер. с англ. – М.: Прогресс,*

1990. – 730 с.; 48. Губман БЛ. Смысл истории. – М., 1991. – 282 с.; 49. Губман БЛ. Западная философия культуры XX века: Учеб. пособие. – Тверь: ЛЕАН, 1997. – 288 с.; 50. Арон Р. Мнимый марксизм. – М., 1993. – 435 с.; 51. Rostow W. The Process of Economic Growth. – Oxford, 1962; 52. Тоффлер О. Футурошок. – М.,1973. – 454 с.; 53. Тоффлер О. Эко-спазм. – М., 1976. – 367 с.; 54. Тоффлер О. Смещение власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века. – М., 1991. – 312 с.; 55. Современные зарубежные теории социального изменения и развития. Вып. 2: Калькова В.Л. Практопия Олвина Тоффлера: Науч.-аналит. обзор. – М., 1993. – 234 с.; 56. Брожик В. Марксистская теория оценки. – М., 1982. – 385 с.; 57. Фридлендер Г.М. Классическое эстетическое наследие и марксизм. – М., 1985. – 386 с.; 58. Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. – М.: Книга, 1991. – 573 с.; 59. Леонтьев К.Н. Избранное. – М., 1993. – С. 23; 60. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия: Учебник / МГУ им. М.В. Ломоносова, философ. фак–т. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 1997. – 566 с.; 61. История философии: Учеб. пособие для вузов / Волкова А.Н., Горнев В.С., Данильченко Р.Н. и др.; Моск. гос. ин-т стали и сплавов (Технол. ун-т); Под ред. Мапельман В.М., Пенькова Е.М. – М.: ПРИОР, 1997. – 546 с.; 62. Гумилев Л.Н. Этнос: мифы и реальность // Дружба народов. – 1988. – № 10. – С. 218 - 231; 63. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. В.С. Жекулина. – 2–е изд., испр. и доп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.; 64. Гумилев Л.Н. Мифы и реальность этносферы // Дружба народов. – 1989. – № 11. – С. 195-199; 65. Гумилев Л.Н. Этнос, история,культура // Декоратив. искусство. – 1989. – № 4. – С. 32-33; 66. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 253 с.; 67. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. – М., 1992. – 226 с.; 68. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии // Наш современник. – 1992. – № 10. – С. 25-31; 69. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. – М.: Экопрос, 1993. – 544 с.; 70. Спенсер Г. Социология как предмет изучения. – СПб.,1997. – 452 с.; 71. Каныгин Ю.М., Яковенко Ю.И. Введение в социальную когнитологию. – К.: Наук. думка, 1992. – 256 с.; 72. Всемирная история: Учеб. для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: Культура и спорт:ЮНИТИ,1997. – 496 с.; 73. Емельянов Ю.Н. Введение в культурантропологию. – СПб., 1992. – 526 с.; 74. Степин В.С. Философская антропология и философия науки. – М., 1992. – 364 с.; 75. Антропология и история культуры. – М., 1993. – 620 с.; 76. Пуляев В.Т., Шаронов В.В. Социальная антропология: статус, предмет, проблемы // Социально-полит. журн. – 1993. – № 7. – С. 20-28; 77. Барулин В.С. Социально-философская антропология. – М., 1994. – 460 с.; 78. Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива. – М., 1998. – 280 с.; 79. Этнология. – М., 1994. – 392 с.; 80. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1985. – 646 с.; 81. Гелен А. О систематике антропологии: Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – 344 с.; 82. Касьян В.И. Научно-техническая

*революция и духовное развитие личности. – К.: Вища шк., 1986. – 216 с.; **83.** Кузнецов Б.Г. Этюды о меганауке. – М.: Наука, 1982. – 135 с.; **84.** Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.; **85.** Огурцов А.П. та ін. Історія світової науки і техніки: Навч. посіб. – К.: ІСДО, 1995. – 510 с.; **86.** Тарасенко Н.Ф. Природа, технология, культура: Философско-мировоззренческий анализ. – К.: Наук. думка, 1985. – 255 с.; **87.** Черняк В.С. История. Логика. Наука. – М.: Наука, 1986. – 372 с.; **88.** Попович М.В. Идея порядка и хаоса в науке и культуре : Идея гармонии в научной картине мира. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 5-17; **89.** Степин В.С. От классической к постклассической науке (изменение оснований и ценностных ориентаций): Ценностные аспекты развития науки. – М.: Наука, 1990. – С. 152-167; **90.** Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопр. философии. – 1989. – № 10. – С. 3-18; **91.** Ясперс К. Современная техника: Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 119-146; **92.** Бродель Ф. Динамика капитализма. – Смоленск: 1993. – 624 с.; **93.** Миедлов В.М. Понятие цивилизации в марксистско-ленинской философии. – М.: Политиздат, 1970. – 412 с.; **94.** Философия информационной цивилизации: Диалектика прогрессивной линии развития как гуманная общечеловеческая философия для XXI века: Учеб. пособие. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 335 с.; **95.** Джинчарадзе Н. Інформаційна культура. – К.: Укр. пропілеї, 1999. – 148 с.; **96.** Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: Владос, 1994. – 286 с.; **97.** Белл Д. Социальные рамки информационного общества. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.; **98.** Дорофієнко В.В. Концепція національної політики інформатизації України. – К.: Наук. думка, 1993. – 96 с.; **99.** Ефимов А.Н. Информационный взрыв: проблемы реальные и мнимые. – М.: Наука, 1985. – 245 с.; **100.** Коган В.З. Теория информационного взаимодействия: философско-социологические очерки. – Новосибирск: 1991. – 302 с.; **101.** Лейбин В.М. Информация к размышлению об информатизации общества. – М.: Наука, 1990. – 428 с.; **102.** Мартин Д.Ж. Телематическое общество. Вызов ближайшего будущего. – М.: Прогресс, 1986. – 345 с.; **103.** Масуда Й. Комп'ютопія. – М., 1996. – 429 с.; **104.** Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. – М.: Наука, 1991. – 376 с.; **105.** Титц Б. Пути к информационному обществу. Сценарий и очерки для экономики и для общества. – М.: Наука, 1993. – 375 с.; **106.** Урсул А.Д. Становление социальной информатики. – М.: Наука, 1992. – 347 с.; **107.** Джонстон П. Технологические аспекты развития глобального информационного общества: Междунар. симпоз. «Глобальное информационное общество: деятели и жертвы». Poitiers-Futuroscope, Франция, 1-5 марта 1999 г. ; **108.** Путь к информационному обществу (предпосылки, индикаторы, проблемы, особенности) / Г.Л. Смолян, Д.С. Черешкин, О.Н. Вершинская и др. – М.: Ин-т системного анализа РАН, 1997. – 64 с. ; **109.** Яковец Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы // Вопр. философии. – 1997. – № 1. – С. 3-17; **110.** Иноземцев В. Расколотая цивилизация: системные кризисы индустриальной эпохи // Вопр. философии. – 1999. – № 5. – С. 3-18;*

111. Даниелов А.Р. Основные направления информатизации американского общества // США, Канада: экономика, политика, культура. – 1999. – № 5. – С. 109-118; 112. Гуревич А.Я. Теория формации и реальность истории // Вопр. философии. – 1990. – № 11. – С. 31-43; 113. Пилипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система // Человек. – 1997. – № 5. – С. 80-89; 114. Табачковский А. Антропокультурное и социокультурное в человеческом мироотношении // Философ. и социол. мысль. – 1996. – № 3-4. – С. 240-244; 115. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – № 3. – 1999. – С. 3-22; 116. Павленко Ю. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. – 1996. – № 5 – С. 117-125; 117. Яковлев Ю.В. История цивилизаций: Учеб. пособие для студ. вузов гуманит. профиля. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с.; Цивилизация, культура, личность / Под ред. В.Ж. Келле. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 224 с.; 118. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Благотворит. Фонд содействия развитию гуманит. и эконом. наук «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.; Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. – Вид. 2–е, стереотип. / Відп. ред. та автор вступ. слова С. Кримський. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.; 119. Современный философский словарь / Под. ред. В.Е. Кемерова. – М., Бишкек, Екатеринбург, 1998. – С. 255-256; 120. Белик А.А. Культурология: Антропологические теории культур. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1999. – 241 с.; 121. Арнольдов А.И. Цивилизация грядущего столетия. Культурологические размышления. – М., 1997. – 186 с.; 122. Культурология. XX век.: Энцикл. – Т. 1. – СПб.: Унив. кн.; 000 «Алетейя»,1998. – 447 с.; 123. Ерасов Б. С. Социальная культурология: Пособие для студ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 591 с.; 124. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке: (Очерки общей теории). – М., 1990; 125. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 25; 126. Социокультурное исследование / Под. ред. проф. Ф.И. Минюшева. – М.: МГУ, 1994. – С. 95.

Надійшла до редколегії 20.02.2001 р.

УДК 130.2:141.201

М.В. ДЯЧЕНКО

Л.М. ТОЛСТОЙ І ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО ПРОГРЕСУ ЛЮДСТВА

Толстовське заперечення культурного прогресу не можна тлумачити буквально, воно має символічне значення. Це заклик до переорієнтації усієї культури від світу речей до світу людини. Всі досягнення цивілізації повинні бути лише засобом самореалізації людини як моральної істоти у її найвищому розумінні

Творчість Л. Толстого була детермінована суперечностями культурно-історичного процесу в другій половині XIX століття, боротьбою суспільних і культурних сил у цей період. Боротьба «західників» і слов'янофілів, хоча і не окреслювалась так чітко, як у 40-і рр., але все ж впливала на духовне життя Росії протягом довгого часу – аж до загострення боротьби між марксистами і народниками. Демократично настроєні художники і мислителі намагалися зрозуміти логіку культурно-історичного процесу в цю складну епоху, коли, за висловом одного з персонажів «Анни Кареніної» – Левіна, «все перевернулося і тільки улягається». Л. Толстой як визначний мислитель мав свою філософсько-історичну концепцію культурно-історичного процесу. Він, зокрема, виходив з того, що оскільки суб'єктом культурно-історичної діяльності врешті-решт є народ (а в Росії це головним чином селянство), то і загальний перебіг історичних подій, і їхній зміст визначаються його потребами й інтересами. Якщо історія – це спонтанний процес, результат масової сумарної дії окремих індивідів, то завдання мислячої особистості полягає в ідентифікації своїх намірів і дій із загальним поступом усієї соціальної маси, з життям народу. Як відомо, цей з відтінком фаталізму погляд на місце і роль особистості в історії Л. Толстой виклав у «Війні і мирі», протиставивши позицію «бездіяльності», вижидальну тактику Кутузова, який намагався направляти воєнні дії відповідно до «логіки» війни, волюнтаристських дій Наполеона. Ця ідея ненасильництва суб'єкта над культурно-історичним процесом перекликається зі слов'янофільськими ідеями саморозвитку Росії, її еволюції на власній культурно-історичній основі. Але Л. Толстой принципово не погоджувався зі слов'янофільською ідеєю про боговибраність російського народу в світовій історії, виходячи з того, що на цю роль не може претендувати жоден народ.

Загалом історично-культурна концепція Л. Толстого дуже суперечлива. З одного боку, визначення вирішальної ролі народу як творця своєї історії і культури, з іншого, недооцінка важливих форм соціальної активності – революційної діяльності класів, партій, вождів. Звідси – і основні ідеї філософії толстовства – заперечення культурного прогресу, непротивство злу насильством, моральне вдосконалення як вирішальний засіб гуманізації суспільства. У спеціальній праці «Прогрес і визначення освіти» Л. Толстой назвав закон культурного прогресу «уявленим», а саму теорію прогресу - «вірою» в прогрес. Він звернув увагу не те, що в соціології стала провідною думка, згідно з якою людство, постійно змінюючись, спадкоємно пов'язує своє життя зі спадщиною, рухається «вперед». Тому вважається, що удосконалюється загальний благоустрій людства і що цей поступ «вперед» і є законом прогресу. Але, на думку Л. Толстого, твердження про постійне вдосконалення добробуту людини в історії нічим не доказане і несправедливе. Деякі мислителі, зауважував Л. Толстой , посилаються на тезис Гегеля «що історичне, те розумне», але це не більше, як «розумовий фокус» [11].

Які ж аргументи висував Л. Толстой супроти ідеї прогресу в історії людської культури? По-перше, не підтверджується життям загальний характер дії закону прогресу. Так, наприклад, величезні регіони, по суті, не охоплені ним (Азія, Африка, Америка, Австралія). Основний недолік ідеї прогресу, на думку Л. Толстого, полягав у тому, що «виводять загальний закон для всього людства з порівняння однієї малої частки людства, Європи в минулому і теперішньому часі» [12]. Окрім того, закон прогресивного людства не існує ще й тому, що в історії, на думку Л. Толстого, взагалі не існує об'єктивних загальних законів. При цьому Л. Толстой виходив із суб'єктивістського розуміння закону окремою людиною і певною соціальною групою на основі згоди, договору і таке ін. «Загальний вічний закон, зауважував він, – написаний у душі кожної людини і тільки внаслідок омани переноситься в історію» [13].

По друге, як вважав Л. Толстой , ідея прогресу в розвитку культури людства непереконлива і в змістовному плані, бо не все те нове, що несе з собою цивілізація, є досконалішим у порівнянні зі старим. Нове з таким же успіхом можна оцінювати як менш досконале, як крок не вперед, а назад. Л. Толстой ставить за питання так: «Що вважати за благоустрій – поліпшення шляхів сполучення, поширення книгодрукування, освітлення вулиць газом, улаштування притулків для бідних, борделі і таке ін., чи первісне багат-

ство природи - ліси, дичину, рибу, фізичне здоров'я людини, чистоту звичаїв і таке ін. ?» [13]. Він звернув увагу на глибоко суперечливий характер суспільного прогресу і пропонував зважати на терезах історії його позитивні й негативні ознаки. А висновок такий: прогрес приніс більше зла, ніж користі простому народу: збільшилося народонаселення, особливо у містах, яке не може себе прогодувати, величезним стало військо, очистилась від лісів земля, заробітна плата не встигає за зростанням цін, збільшуються податки і таке ін. У розумінні суперечливості прогресу цивілізації Л. Толстой наблизився до діалектичних позицій, причому, не зважаючи на повторення деяких ідей Ж.Ж. Руссо, осмислив цю проблему либше. Він довів, що масив культури неоднорідний і складається з окремих сфер, кожна з яких має свою специфіку, свої особливі критерії прогресу. Більше того, прогрес в одній сфері часто призводить до регресу в іншій.

Л. Толстой дуже гостро поставив питання про загальний критерій культурного прогресу, в якій би сфері він не відбувався. Чи можна вважати прогресивним якесь нововведення, якщо воно на користь лише привілегійованої меншості і недоступне дев'яти десятим населення? Тому трудяща людина не вірить в прогрес і в необхідність підтримувати його. Як наслідок, заував Л. Толстой , виник парадокс: «чим більше працює людина, тим більше вона консерватор і чим менше працює, тим більше вона прогресист» [14]. Досягнення науки і техніки, наприклад, телеграф, можуть бути цікавими для народу тільки в «негативному смислі» і не поліпшають його добробуту. На його думку, критерієм культурного прогресу є «загальний добробут» народу, а не добробут десятої його частини. Лише в тому разі можна говорити про прогрес культури, суспільства взагалі, коли буде вирішене питання про «тотожність загального добробуту і цивілізації» [15].

Постає питання, чи правомірно толстовську критику теорії прогресу розглядати як абсолютне заперечення розвитку культури, як культурний нігілізм? На наш погляд, це було б неправомірним. Л. Толстой як діалектик широко використовував методологію заперечення в процесі теоретичного аналізу. І. Бунін писав, що про Л. Толстого завжди говорили як про «руйнівника загальновизнаних істин», якому був притаманний «дух заперечення, дух сумніву» [3]. Але це було не сліпе, варварське заперечення культури. В.Ф. Асмус справедливо зауважував [1], що Л. Толстой заперечував не культуру взагалі, і додамо, не всю європейську цивілізацію як таку, а ту страхітливу нерівномірність в розподілі культурних надбань, яка мала місце в суспільстві і особливо в

Росії з її причудливим симбіозом кріпацтва і капіталізму.

Існуюча соціокультурна дійсність не задовольняла Л. Толстого, в ній панувала соціальна нерівність, отже вона підлягала запереченню і докорінній зміні. Звідси неминуче виникало традиційне для всієї інтелігенції Росії запитання «Що робити?» для того, щоб культура стала доступніша для народу і досягнення цивілізації стали доступними кожній людині. Критикуючи дворянсько-буржуазну культуру з позиції «простої» людини, селянства, Л. Толстой сформулював історико-культурну концепцію, яка «працювала» на революційне заперечення існуючого суспільного устрою. Але суб'єктивно він був противником революційних методів соціальної перебудови.

Аналіз толстовського заперечення культурного прогресу буде неповним без урахування, що поряд із соціально мотивованою критикою культури існувала ще одна не менш важлива для розуміння світогляду цього мислителя мотивація – гносеологічна. Відомо, що Л. Толстой заперечував ціннісне значення для народу багатьох досягнень науки, професійного мистецтва, філософії – взагалі досягнень духовної культури з тієї причини, що вони були «обезлюднені», виступали формами «сухої» раціональності. Критика культури з цих позицій особливо активно ним ведеться у 80-х рр. (у працях «Сповідь», «Що таке мистецтво?», «Так що ж нам робити?»). Тут впливають на світогляд Л. Толстого два чинники: зневіра в просвітительському розумі і антикапіталістична спрямованість суспільної думки. В цій насиченій критикою і запереченням духовній атмосфері начальною є проблема людини, її прогресу і всебічного розвитку.

Основна думка Л. Толстого така: прогрес техніки, науки, мистецтва, філософії без прогресу моралі як окремої особистості, так і всього суспільства в цілому, не є культурним прогресом. Більше того, такий прогрес є носієм зла і завдає багато лиха людині. Дійсність така, що «...розумне людське, яке припускається при електриці, револьверах і таке ін., повинно б вести до розумного людського, а призводить до жорстокого, звірячого» [2].

Людське життя – це перш за все життя духу, яке не можна зводити лише до раціональності. Адже існує ще й життя «душі», «серця» з його головними питаннями людської совісті, добра і зла, милосердя. Саме ці питання перебували у центрі уваги видатних мислителів, учителів людства - Конфуція, Лао-Цзи, Будди, Сократа, Христа, Магомета, Сковороди. Відомо, що етика Г. Сковороди, його особисте життя привертали увагу Л. Толстого. В збірці «На кожний день» він зауважував, що цей мандрівний мудрець вчив

людей жити відповідно до загальнолюдських етичних норм. Сам же він жив так, як учив. Найулюбленішим його прислів'ям, зауважував Л. Толстой , було: «Богу благодать за те, що він все потрібне зробив легким, а все непотрібне – важким» [5].

Без моральних настанов розум перетворюється в деструктивну силу. «Ми тільки руйнуємо, тому що ми духовно ситі», – так розмірковував Костянтин Левін в романі «Анна Кареніна». Ні наука, ні філософія як форми раціональності, не мають відповіді на головні питання людського буття, і перш за все, на питання «як треба жити? Але де ж вихід? На думку Л. Толстого, християнство, буддизм, магометанство також не вдовольняють людину в її пошуках сенсу життя. Залишається лише одне – звертатися до життєвого досвіду народу, до його колективної мудрості. «Для шлунка жити дурно, зле, треба жити для правди, для бога», – говорить селянин Федір у розмові з Костянтином Левіним. Л. Толстой підсумовує: народ живе, бо він вірує в бога, не в абстрактного феномена, а в саме життя, яким насправді є і яким воно повинно бути згідно з загальнолюдською мораллю. Мораль і релігія зливаються в людському житті воєдино – таким є висновок цього мислителя.

При всій демократичності і привабливості позиції Л. Толстого, у його негативно-критичному ставленні до існуючої культури, повністю з ним погодитися не можна. Заперечення культури у нього іноді перетворюється в культурний нігілізм (заперечення корисності для народу професіонального мистецтва). Ставлення до явищ культури за принципом: те, що безпосередньо не стосується проблем моралі – сенсу людського буття, добра і зла, не має цінності для людини, не витримує критики, бо воно тенденційне. По суті, робиться спроба зведення змісту всієї духовної культури до проблем етики. Утвердження своєрідної релігійної віри відбувається через етичний експансіонізм і досягається дорогою ціною – запереченням необхідності і значущості більшої частини духовної культури.

Але було б неправильним розглядати нігілізм Л. Толстого як прояв його істинного ставлення до культури. Він дотримувався позиції бережливого ставлення до культурної спадщини, вважаючи, що основою розвитку особистості і суспільства є культурне успадкування. Толстовське заперечення культури не можна тлумачити буквально, це скоріше символічне заперечення, тобто виявлення категоричної незгоди із занедбаністю в межах світської (саме світської, а не релігійної) культури етичних проблем, незгоди з ігноруванням чи недооцінкою їхніх наукових і філософських розробок. Це водночас і заклик до переорієнтації усієї культури від світу ре-

чей до світу людини. Л. Толстой протестував проти «обезлюднення» і «обездушення» людини, культури і певною мірою перегукувався з висновками К. Маркса про тотальне відчуження людини за умов існуючої цивілізації. Культурний прогрес не повинен перетворювати людину в «матеріал» для історії. Навпаки, всі досягнення цивілізації, вся культура мають бути лише засобом самореалізації людини як моральної істоти у її найвищому розумінні.

Шлях людини як істоти високодуховної визначається ідеалом у його співвідношенні з існуючою дійсністю. «Світ потопає у злі і спокусах» і підлягає запереченню – це для Л. Толстого зрозуміле. Але яким має бути ідеал людини і світу, яким шляхом йти до цього ідеалу і як реалізувати його в життя? Жити для душі, для справи, для бога – це значить жити по совісті і любові, творити добро і не робити зла – саме такими мають бути основні «складові» ідеалу моральної людини. В щоденнику за 1910 рік Л. Толстой зауважував: «Важко уявити той переворот, який відбудеться в усьому матеріальному житті людей, якщо люди не те, що стануть жити по любові, але тільки перестануть жити злістю, тваринним життям» [16]. Шлях людини до самої себе - це шлях по спіралі, шлях морального воскресіння (як воскресає Катюша Маслова). І в цьому акті немає нічого релігійно-містичного, надприродного, адже це акт культурного самовдосконалення, духовного самоперетворення людини. Л. Толстой попереджає, що це неймовірно тяжка справа, процес, який потребує величезної внутрішньої праці людини (і суспільства в цілому) над собою. Тут не можна сподіватися на автоматизм історичного розвитку.

Ідеал досконалої людини і досконалого суспільства у Л. Толстого не дистанціюється у віддалене майбутнє, як це має місце у більшості утопічних доктрин. Ідеал повинен втілитися в теперішньому, сьогодні, в житті окремої людини. Якщо кожний почне самовдосконалюватися, то і суспільство з часом стане досконалим. Ідеал, таким чином, не відривається від сьогодення, він виступає як мірою позитивної або негативної оцінки дійсності, її проектом, а останній – об'єктом втілення ідеалу. Як зауважував Б. Бурсов, Л. Толстой в принципі поділяв думки Гете і Герцена про те, що «кожне покоління само для себе є метою, оскільки виконує своє історичне завдання, створює необхідні передумови для діяльності наступних поколінь і повинно бути щасливим від усвідомлення цього» [4].

Л. Толстой відкидав і революцію, і соціалізм як засоби практичної реалізації ідеалу досконалої людини і досконалого суспільства. Адже революція - саме свідоме насильство і, таким чином, запрог-

рамоване на творіння зла, навіть і якщо з благими цілями в ім'я прогресу людства. На думку Л. Толстого, і «верхні» класи, що експлуатують народ, і революціонери, які намагаються ліквідувати експлуататорів, діють неправильно. Замість того, щоб робити революції, треба перебудувати внутрішній, духовний світ людини, спрямувати зусилля до морального воскресіння і хазяїна, і робітника, перетворити їх на людину. Революція ж, яка здійснюється аморальними людьми, не приведе в царство справедливості й добра, оскільки на зміну однієї влади прийде інша, і насильництво буде продовжуватися. Але одне зло не перемагає інше, негативне не усуває негативного, єдиний шлях наближення до ідеалу - моральне вдосконалення і непротивленство злу насильством – такий висновок Л. Толстого. Непротивленство, покірливість Д. Мережковський називав «пушкінським принципом» у російській літературі, в той час як поряд із ним існував дух бунтарства і заперечення, який уособлював «лермонтовський принцип». На думку Д. Мережковського, перевага «пушкінського принципу» була притаманна і самому Пушкіну, і його послідовником – Гоголю, Достоєвському, Л. Толстому в другій половині їхньої творчості. Вся справа, на думку Д. Мережковського, полягає в тому, щоб «поєднати себе з народом, споглядання з дією, Пушкіна з Лермонтовим» [7].

Відкидаючи революцію як засіб удосконалення людини і суспільства, Л. Толстой в той час висував ідею про необхідність революції у духовній культурі, і передусім у сфері моралі. Не варто забувати, що несприйняття Л.Толстим революції як засобу насильницького повалення існуючого суспільно-політичного устрою не було виявом певних особистих якостей легкодухості чи боязні втратити життєвий комфорт і таке ін. Проповідь непротивленство, морального вдосконалення була свідченням глибокого гуманізму й широкого переконання цього мислителя в тому, що людина, якою б вона не була, є носієм розуму і може бути спрямована на творіння добра.

Л. Толстой став об'єктом нищівної критики з боку революціонерів, зокрема з боку марксистів за спроби примирити хазяїна і робітника на грунті їх морального переродження. [3] Г. Плеханов писав, що толстовське етичне вчення побудовано в формі заперечення («Не сердься. Не блуди. Не клянись. Не воюй»). І це не випадково, адже воно спрямоване, в першу чергу, на те, щоб виправити гнобителів. Але толстовська моральна проповідь зовсім не лякала експлуататорів, і буржуазія готова схилятися перед нею [8]. Г. Плеханов ставився до Л. Толстого занадто упереджено, особливо до його філософії. Він явно недооцінював діалектичність

толстовської філософсько-історичної концепції, називаючи Л. Толстого «метафізиком найчистішої води», який нібито не йде ні в які порівняння з діалектиком Ж.Ж. Руссо [9]. Не можна погодитися з поширеними в літературній критиці поглядами про двоїстість, скажімо, Ф. Достоєвського, Л. Толстого та інших видатних представників культури відповідно до схеми: з одного боку, геніальний художник, з іншого – безпорадний мислитель, слабка і наївна людина. Ця тенденційність була притаманна і Г. Плеханову. Коментуючи досить сумнівну за змістом думку Бєлінського про Пушкіна і Гоголя («як поети, вони страшенно, повеличезному розумні, а як люди – обмежені і мало не дурні»), Г. Плеханов зауважував, що те ж саме можна сказати і про автора «Війни і миру». «Його величезний розум, – писав він – до такої міри втілився в талант і творчу фантазію, що в ролі мислителя граф Толстой на кожному кроці виявляє майже дитячу безпорадність. За прийомами свого мислителя він був типовим метафізиком. ««Так-так», «ні-ні», що поверх того, те від лукавого», – ось формула, за якою здійснюються всі операції його мислення [10]. Але чи можливо погодитися з такою оцінкою Л. Толстого Г. Плехановим – автором проблемних статей про місце і роль мистецтва, співвідношення політики і моралі, знання і віри? Вузькокласовий підхід до оцінки творчості видатних художників мислителів деформує загальний цілісний погляд на них як на історичних особистостей, що висловлювали загальнолюдські сподівання й ідеали. А. Луначарський, наприклад, при всій своїй аналітичності дослідження творчості Л. Толстого, теж не зміг уникнути вульгарно-соціологічних, вузькокласових оцінок. Так, він вважав, що як ідеолог селянства Л. Толстой є, так би мовити, «подвійним ворогом»: він – ворог буржуазії, але і ворог пролетаріату, бо заважає пролетаріату в його боротьбі з буржуазією. «...Толстой, – писав А. Луначарський, – є великою людиною, великим письменником, великим критиком суспільної неправди, допомогою якого в усіх відношеннях ми аж ніяк не хочемо нехувати, але в той же час він є і нашим супротивником, а відтак і нашим ворогом на арені революційної боротьби за соціалізм» [6]. Природно виникає питання, яким же чином геніальний, народний по духу і значенню художник, ідеолог селянства, тобто абсолютної більшості народу Росії, раптом перетворився на ворога цього народу?

Отже, необхідно адекватно і виважено оцінювати значимість мислителів минулої доби, творчість яких багато в чому має загальнокультурний, загальнолюдський характер. хня спадщина ще

недостатньо вивчена. Особливо це стосується філософії культури, яка була предметом постійної уваги як українських, так і російських мислителів релігійно-філософського напряму.

ПРИМІТКИ

[1] З російських письменників Лавров (Міртов) у низці статей «Цивілізація та дикі племена» («Отечественныя Записки» (1869, № 5–9) намагається розрізнити **поняття культури та цивілізації**. Порівнюючи сучасний суспільний устрій з державою комах, Лавров знаходить в обох спільний елемент, але разом з тим у першому встановлює присутність елемента, який відсутній у другому. Цей другий елемент не потребує особливої назви, оскільки він є не що інше, як думка з її критичним відношенням до оточення, видів задоволення, користі, істини або справедливості. Щодо першого елемента, спільного будь–якому суспільству з певною системою звичок, легенд та звичаїв, йому можна дати назву, яка вживається вже нині для зовнішніх проявів суспільного життя автором, який найбільше звернув увагу на цей бік соціальних явищ (Клеммом) [36], саме назву *культури*. «Позначаючи словом **культура** винятково елемент звички, звичаю та легенди в суспільному житті, ми маємо можливість **відокремити** це слово від слова **цивілізація**, з яким перше зливається, в такому разі останнє має можливість знайти собі точне застосування до сукупності двох суспільних елементів». Елемент культури (як її розуміє Лавров) «є і в будь–якій людській цивілізації, а до нього приєднується другий елемент, думка особистості, яка постійно перероблює культуру та розвивається в цій переробці, – це елемент людський... Чим більше елемент думки переважає над елементом культури, тим цивілізація стоїть вище». Але справа в тому, що в кожному культурному (в тому смислі, який надає цьому слову Лавров) суспільстві неодмінно присутній до певної міри і елемент критичної роботи думки, тільки в одному суспільстві він сильніше, в іншому слабший, тому відмінність, яку визнає Лавров, важко провести на практиці щодо людських суспільств.

[2] Чи можливе врятування людства та західної цивілізації? Можливо, відповідав філософ, але тільки на базі релігії, яка є однією із суттєвіших ознак людини. Однак ця релігія має бути новою, здатною об'єднати людство. У своїх працях Тойнбі зазначав, що необхідна релігія – пантеїзм – як вона представлена, наприклад, в синтоїзмі, і слід розпрощатися з релігією іудео–християнського монотеїзму та постхристиянської віри в науковий прогрес, який успадкував від християнства віру в призначення людини до експлуатації решти універсуму для задоволення власної жадібності.

[3] В.Б. Шкловський писав: «Він хотів удосконалити всіх людей поодинці. Але це ніколи, нікому, ні в якому епосі не вдавалося зробити» [17].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Асмус В.Ф. Избранные философские труды: В 2 т. Т. 1. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – С. 451; 2. Булгаков В.Л. Л. Толстой в последний

год его жизни. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 486; ***3.*** *Бунин И.А. Собрание сочинений: В 9 т. Т. 1. – М.: Худож. лит.,1965. – С. 87;* ***4.*** *Бурсов Б.И. Избранные работы: В 2-х т. Т. 1. – М.: Худож. лит., 1982. – С. 216;* ***5.*** *Левандовский Л. Большой друг Украины (к 160–летию со дня рождения Л.Н. Толстого // Радуга. – 1988. – № 9.– С. 141-142;* ***6.*** *Луначарский А.В. Статьи о литературе: В 2 т. Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1988. – С. 284-285;* ***7.*** *Мережковский Д. Поэт сверхчеловечества // Огонек. – 1989. – № 42. – С. 18-19;* ***8.*** *Плеханов Г.В. Литература и эстетика: В 2 т. Т. 2. – М.,1958. – С. 408,413-414;* ***9.*** *Плеханов Г.В. Литература и эстетика: В 2 т. Т. 2. – М., 1958. – С. 415;* ***10.*** *Плеханов Г.В. Литература и эстетика: В 2 т. Т. 2. – М., 1958. – С. 423;* ***11.*** *Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 20 т. Т. 16. – М.: Худож. лит., 1964. – С. 52;* ***12.*** *Там же. – С. 59;* ***13.*** *Там же. – С. 60;* ***14.*** *Там же. – С. 64;* ***15.*** *Там же. – С. 75;* ***16.*** *Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 20 т. Т. 20. – М.: Худож. лит., 1965. – С. 419;* ***17.*** *Шкловский В. Энергия заблуждения. – М.: Сов. писатель, 1981. – С. 15.*

Надійшла до редколегії 10.04.2001 р.

УДК 930.85.000.32 (477)"197/198"

Л.М. ВОРОНОВА

НАРОДНА ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ В УКРАЇНІ ТА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В 1970-1985 РР.

Висвітлюються окремі проблеми розвитку народної художньої творчості в Україні в 70 - 80 рр. XX ст. Особлива увага приділяється дослідженню діяльності установ культури, в яких головним чином розвивалася художня самодіяльна творчість, аналізується культурна політика держави в цьому аспекті

Проблема збереження традиційної народної творчості є важливою для всіх народів світу. Тому генеральна конференція ЮНЕСКО (1983 р.) рекомендувала всім державам – членам цієї організації ввести в дію спеціальні правові положення й організаційні заходи, спрямовані на збереження й захист традиційної народної культури. Для України ця проблема набуває особливого значення в умовах розбудови незалежної держави. Сучасне відродження України передбачає культурну дерусіфікацію, якісне оновлення національно-культурного життя, повернення у повсякденний вжиток кращих зразків духовності і моральності. Національне відродження має спиратися на вивірені часом позитивні ціннісні орієнтації власного народу, традиції минулих поколінь, прогресивний досвід інших народів.

За роки тоталітаризму деформованими були різні ланки куль-

турного життя, зокрема і ставлення до традиційної народної культури. Установи культури тривалий час тиражирували абстрактно-загальний зміст у культурі націй, надаючи цій однаковості лише зовні національну форму. Національна самобутність її мінливій різноманітності підмінювалася стереотипними зразками, які були зведені до національної атрибутики.

Вивчення історії народної культури ускладнюється тим, що не існує загального визначення цього терміна. Деякі автори ототожнюють її з демократичною, інші- етнографічною і національною культурами, а з позицій елітарних концепцій – з культурою масовою, низькопробною. Більшість дослідників народною культурою вважають традиційну культуру мас, передусім селянську.

Важливе місце в розвитку народної культури має народна творчість, сутність якої дослідники розуміють також неоднозначно; не визначені її межі, за єдине ціле приймаються різні її форми. Існує велика кількість визначень цього поняття. Частіше основною ознакою народної творчості фахівці вважають непрофесійність її носіїв [1].

До народної творчості відносять і традиційний пісенно-танцювальний фольклор, різні форми аматорства, театральне та інструментальне самодіяльне мистецтво, народні промисли, свята, обряди та ін. Тривалий час ця сфера культурної діяльності кваліфікувалася як самодіяльна художня творчість. Сьогодні окремі вчені пропонують розглядати самодіяльну художню творчість в контексті всієї художньої культури, а не лише як ланку культурно-освітньої роботи [2].

Зважаючи на вищесказане, а також на те, що культурні процеси не можна розглядати як уже завершені, який би час не відділяв нас від них [3], автор поставив за мету простежити розвиток народної художньої творчості в Україні протягом останніх років існування радянської системи. Головна увага приділяється висвітленню такої форми народної творчості як самодіяльна художня творчість та аналізу впливу держави на розвиток аматорської творчості. Це допоможе розглянути художній контекст 1970-1985 рр. більш повно і глибоко.

Проблема взаємовідносин «влади і самодіяльної художньої творчості» проявилася в існуванні «державної самодіяльності» та реального самодіяльного мистецтва. Перша розвивалася як традиційні жанри клубної художньої самодіяльності, а друга вимушена була уникати тотального контролю влади.

Традиційні жанри клубної самодіяльності зберегли свої провідні

позиції і в 1970-1985 рр. У цей час в Україні існував великий масив самодіяльних художніх колективів – академічних і народних хорів, оркестрів духових та народних інструментів, театрів та ін. Усі вони діяли при ідеологічній та організаційно- матеріальній підтримці держави. Подібні колективи були численними, жанрово консервативними, в основному орієнтувалися на виконавство тиражованих зразків професійного мистецтва. Це було вигідним для держави, оскільки художні колективи зберігали загальні естетичні основи «соціалістичного мистецтва». На аматорське виконавство орієнтувалися і плани музичних видавництв, їх пропагували засоби масової інформації.

Держава також сприяла тісним взаємовідносинам аматорського та професійного мистецтва. У багатьох клубах відкривалися музичні гуртки, народні університети культури тощо, основою навчання в них була професійна методика викладання музичних дисциплін і «навчально-класичний репертуар».

Поширеними були консервативні погляди на художню самодіяльність як на другорядну порівняно з професійним мистецтвом. Ця ситуація штучно підтримувалася наукою та критикою. Перша недостатньо уваги приділяла новому в самодіяльній творчості, а друга або принижувала естетичні критерії в оцінці художнього рівня аматорів, або застосовувала непомірно високий щабель цінностей.

Типовим було захоплення масовістю. Кількість художніх самодіяльних колективів в Україні постійно збільшувалася. Цьому сприяли фестивалі художньої народної творчості, які проходили в 1975-1977 і 1980-1982 рр. Тільки в системі українських профспілок у першому фестивалі самодіяльної творчості взяли участь 90 тис. колективів (2 млн. учасників). Було проведено три тури по всіх видах та жанрах самодіяльної творчості, які в цей період мали місце. За час роботи фестивалю було створено 2,7 тис. нових колективів (110 тисяч учасників). [4] У системі Міністерства культури за 1976- 1980 рр. кількість колективів художньої самодіяльності зросла з 146 818 (2 162 335 учасників) до 169 695 (2 633 944 чоловік). [5] У середньому по Україні в кожному клубному закладі у 80-ті рр. функціонувало до 10 різних гуртків проти 7 на початок 1976 р. [6].

Крім того, очевидною була нестабільність новостворених колективів, які часто розпадалися після проведення оглядів, концертів і т.д. Наприклад, за 1981-1984 рр. у державних установах культури України кількість учасників самодіяльних гуртків зменшилася на 600 тис. осіб. У Києві за цей період художньою самодіяльністю перестали займатися 65 тис. осіб. У Полтавській області за 1,5 року

(1983-1985 рр.)розпався 821 колектив художньої самодіяльності, що об'єднували 14 тис. учасників [7]. Аналогічна ситуація спостерігалася і в інших областях республіки [8].

Слід визначити, що кількісні показники не сприяли якісному поліпшенню розвитку народної творчості. Це було пов'язано з тим, що керівні органи зобов'язували, наприклад клубні установи, досить вузький набір самодіяльних колективів (в основному художніх) без урахування реальних вимог та можливостей, а існуюча система звітності не припускала будь-якої ініціативи з боку закладів культури або громадськості. Так, у зведених щорічних звітах клубів, Будинків та Палаців культури профспілок виділялося лише 17 різновидностей гуртків, колективів і об'єднань, а якщо брати суто художні колективи, то їх по жанрах налічувалося лише п'ять [9].

Нестабільність самодіяльних творчих колективів відбивалась на рівні виконавської майстерності їх учасників. Про це свідчить той факт, коли в 1976 р. український хор не міг взяти участі в Міжнародному конкурсі хорів у Італії, зважаючи на складність обов'язкової програми. В той час у республіці згідно з офіційними даними діяли майже 20 тис. колективів самодіяльного хору [10].

У 70-тих – першій половині 80-х рр. в Україні художня самодіяльна творчість більше розвивалася на селі, ніж у місті, що підтверджує думку про збереження традиційної народної культури передусім серед сільського населення. В цей час у клубних установах Міністерства культури України понад 90% гуртків художньої самодіяльності і майже 80% її учасників припадали на сільську місцевість [11]. Якщо в 1976 р. у художній самодіяльності брали участь 107 осіб на кожну тисячу сільського населення, то в 1983 р. ця цифра збільшилась до 140 осіб. У Волинській, Тернопільській, Житомирській, Хмельницькій областях цей показник був ще вищим [12]. Але не всюди сільські заклади культури мали необхідні умови для реалізації потреб населення в розвитку народної творчості. Як свідчать соціологічні дослідження. 20% людей, що мешкали у сільській місцевості, виявили стійкий інтерес до різних видів самодіяльної творчості, але тільки частина їх тією чи іншою мірою могли його задовольнити [13]. В той же час, відтік сільського населення до міст, який посилився на початку 70-х рр. вів до відриву міського населення від цінностей традиційної сільської культури.

На розвиток художньої самодіяльності на селі впливала державна культурна політика, коли «селянське мистецтво» намагалися «поліпшити», зробити «сучасніш». У результаті під тиском тоталітарної держави виникли офіційні взірці народного мистецтва.

Тому так схожі були один на одного «народні хори», «ансамблі пісні та танцю" та ін. Вони були єдиними, які претендували на роль сучасних нащадків фольклору. Але насправді вони були неадекватними реальним цінностям традиційної культури. Ця штучна монополія вела до придушення паростків справжніх форм фольклору. Отже, з одного боку, декларувалося, що має місце розквіт народної творчості, а з іншого – цілі пласти традиційного фольклору залишалися осторонь.

На державному рівні проголошувалась необхідність розвитку фольклору, нових напрямів самодіяльного мистецтва. Так, аналізуючи підсумки проведення в Україні першого Всесоюзного фестивалю самодіяльної творчості, республіканська Рада профспілок у 1978 р. наголосила на необхідності проведення фольклорно- етнографічного напряму в містах майбутніх оглядів, відзначаючи при цьому незначну кількість фахівців з народного танцю, хору тощо [14]. Про недостатній розвиток національної української культури зазначалося у постанові колегії Міністерства культури України (1970 р.) про підсумки проведення в державних клубних установах фестивалю самодіяльного мистецтва. Зокрема зосереджувалась увага на необхідності розвитку самодіяльного кобзарського мистецтва, підвищення виконавської майстерності існуючих та новостворених капел і ансамблів бандуристів [15]. Молодіжним організаціям республіки рекомендувалося приділяти особливу увагу збереженню та розвиткові народних традицій у самодіяльній художній творчості [16]. Окремим колективам надавалося звання народних. Так, у клубних установах Міністерства культури в 1980 р. з 169,5 тис. колективів це звання мали 983 [17]. Однак, незважаючи на ці та інші рішення, вони не стали основою для істотних змін у цій сфері. Навіть у репертуарі художньої самодіяльності різних жанрів у розглянутий період твори народної культурної спадщини складали лише 22%, а в репертуарі самодіяльних духових оркестрів твори народної музики – лише 19% [18].

Більше того, державні органи інколи не тільки сприяли, а навпаки, гальмували розвиток народного мистецтва. Так, розглядаючи підсумки проведення другого туру Всесоюзного фестивалю самодіяльної творчості в Чернігівській області (1976 р.) в документах владних органів відзначалося надмірне захоплення мотивами «сивої давнини» України. Як, наприклад наводилася програма Красносільського Будинку культури Борзнянського району, в якій з восьми пісень сім були народними і тільки одна – на сучасну тему. В інформації відділу культури ЦК Компартії України в 1974 р. від-

значалося захоплення фольклором Прикарпаття і недостатня кількість творів з історіко-революційної тематики в Івано-Франківській області [19]. Подібних прикладів можна навести багато.

Негативно вплинула на розвиток народної творчості в Україні відсутність оркестрів народних інструментів в установах культури: в 70-ті рр. 80% клубних закладів не мали подібних колективів. Серед причин можна назвати і те, що в республіці випускалась незначна кількість народних інструментів, а деякі зовсім не вироблялися промисловістю [20].

Отже, розвиток художньої народної творчості в Україні в 1970-1985 рр. характеризувався збільшенням кількості гуртків художньої самодіяльності, залученням до них все більшої кількості населення, зокрема дітей, які мали можливість певною мірою реалізувати свій творчий потенціал. Разом з тим, присутньою була жанрова однобічність художніх колективів, держава не піклувалася про чистоту народних традицій і тому народна творчість часто підмінялася її ерзацами. Огляди, конкурси художньої самодіяльності проводилися, зазвичай, до дат, фестивалів. Виконавська майстерність та сценічна культура багатьох колективів була на низькому рівні, оскільки в погоні за кількісними показниками не завжди зважалося на їх якість. І, нарешті, ідеологізований підхід не припускав найбільш повного розвитку української народної творчості.

Як результат, установи культури, в яких головним чином розвивалася художня самодіяльність, не могли задовольнити потреби населення республіки в цьому напрямі. Вони виявили неспроможність поєднати в своїй діяльності традиційне і сучасне, класичне і новаторське.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Культура досуга. – К., 1990. – С. 153; 2. Самодеятельное художественное творчество в СССР: очерки истории. Конец 1950-х - начало 1990-х годов. – СПб., 2000. – С. 5; 3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – 2-е изд. – М., 1986. – С. 362; 4. Об'єднаний архів Федерації незалежних профспілок України (далі ОА ФНПУ). – Ф. 2605, оп. 9, спр. 36, арк. 33-34; 5. Поточний архів Міністерства культури України (далі ПАМКУ). – Ф. 5116, оп. 19, спр. 1349, арк. 27; ПАМКУ за 1986 рік; 6. Там само. – Ф. 5116, оп. 19, спр. 1824, арк. 62; 7. Центарльний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГОУ). – Ф. 7, оп. 18, спр. 1735, арк.1 0; Правда. – 1985. – 11 авг.; 8. Державний архів Донецької області (далі ДА/ДО). – Ф.Р 4983рп. 1спр. 587арк. 41; Державний архів Харківської області (далі ДА/ХО). – Ф. 2оп. 168спр. 70арк. 12; ЦДАГОУ. – Ф. 1оп. 54спр. 4060арк. 200; 9. ОА ФНПУ. – Ф. 2605, оп. 9, спр. 927, арк. 35; спр. 1552, арк. 1;

10. ПАМКУ. – Ф. 5116, оп. 19, спр. 1349, арк. 31; 11. ПАМКУ за 1986 рік; Гиль С.В. Социально-экономические проблемы культурно-просветительной работы. – Львов, 1987. – С. 53; 12. ПАМКУ. – Ф. 5116, оп. 19, спр. 1349, арк. 49; спр. 2066, арк. 3; 13. Коммунист. – 1981. – № 3. – С. 89; 14. ОА ФНПУ. – Ф. 2605,оп. 9,спр. 36,арк. 46; 15. ДА/ДО. – Ф.Р 4983,оп. 1, спр. 587,арк. 42; 16. ЦДАГОУ. – Ф. 7,оп. 18,спр. 1734,арк. 8; 17. ПАМКУ. – Ф. 5116,оп. 19,спр. 1349,арк. 50; 18. ДА/ДО. – Ф.Р 4983,оп. 1,спр. 587,арк. 42; ПАМКУ. – Ф. 5116,оп. 19,спр. 466,арк. 8; 19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 54, спр. 4060, арк. 199; Ф. 1, оп. 32, спр. 1281, арк. 174; 20. ПАМКУ. – Ф. 5116, оп. 19, спр. 1110, арк. 13; ЦДАГОУ. – Ф. 7, оп. 18, спр. 1702, арк. 30.

Надійшла до редколегії 15.01.2001 р.

УДК 930.85(477)"19"

В.В. КУЧИНСЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ (1917-1923 рр.)

Досліджується специфіка українського національного питання, погляди провідних більшовиків та реалізація національної політики в період 1917-20-х рр. на Україні

Аналіз специфіки українського національного питання напередодні жовтневого перевороту 1917 р., розуміння марксистами в цілому та більшовиками зокрема, а особливо Володимиром Леніним цього питання, надає можливість краще збагнути ті ідейні гасла та настанови, з якими більшовики йшли в Україну встановлювати радянську владу. Саме відсутність відповідної ідеології, поряд з іншими факторами, була причиною невдач та поразок перших радянських урядів. Звичайно ж, ця ідеологія, в першу чергу, мала відбитися на ставленні більшовиків до української мови та культури, що можна окреслити широким модерним терміном – національно-культурна політика більшовиків.

Суміш, здавалося б, несумісних речей – комунізму й націоналізму, а саме так можна охарактеризувати погляди провідних українських комуністів 20-х рр., тобто націонал-комунізм, була нащадком особливого національного типу соціалізму, який склався ще задовго до революції 1917 р. Така ідеологія, вперше систематично викладена Михайлом Драгомановим у 1870 рр. і пізніше оформлена в марксистські рамки, виникла у відповідь на специфічну ситу-

ацію, в яку потрапила українська нація [1]. В Україні заможні класи переважно були неукраїнськими, процент національне свідомої інтелігенції – невеликий, а найголовніше, українці проживали в чужій країні, уряди якої відверто проводили антиукраїнську політику. Українці були майже цілком селянською масою, все ще не звільненою від залишків кріпацтва. Таким чином, вони ставали прихильниками тих, хто міг чітко репрезентувати їхні національні та соціальні прагнення. Такою силою стала українська інтеліген-ція, яка змогла виразити прагнення сільської більшості нації, мала широку підтримку і навіть захопила владу, встановивши незалежну УНР. Хоча українцям не вдалося утримати свою політичну незалежність, вони ефективно протидіяли будь-якому режиму, який не зважав на їхні національно-визвольні прагнення.

Розглядаючи революційні події початку 1917 р. в Україні, не можна не погодитися з більшовицьким істориком М. Равіч-Черкаським, який характеризував їх як дві революції, що відбулися одночасно [2, С.3-11]. Ці революції різнилися не місцем, де вони відбувалися, а своєю національністю. Причиною були значні етнокультурні відмінності між селом і містом в Україні. Російські міста, шахти, заводи та фабрики сприймали цю революцію як невід'ємну частину російської революції, проте українці усвідомлювали її як національно-соціальну, що розвивалася незалежно від російської. Революційні події в Україні були по суті боротьбою між російськими й українськими революціями за контроль над країною, яку міські російські та сільські українські революціонери вважали своєю. Радянська Україна середини двадцятих базуватиметься на тих modus vivendi, що були вироблені цими двома революціями.

Вищезазначені фактори зумовили створення двох органів влади в Україні після падіння царату. Перший із них – це українська Центральна Рада, яка об'єднувала всі українські соціалістичні сили на одній засаді – українська територіальна автономія зі збереженням прав національних меншин, другий – це Київська рада робітничих депутатів, у складі якої переважали російськомовні та російські робітники. Хоча спочатку ці два органи мирно співіснували між собою, проте вже тоді було зрозуміло, що їхні розбіжності в питанні соціального, а головне національного розвитку, призведуть до протистояння в майбутньому.

На час, коли В. Ленін захопив владу в Петрограді, Київська рада робітничих депутатів була в руках місцевих більшовиків, яких очолювали Юрій та Євгенія Бош. Вони вважалися відданими послідовниками Р. Люксембург у розумінні національної проблеми. У

1915 р. Ю. П'ятаков та Є. Бош об'єдналися з Миколою Бухаріним на спільній платформі, що засуджувала національне самовизначення, як реакційне й утопічне, недосяжне за капіталізму й непотрібне з приходом комунізму [3]. У 1917 р. на Квітневій всеросійській конференції більшовиків Ю. П'ятаков очолив тих, хто змушував більшовиків відмовитися від підтримки права націй на самовизначення, доводячи, що така поступка неминуче зіграє на руку «дрібнобуржуазній реакції», такій як УСДРП [4]. Тісні контакти зі сконцентрованим у Києві українським національним рухом переконали Ю. П'ятакова в тому, що підтримка права націй на самовизначення, разом із порадою не користуватися ним, поставить його групу в безглузде становище. Краще було заявляти про неможливість знищення національного гноблення доти існує імперіалізм через те, що національне пригнічення є наслідком останнього. Крім того, основні вимоги українського руху суперечили інтересам пролетаріату, Росія просто б не вижила без українського цукру, вугілля, зерна тощо. Якщо б економічні зв'язки між Росією й Україною було розірвано, то жодна з них не була б економічно життєздатною, промисловість зупинилася, а робітники залишилися без роботи. Партія відповіла на його заклики мовчанкою, тільки київська партійна преса лише кілька разів торкнулася цього питання.

У цілому в Україні більшовики були меншістю. Вибори до Всеросійських установчих зборів наочно продемонстрували це. Українські партії набрали на них 80 % голосів, виділених для України, а більшовики тільки 10 %. У січні 1918 р. на виборах до Українських установчих зборів більшовики збільшили свій процент до 17,3 % [5].

До захоплення влади В. Ленін намагався використати українське питання для послаблення влади Тимчасового уряду. Він критикував О. Керенського за недемократизм у небажанні піти на поступки українським вимогам і заявляв, що Україна скоріше відокремиться від кадетського ніж від радянського уряду [6; Т. 32., С. 253-254, 341-342, 351-352]. Після захоплення влади В. Ленін проігнорував усі свої заяви щодо права націй на самовизначення й почав робити кроки для поширення своєї влади на Україну. Захоплення продовольства було головною метою окупації України, не було зроблено жодної спроби врахувати українські інтереси. Коли в січні 1918 р. більшовицький командир М. Муравйов захопив Київ, він відразу дав зрозуміти, що його режим буде російським. У своїй першій декларації до мешканців міста зокрема заявив: «Ми принесли цей режим з далекої півночі на наших багнетах» [7]. Реальну

владу мали військові командири, а вони виявляли мало терпіння до тонкостей ситуації. Ті, хто відкрито говорили українською, вважалися націоналістами та контрреволюціонерами, що підлягали негайному знищенню.

Початок другого більшовицького уряду, відомого як «П'ятаковщина», був позначений широкою підтримкою мас, а кінець – цілковитою поразкою. Пізніше більшовики згадуватимуть його як серію трагічних помилок, через які практично кожна група населення відвернулася від них. Причиною була політика, що ігнорувала національні та економічні проблеми. За часів «П'ятаковщини» було дано випробування теорії Р. Люксембург, згідно з якою національні та земельні проблеми можна вирішувати без прив'язки теорії до конкретних умов. Результат такої політики – цілковите фіаско. Через нерішучу політику Центральної Ради щодо питання землі, а особливо соціально-економічно політику гетьмана П. Скоропадського, ідея української державності втратила свою колишню масову підтримку. Це навело більшовиків на думку, що українська національна проблема не буде їх більше турбувати. Російські більшовицькі лідери ніколи не змирилися з втратою України, незважаючи на заяви про визнання права останньої на самовизначення та незалежність. На VIII з'їзді РКП(б) В. Ленін заявив, що якщо навіть і було яке-небудь національне почуття в Україні, то воно знищене німцями. Він навіть цікавився чи була українська мова масовою [8]. Деяким дуже кортіло запевнити його, що це власне так, найвідомішим серед них був Християн Раковський.

Балканський емігрант, Х. Раковський [9] був втіленням революційного інтелектуала, завжди готового розвинути власну теорію з національного питання та залучити соціалістичну революцію для її вирішення. Він, зокрема, доводив, що концепція єдиного громадянства була застарілою формулою, яка походила від ідеї приватної власності. В радянській Україні робітники всіх земель негайно приймалися як повноправні громадяни. Радянське громадянство, на думку Х. Раковського, базувалося тільки на класовій основі, національність або місце народження не мали значення [10]. Як представник ленінського уряду він провів деякий час у Києві, проводячи переговори з Гетьманатом. Навряд чи Х. Раковський мав багато прямих контактів з українським селом. Проте він повернувся до Москви сповнений переконання в тому, що знайшов підтвердження словам В.Леніна, сказаним на VIII з'їзді РКП(б). Х. Раковський раптом стає постійним експертом партії з українських справ і публікує серію статей, сповнених схвильованих повідомлень про спри-

ятливі революційні можливості й переконань в тому, що український націоналізм умер за винятком кількох заплутаних буржуазних інтелектуалів. Одна з таких статей зображувала встановлення влади Директорії як безнадійну справу, якої ніхто не бажав. У ній автор також розповідав про українських селян, котрі отримавши більшовицьку літературу українською мовою, стоптували її через ненависть до всього українського, проте читали її жадібно, коли була надрукована російською. Він радив писати російською мовою [11]. Звичайно, це було саме те, що хотів почути В. Ленін, через таке розуміння цієї проблеми він припустився однієї зі своїх рідких політичних помилок. Через два тижні після проголошення заснування радянського українського уряду, Х. Раковського було призначено його головою

Було б неправильно звинувачувати Ю. П'ятакова та Х. Раковського в російському імперіалізмі або навіть націоналізмі в звичному розумінні цього слова. Ю. П'ятаков був послідовником Р. Люксембург, який вважав будь-які прояви національних прагнень контрреволюційними, а Х. Раковський не мав жодних переконань, які можна було б назвати імперіалістичними. Проте, якщо вони і не були б російськими імперіалістами за переконанням, їхнє небажання визнати законність українських вимог нічим не різнило їх від російських імперіалістів. У кожному їхньому політичному ході відчувалася ворожість до української нації взагалі та селянства зокрема. Х. Раковський відверто заявляв, що визнання української мови як офіційної буде «реакційним» кроком на руку тільки куркулям і націоналістичній інтелігенції [12].

Під час другого більшовицького режиму українські партії, зокрема й ті, що прийняли більшовицьку платформу та вітали прихід Червоної Армії було фактично виключено з політичного життя і змушено піти на відкритий конфлікт із більшовиками. Тільки боротьбисти й Українська соціалістична група, політика яких полягала в співпраці з більшовиками за будь-яку ціну, мали змогу функціонувати легально. Проте найбільшою помилкою другого більшовицького уряду була земельна політика, особливо створення комун, котрі для зголоднілих на землю селян нічим не відрізнялися від колишніх панських маєтків. Продовольчі загони, комбіди, примусова колективізація, призови до Червоної Армії – все це призвело до того, що селяни почали ненавидіти радянський режим. Кількість селянських бунтів постійно зростала.

Однак, як вже зазначалося, «П'ятаковщину» вітали з ентузіазмом. Урешті-решт система, яку пропонував В. Ленін у своїй праці

«Держава і революція», була глибоко демократичною, майже анархічною. Вона не тільки санкціонувала федералізм, а навіть засуджувала практику направлення чиновників з центру для нав'язування своєї волі місцевим органам влади [6; Т. 33, С. 74]. Це звичайно позитивно сприйняли ті, хто бачив українське самовизначення в межах радянської держави. Проте політична поведінка В. Леніна не дає жодних підстав вважати, що він серйозно сприймав свої заяви. Якщо рішення якогось органу влади не корилося йому, він просто переконував себе, що його захопили контрреволюціонери й діяв відповідно. Таким чином, налаштувавши селянство проти себе та втративши будь-який шанс знайти спільну мову з українськими політичними групами крім боротьбистів, друга більшовицька окупація України була приречена на поразку.

До середини 1919 р. стало зрозуміло, що встановлення сталого радянського режиму неможливе без згоди на це українського селянства, а такої згоди можна дійти тільки через задоволення українських національних прагнень. Розуміння цього потребувало заохочення корінних українців до майбутнього українського уряду та обов'язкового їхнього вступу до лав партії. Головною умовою справжньої співпраці мало бути визнання більшовиками того факту, що Україна була незалежною державою і її слід трактувати відповідним чином.

Навіть ще до поразки «П'ятаковщини» озивалися голоси більшовиків, котрі вимагали від партії зважати на українські реальності. Василь Шахрай, перший комісар зовнішніх справ Радянської України та лідер так званої «полтавської» фракції під час перших партійних дискусій, разом із Сергієм Мазлахом у своїх працях детально проаналізували попередню більшовицьку політику в Україні та висловили критичні зауваження щодо необхідності партії переглянути своє ставлення до українського питання. Перший із цих памфлетів «Революція на Україні» був написаний незабаром після Версальської мирної конференції, а його продовження «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною» з'явилося на початку 1919 р. Обидва памфлети були проігноровані партією, проте вони пізніше стануть джерелом нової національної політики більшовиків.

Більшу частину «Революції на Україні» [13] В. Шахрай (псевдо В. Скоровстанський) написав у липні 1918 р. як критику антиукраїнської політики катеринославського крила КП(б)У і поспішно завершив у листопаді 1918 р. У ній автор, зокрема, доводив, що думка про те, що соціалізм автоматично та негайно вирішить національну проблему є страшною помилкою, більшовики мали зрозуміти

й активно вирішувати національні проблеми неросійських народів. В іншому разі їхні соціалістичні прагнення залишаться пустимими фразами. Він зауважує, що більшість росіян була шокована силою українського руху 1917 р. і це потребує від партії необхідності ознайомитися з українською історією. Для цього він аналізує становище українського народу та його культури на той час і досить об'єктивно описує розвиток українського національно-визвольного руху, починаючи з козацьких часів. Причиною ворожості більшості українців до гасел радянської влади, після більшовицького перевороту в Петрограді, він цілком слушно вважав той факт, що Ради були ізольовані від українського руху: «...стояли, так би мовити, обличчям до Петрограда, і спиною до Києва» [13, С. 79]; представляли неукраїнську меншість країни і, перш за все, були російськими за своїм етнічним складом: «У нас на Украине большевиков нет, это только у кацапов они имеются. (В.С. цитує з живих народних уст.)» [13, С. 49]. Він вимагав реальної й повноправної незалежності України. В. Шахрай також критикує шовінізм більшовиків під час перших окупацій Києва та їхнє небажання створити окремий український центр. Особливу увагу приділяє критиці режиму гетьмана П. Скоропадського. Аналізуючи політичну ситуацію на той час, він закликає більшовиків підтримати прагнення створити незалежну українську державу, вбачаючи в ній єдиний можливий спосіб установити радянську владу на Україні.

Памфлет «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною» [14] був опублікований у січні 1919 р. Пройшло вже кілька таких цінних тижнів, проте більшовики, здавалося, нічому так і не навчилися. Комуністична преса друкувала статті Х. Раковського про смерть українського руху, а ленінський уряд заявляв, що більше не визнає української незалежності, навіть радянської. Ось чому цей памфлет було написано ще в більш критичному тоні ніж попередній. Автори зокрема зазначали, що більшість українських трудящих бажала соціалізму так само, як і трудящі інших народів. Проте більшовицька партія мала визнати українців націею зі своїм політичним рухом, вся історична тенденція якого була направлена на завоювання незалежності.

Як і в попередньому виданні, автори гнівно критикують прихильників катеринославської фракції КП(Б)У, що виступала за міцний централізм радянської держави та за повне злиття України з Росією через гадану економічну доцільність такого кроку: «Погляд «катеринославської точки погляду» є лише однією з відмін того, що т. Ленін назвав «імперіялістичним імперіялізмом»[14, С. 118].

Досить незвично як на більшовицьких авторів того часу, вони підкреслюють роль національної інтелігенції для розвитку будь-якої нації. Автори також доводили, що питання того чи має бути Україна незалежною більше не стояло, проте існувало питання чи визнають більшовики її незалежність: «І можна сказати напевно, що, які б нещастя не спіткали Україну, умирати, миритися з національною неволею вона не буде. Це треба пам'ятати усякому політичному діячеві і всякій партії, що має працювати на Україні» [14, С. 153]. Памфлет також закликав створити нову Українську комуністичну партію (більшовиків). Існуюча на той час КП(б)У не могла справитися з даними проблемами з однієї простої причини – вона була по своїй суті не окремою політичною партією, а тільки регіональною організацією РКП(б): «Наша партія була об'єктивно і за назвою партією російською, себто великоруською» [14, С. 168]. Така партія мала завзято боротися проти контрреволюції російського, українського або іноземного походження. Вона мала також навчати російський і русифікований пролетаріат тому, що Україна є державою, нацією зі своєю мовою та культурою. Ця партія мала втілити в життя демократичне гасло влади робітників і селян, зробити незалежність Радянської України реальністю, а не просто пропагандистським кроком. Усім народам гарантувалися рівні права згідно з 19 параграфом Австрійської конституції, яка надавала всім національностям в країні право вживати свою мову в школах, адміністрації, при спілкуванні.

Автори памфлету гостро критикують політику партії більшовиків щодо українського самовизначення і вимагають конкретної відповіді на це питання особисто В. Леніна. Хоча В. Шахрай та С. Мазлах пропонували боротися як проти російського, так і проти українського шовінізму, вони все ж таки визнавали російський шовінізм більшою небезпекою. Через кілька років такий погляд на національну проблему буде визнаний партією як єдино правильний, проте тоді їхні ідеї було проігноровано. Своїми публікаціями В. Шахрай та С. Мазлах намагалися переконати провідних більшовиків у тому, що тодішня політика була помилковою. Потрібний був час і ще більший досвід жорстокої боротьби для того щоб заклики цих більшовиків почули.

Ще загрозливіший виклик більшовицькій політиці в Україні кинула група більшовиків під проводом Георгія Лапчинського, відома пізніше під назвою Федералістична опозиція в КП(б)У. Вона почала організовуватися під час останніх тижнів другого більшовицького режиму, коли група під проводом Петра Слинька провела

кілька зборів у Києві. Вони вимагали повної незалежності Радянської України з усією повнотою влади, включаючи регіональну військову та економічну, а також незалежний партійний центр у жодному разі не підлеглий РКП(б). Такий центр мав вільно обирати провід своєї партії із числа корінних мешканців країни. Хоча така радянська українська держава повинна бути у федеративному зв'язку з Радянською Росією, це мала бути реальна федерація на основі рівності всіх радянських республік, а не просто територіальна експансія московської влади [15]. Проте група Г. Лапчинського не отримала широкої підтримки, їй також не сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники.

Серед українських більшовиків існували і впливові угруповання, що виступали за українську радянську державність. До них входили в основному боротьбисти та укапісти. Із цих двох груп найчисельнішими й найвпливовішими були боротьбисти на чолі з Олександром Шумським, Василем Блакитним та Миколою Шинкарем. Боротьбисти, багато з яких посідатимуть керівні посади в КП(б)У протягом 1920-х рр., були партією, котра поділяла погляди більшовиків на соціальні питання, проте мала власну думку щодо української національної проблеми. Організувавшись як ліве крило Української партії соціалістів-революціонерів, боротьбисти відокремилися від УПСР у 1918 р. Під час Першої світової війни вони видавали нелегальну газету в Києві під назвою «Боротьба». Від самого початку боротьбисти засуджували інші українські партії за надмірний націоналізм і прагнення політичної незалежності як вирішення всіх проблем. Вони виступали проти штучних кордонів між державами і не бачили сенсу в тому, щоб трудящі Росії й України воювали один проти одного. В той же час боротьбисти вважали, що спілка з Радянською Росією мала базуватися на принципах рівноправ'я, а радянська Україна – бути українською державою, органічно пов'язаною з українською революцією. Ця українська партія, за своєю ідеологією, мабуть найбільше, порівняно з рештою українських партій, була наближена до більшовиків і входила навіть до уряду Ю. П'ятакова.

Сьомого серпня 1919 р. Олександр Шумський, лідер Української комуністичної партії (боротьбистів), якому була доручена посада наркома освіти, представив проект декрету з національного' питання Всеукраїнському центральному виконавчому комітету (ВУЦВК), а 28 серпня – детальний меморандум ЦК Комінтерну, щодо прийняття його партії до новоорганізованого III Інтернаціоналу. Хоча обидва документи були відхилені, вони найкраще репре-

зентували прагнення боротьбистів, а у випадку з національним питанням, невизнану базу культурної політики в період НЕПу.

«Меморандум Української комуністичної партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету ІІІ-го Інтернаціоналу» [16] – цілком марксистський документ, який мав довести, що боротьбисти були справжніми марксистами, повноправними провідниками української революції та мали найбільше шансів провадити Україну до комунізму. КП(б)У, як регіональне відділення РКП(б), вороже ставилася до України, неспроможна навіть визнати необхідність створення українського політичного центру. Основна частина меморандуму присвячена детальному аналізу української революції й тому, як більшовики ненавмисне заважали її розвиткові, надіславши людей, які нічого не знали про український народ, його революційний розвиток. Україна, на думку боротьбистів, значно відрізнялася від Росії. Вона була особливим і, значною мірою, незалежним національно культурним організмом зі своєю власною структурою економічного життя та складною системою соціальних відносин. Це була аграрна країна, в якій міський пролетаріат становив не більше 15 % населення, і хоча багато було зроблено для організування міського пролетаріату, для сільського пролетаріату зроблено дуже мало. Боротьбисти вірили, що Україна повинна бути незалежною радянською республікою, органічно пов'язаною з українським селом, і рівноправним членом майбутньої федерації радянських республік. Меморандум ставив за мету доведення необхідності заохочення корінних українських трудящих до революційної боротьби. А це могла зробити тільки партія, що виросла з соціально-економічного та національно-культурного грунту України, такою партією була на думку боротьбистів їхня партія.

Другий документ під назвою «До вирішення національного питания» [17] містив текст резолюції, представлений О. Шумським урядові радянської України та широкий вступ, що обґрунтовував необхідність її прийняття. У документі зазначалася необхідність замінити термін «національне питання» на «питання підвищення рівня культури в національних формах». Революціонери повинні відібрати гасло «культура рідною мовою» у петлюрівців і зробити його своїм власним. У традиційній марксистській манері документ звинувачує капіталізм у систематичному поневоленні народів, а також у примусовій темноті недержавних націй. Однак до цих пір буржуазна інтелігенція, куркулі, середняки та навіть відсталі елементи робітничого класу об'єднувалися навколо гасла національної незалежності, що перешкоджало справі соціалізму. Боротьбисти

гаряче вітали ворожість РКП(б) щодо національних привілеїв, проте вважали це лише пасивним вирішенням проблеми. Активне вирішення національного питання можливе також за умови розуміння культури, зокрема національної, як зброї класової боротьби. Якщо ця зброя має бути використана в боротьбі за соціалізм, недержавні нації повинні бачити, як пролетарський авангард підтримує розвиток їхньої культури.

Щодо попередньої політики більшовиків, у документі зазначалося, що в Україні ми бачимо приклад невирішення національного питання. Роки примусової русифікації царського режиму перетворили українські міста на центри російської культури, відрізані від оточуючих сіл національними межами. Після революції її лідери звернули свою увагу на міста, держапарат набирався головним чином з дрібнобуржуазної русифікованої інтелігенції, у той же час тих, хто знав мову та культуру села, ігнорували. Практика зосередження влади в руках представників російського або русифікованого міського пролетаріату «de facto створює привілейоване становище для російських національних форм культури» і, незважаючи на гарні слова про національну рівність, розпалює вогнище національного антагонізму на селі. Знищення національного гноблення, доводили боротьбисти, було недостатнім. Культурний рівень менш розвинутих національностей має бути підвищений якнайшвидше до рівня їх більш розвинутих сусідів, щоб вони могли брати участь у соціальному житті на рівних. Це здавалося логічним продовженням гасла РКП(б) про національну рівність, гасло продиктоване терміновою необхідністю відібрати лозунг національного визволення з рук реакції і «досягнувши справжньої рівності національних форм культури, очистити широкий шлях для соціалістичного розвитку українських трудящих мас»[17, С. 10, 12, 13]. Можливо, соціально-економічні умови, які колись сприяли русифікації, зникли, проте очевидно, що наслідки русифікації живуть. У результаті інерція життя все ще не давала українцям розвиватися, радянська влада повинна була побороти цю інерцію, надавши широку та конкретну підтримку розвиткові українських форм культури. Нарком освіти має посісти провідну роль у боротьбі як проти русифікаторської спадщини, так і проти українського шовіністичного ухилу. Він повинен перш за все розуміти, що лише формального визнання рівноправ'я недостатньо. Держава має прийняти на свої плечі ношу підтримки тих національностей, які затрималися у своєму розвиткові, через колишню несправедливість. Засоби досягнення наводилися в декреті, що додавався.

У листопаді 1919 р. Комінтерн організував переговори між бо-

ротьбистами та представниками КП(б)У на тему злиття двох партій. Перед початком переговорів боротьбисти надіслали листа В. Леніну, в якому критикували минулу політику більшовиків в Україні. Саме така українофобська політика, на їх думку, стала причиною падіння радянської влади в Україні [18]. 26 лютого 1920 р. Комінтерн офіційно відмовив їм у вступі, звинувативши у націоналухильництві, чому сприяла вимога створення окремої Української Червоної Армії. Урешті-решт Москва наказала прийняти боротьбистів до КП(б)У. 20 вересня 1920 р. на IV конференції КП(б)У цей крок був офіційно проголошений, а боротьбисти О. Шумський та В. Блакитний обрані до ЦК партії. З приблизно 5000 боротьбистів, близько 4000 прийняли до КП(б)У [19].

Ще однією партією, яка вимагала від більшовиків зважати на українські інтереси, була Українська комуністична партія. У січні 1919 р. з лівого крила УСДРП виокремилася невеличка група «незалежників», пізніше відомих як укапісти. Проте ще в грудні 1918 р. було створено організаційне бюро незалежників, їхні принципи підсумовувалися в назві друкованого органу «Українська народна соціалістична республіка»: заміна української Директорії незалежним радянським урядом, що б складався з українців, у рівній мірі відданих як українській незалежності, так і побудові соціалістичного суспільства. У той же самий час організаційне бюро незалежників рішуче виступало проти КП(б)У як антиукраїнської організації, що постійно порушувала національні права українців, спотворила ідею диктату пролетаріату, перетворивши її на диктатуру своєї партії, і використовувала насилля для вирішення будь-якої можливої проблеми.

Як і боротьбисти, незалежники спочатку прийняли радянську платформу та намагалися брати участь у роботі Рад та інших політичних установ. Проте негативне ставлення до них більшовиків під час режиму Ю. П'ятакова фактично змусило їх перейти в підпілля. Вони навіть брали участь у протибільшовицькому повстанні отамана Зеленого. Це на тривалий час зіпсувало їхні взаємовідносини з більшовиками.

У січні 1925 р. Українська комуністична партія офіційно розпустилася. Деякі з діячів УКП, включаючи таких провідників, як Михайло Ткаченко та Юрій Мазуренко, з тієї ж причини, що й боротьбисти, щоб впливати на українську політику КП(б)У з середини, приєдналися до більшовиків.

Вступ деяких членів УКП до КП(б)У, а також злиття з нею боротьбистів не було б можливими, якщо б не сталася значна зміна в національній політиці більшовиків. Навіть ще за «П'ятаковщини» українці отримали певне задоволення своїх вимог обіцянкою надати

кожному право навчатися рідною мовою, або оголосивши про офіційну підготовку святкування дня народження Т.Г Шевченка.

Після початку відступу денікінської армії наприкінці 1919 р., і з наступом Червоної Армії, українська проблема знов набула своєї актуальності. Розуміючи це, більшовики зробили кілька заяв, де проголосили захист прав українців. Найзначнішими з них були: резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і звернення Леоніда Троцького до Червоної Армії перед її вступом до України.

В. Ленін особисто склав резолюцію «Про радянську владу на Україні», яка була затверджена ЦК РКП(б) і VIII з'здом партії [22, С. 359-361]. У ній він підтвердив створення федерації радянських республік, оголошену 1 червня. Резолюція також наказувала вжити всі можливі заходи для знищення перешкод розвитку української мови та культури, українці мали отримати можливість навчатися українською мовою та вживати рідну мову в державних установах, також вимагалося не жаліти зусиль для завоювання симпатій українських селян бідняків і середників.

Ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», опублікований 28 грудня 1919 р. був написаний для привернення симпатій українців, а також пояснював низку питань, зокрема тих, що розділяли більшовиків і українців. В. Ленін захищав ідею російсько-української федерації, зазначаючи, що російські комуністи мають перебороти власний націоналізм. Він писав, що комуністи були інтернаціоналістами, які виступали проти будь-якого націоналізму в ім'я інтернаціоналізму та прагнули повної національної рівності [22; Т. 2, С. 298].

У зверненні Л. Грецького до Червоної Армії зазначалося, що звільнялася «братська країна», а «Україна була державою українських робітників і трудящого селянства». Тільки український робітник і селянин мали єдине право керувати власною державою. Л. Троцький пригрозив кожному, хто насмілиться образити їх, і заявив, що Україна буде незалежною радянською державою. Це звернення, здавалося, більше призначалося українцям, аніж бійцям Червоної Армії.

Такі заяви не були простою пропагандою, а репрезентували справжню зміну поглядів В. Леніна та його прибічників. Його пізніша настійлива вимога гарантувати права республікам у радянській конституції доводила, що ця зміна поглядів ішла далі культурницької сфери. Проте внутрішні партійні проблеми та наступ поляків

на Україну не дозволили реалізувати ці заяви.

Під кінець 1919 р. КП(б)У відкинула своє колишнє негативне ставлення до української мови. Не лунали вже голоси, які називали українську мову «куркульською». Помітне було зростаюче розуміння важливості української мови для революції. Хоча це було значним кроком уперед, однак цього було не достатньо для усунення наслідків колишніх помилок у національному питанні. КП(б)У не могла впливати на українське селянство не публікуючи книг українською мовою. Проте бойкот режиму українською інтеліґенцією призвів до того, що партійні публікації, як зазначали самі більшовики, «були мукою для читання» [23].

Микола Скрипник був найуважнішим серед старих більшовиків до національного питання. У 1920 р. він опублікував статтю під назвою «Донбас і Україна», в якій проаналізував найбільшу перепону для встановлення стабільної радянської влади в Україні. Це, на його думку, була відчуженість українського селянства від російського пролетаріату. М. Скрипник також зазначав, що Україна відрізнялася від Росії у деяких аспектах: її селянство було політичне більш важливим, її куркулі – міцнішими та краще організованими, а її міста відокремлені від села мовними й культурними бар'єрами. Політика КП(б)У віддзеркалювала упередження російського пролетаріату до українського села та взагалі всього українського [24]. Єдиним виходом М. Скрипник вважав установлення справжньої мовної рівності та допомоги розвиткові української культури.

Проте, так думав не лише М. Скрипник. Навіть колишній лідер русофільського «катеринославського» крила партії Я. Яковлєв-Епштейн підтримував цю лінію. Він зауважував, що брак справжнього рівноправ'я російської й української мов у державних установах сприяв відчуженню сільського населення від радянських органів, а це використовували їхні вороги петлюрівці. Тільки проводячи агітацію й пропаганду українською мовою, відкриваючи українські школи та книгарні, публікуючи більше українських книжок, памфлетів, брошур і підручників «...мы поднимем к сознательно-революционному творчеству толщу деревни». Тільки надавши українській мові рівноправ'я в партії і в державних установах, а не просто приймаючи постанови, «..мы поставим эти учреждения близко вплотную к огромной части незаможного селянства и деревенского пролетариата» [2, С. 171]. Питання мовного рівноправ'я ставало особливо важливим, коли поставала проблема «куркульского бандитизму». В листопаді 1920 р. на V конференції Я. Яковлєв-Епштейн закінчив свій доклад з цього питання словами: «перетворити укра-

їнську мову на нашу зброю – ось завдання, про яке ми ніколи не повинні забувати, коли говоримо про бандитизм» [2, С. 180].

Декретом від 21 лютого 1920 р. українська мова була проголошена рівною з російською для вживання в усіх цивільних і громадських установах в Україні [25, С. 63]. Декрет від 21 вересня того ж року вимагав від Наркомата освіти випрацювати план для впровадження української мови до всіх освітніх установ і організувати вечірні курси української мови в кожному місті й повітовому центрі для навчання державних службовців. Декрет також наказував Державному книговидавництву (ДВУ) випустити більше книжок українською мовою і використовувати українську мову в усіх державних установах [25, С. 71-72].

Десятий з'їзд РКП(б), який відбувся в березні 1921 р., зробить перші пробні кроки в справі гарантування національного рівноправ'я. Він доручив партії вжити активних заходів для сприяння розвиткові неросійських культур. Переважно в результаті аргументів неросійських комуністів кінцева резолюція, прийнята на з'їзді, значно відрізнялася від первинного проекту резолюції, представленого Й. Сталіним. Прийнята резолюція осуджувала російський «великодержавний шовінізм» як більшу небезпеку порівняно з місцевим націоналізмом і наказувала комуністам вжити активних заходів для допомоги колишнім пригнобленим народам у подоланні наслідків національного пригнічення й позазаконності [26]. Незабаром після цього була проведена Всеукраїнська партійна конференція для обговорення шляхів виконання резолюцій X з'їзду, особливо перехід від військового комунізму до непу та нової національної політики. Сталін, який брав участь у конференції як представник Москви, гаряче закликав присутніх визнати те, що українці мають домінувати в українських містах, а комуністи повинні зробити все можливе для допомоги українцям у розвитку своєї національної культури [2, С. 181]. Це вже значно відрізнялося від попередньої політики більшовиків. Партія вважала за необхідне активно підтримувати національну рівність. Проте подальші події покажуть, що навіть цього буде недостатньо.

Велика переоцінка більшовицької національної політики відбулася у 1923 р. У березні того року ЦК РКП(б) подав на розгляд громадськості великий документ, який мав бути затверджений наступного місяця XII з'їздом партії як нова резолюція з національного питання. На VII конференції, що відбулася на початку квітня на зустріч партійному з'їзду, ЦК РКП(б) представляв Л. Троцький. За його словами, він був шокований тим, що багато хто з комуністів вважав національне

питання вирішеним і особливо відзначив зв'язок між національними та селянськими проблемами. Л. Троцький радив комуністам в Україні уникати антагонізмів з селянами в національному питанні тапопередив не намагатися нав'язати їм російську мову. Секретар ЦК КП(б)У Микола Попов, який опублікував статтю в день відкриття конференції, вторував йому. Він різко розкритикував тих членів партії, котрі пропонували русифікацію, як метод завоювання українського села й взагалі заперечували існування української культури, необхідність української пропаганди та установ; тих, хто визнавав існування української культури, але намагався запобігти її розповсюдженню до міст. Сільський націоналізм, підсумовував М. Попов, був потужною силою, і партія могла справитися з ним, навчившись провадити партійну та культурну роботу українською мовою [27].

Резолюція XII з'їзду з національного питання доручила партійним організаціям у неросійських регіонах впровадження в життя політики, що стала відомою як політика «коренізації» В Україні її різновид називався українізацією, мета якої була закладена в самій її назві: зробити КП(б)У більш українською партією й таким чином надати їй національного забарвлення.

Резолюція XII з'їзду партії наказувала партії прийняти в свої лави неросіян, які знали місцеві мови та культури, забезпечити використання національних мов у партійних і державних установах у більшому обсязі ніж російської, вжити всіх необхідних заходів для сприяння розвиткові місцевих мов і культур. У наступні десять років українізація стане центральним питанням політичного життя Радянської України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. – К., 1918. Ч. 1: Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. – 143 с.;* ***2.*** *Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – Х.: ГИЗ Украины, 1923. – 112с.;* ***3.*** *Покровский М. Очерки по истории Октябрьской революции: Работы исторического семинара Института Красной профессуры. – М.-Л., 1927. – Т. 1. – С. 514-518;* ***4.*** *Седьмая (апрельская) всероссийская конференция РСДРП (большевиков), апрель 1917 года: Протоколы. – М., 1958. – С. 215-216;* ***5.*** *Radkey O.H. The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917. – Cambridge: Mass., 1950. – P. 29ff;* ***6.*** *Ленин В.И Полное собрание сочинений: В 55-ти т. – М., 1980. – Т. 32; 33;* ***7.*** *Садовський В. Національна політика Совітів на Україні. – Варшава, 1937. – С. 77;* ***8.*** *VII съезд РДП(б): Стеногр. отчет. – М., 1919. – С. 91;* ***9.*** *Історія України в особах: XIX-XXст. / І. Войцехівська (кер. авт. кол.)та ін. – К.: Україна, 1995. – С. 226-234;* ***10.*** *Rakovskii Kh. Relation Between Soviet Republics: Russia and Ukraine*

// The Comminist International. – 1920. – Vol. l. – No. 11-12. – Columns 2321-2323; ***11.*** *Раковский Х.Г. Безнадежное дело (О петлюровской авантюре) // Известия. – 1919. – 3 янв. – С. 1;* ***12.*** *Звернення Раковського до київської Ради, лютий 1919 р. // Христюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції, 1917-1920 рр. – Відень: Укр. соціолог. Ін-т., 1921-1922 Ї. 3. – С. 172-173;* ***13.*** *Скоровстанский В. Революция на Украине. – 2-е изд. – Саратов: Борьба, 1919. – XXVI. – 150 с.;* ***14.*** *Мазлах С., Шахрай В. До хвилі: Що діється на Україні і з Україною. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – 303 с.;* ***15.*** *Лапчинский Г. Гомельское совещание (воспоминания) // Летопись революции. – 1926. – № 6. – С. 41;* ***16.*** *Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету III-го Інтернаціоналу. – К.: Червоний прапор,1920. – 45 с.;* ***17.*** *Украинская Коммунистическая Партия (боротьбистов): К разрешению национального вопроса. – К.: Боротьба, 1920. – 53 с.;* ***18.*** *Сильнищький Ф. Ленін і боротьбисти // Новий журн. – 1975. – № 118;* ***19.*** *Majstrenko I. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism – New York: Research Program on the U.S.S.R., 1954. – P. 188-189;* ***20.*** *Программа Украинской Коммунистической Партии. – К.: Червоний прапор, 1920. – С. 20;* ***21.*** *Меморандум Української Комуністичної Партії Конгресові III-го Комуністичного Інтернаціоналу. – Відень-К., 1920. – 67 с.;* ***22.*** *В.І. Ленін про Україну: У 2-х ч. – К.: Політвидав України, 1977. – Ч. 2. – 120 с.;* ***23.*** *Кас'яненко Є. Криза мови і шлях її розвитку скріз соціалізм // Комуніст. 1920. – № 1, січ. – С. 9;* ***24.*** *Скрипник М. Статті й промови з національного питання/ Упоряд. І. Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1974. – С. 9-18;* ***25.*** *Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і РадУряду, 1917-1959 рр: Зб. док. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 63;* ***26.*** *РКП(б). Съезд, 10-й.-Москва, 1923: Стеногр. отчет. – М.: Политиздат, 1968. – С. 598-607;* ***27.*** *Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine. 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik National Policy. – New York: Bookman Associates, 1956. – С. 57-60.*

Надійшла до редколегії 30.04.2001 р.

УДК 930-058.237(477)"192/193"

Г.О. РОМАНЕНКО

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В 20-30 РР.: (ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)

Розглядаються основні видання, що висвітлюють низку проблем, пов'язаних з організацією і діяльністю художньої інтелігенції України

20-30 рр. в Україні – період складних історичних процесів, у якому можна виділити кілька етапів: неп, культурне Відродження, установлення тотального державного контролю над культурою,

уніфікація творчих об'єднань художньої інтелігенції, масові репресії 30-х рр.

Проблеми історії інтелігенції завжди були актуальними для науковців, істориків, філологів, мистецтвознавців. У роки Радянської влади за цією темою було написано багато праць. Проте всі аспекти діяльності інтелігенції України подавалися з позиції офіційної науки. До таких праць належать узагальнюючі дослідження з історії України, а також публікації з питань історії культури, низка колективних видань та індивідуальні монографії [1; 2; 3; 4; 5]. Найбільша кількість праць присвячена періоду 20-30-х рр. Але діяльність інтелігенції не є головним об'єктом дослідження, більшість аспектів розглядаються тенденційно, з позицій марксистсько-ленінсько-сталінської історичної науки [6].

Аналіз історичної літератури, присвяченої проблемам інтелігенції, здійснено в численних історіографічних збірках та індивідуальних працях [7] ; [8, С. 192-205; 242-243]; [9, С. 282, 329-332, 385, 431-435] ; [10] ; [11, С. 40-99]; [12, С. 33-41].

Слід зазначити, що лише з другої половини 80-х рр. почали виникати праці, в яких з тією або іншою мірою достовірності висвітлювалися проблеми інтелігенції України 20-х - початку 30-х рр. Але вони мали науково-популярний, публіцистичний характер. Водночас у них містилося багато фактичного матеріалу, зокрема такого, що пов'язаний із репресіями сталінського режиму проти творчої інтелігенції, особливо національно-свідомої. До цієї групи наукової літератури належать, насамперед, статті сучасних діячів культури, і присвячені вони персоналіям. Були досліджені долі представників наукової, творчої інтелігенції України 20-х – початку 30-х рр. Ці статті – своєрідні «перші ластівки», що відбивали інтерес громадськості України до правдивого висвітлення трагічних сторінок вітчизняної історії, особливо до проблем культурного життя 20-х – початку 30-х рр. [13; 14; 15; 16].

Протягом останніх років у історіографії інтелігенції України з'явилася велика кількість праць, які основуються насамперед на аналізі всього комплексу процесів, що мали місце в соціально-політичному житті суспільства [17; 18]. Автори цих монографій досліджують соціально-політичний стан в Україні 20-30-і рр., намагаються виявити корені сталінізму і простежити процес становлення адміністративно-командної системи в Україні, особливо сфері науки і культури. Велика увага приділяється процесові «українізації». У колективній праці «Сталінізм і українська інтелігенція» автори дійшли парадоксального висновку, що «українізація» була анало-

гом непу в культурі. Вона стала тією базою, на якій сталінізм сформував міф про «націоналізм» і «націонал-ухильництво». Підкреслюється, що «українізації» надала можливість «виявити» величезну армію «українських буржуазних націоналістів», тим самим створивши необмежену соціальну базу для масового терору [19, С. 23-31].

Ми не погоджуємся з цим твердженням, воно пояснює явище «сталінізму» в соціальному житті суспільства лише низьким освітнім рівнем вождя, помилками партійного керівництва і відступом від ленінських норм життя. [19, С. 24]. Вважаємо, що корені цього явища є значно глибшими, і ставлення Сталіна до інтелігенції багато в чому випливає з ленінських постулатів. Достатньо ознайомитися з його працями, щоб зрозуміти – позиція Леніна щодо інтелігенції завжди була однозначною. Він вважав і неодноразово це підкреслював, що інтелігенцію необхідно використовувати для вищення освітнього рівня робітників і селян, при цьому інтелігенція не мала права ані на свободу думки, ані на свободу творчості. Ленін завжди ставився до неї негативно, часом навіть цинічно, формуючи в такий спосіб ставлення до інтелігенції серед своїх соратників [20; 21; 22] .

У зв'язку з цим висновки Г.В. Касьянова, В.М. Даниленка, С.В. Кульчицького про те, що сталінське ставлення до інтелігенції – результат відступу від ленінських принципів, автор даного дослідження вважає неправильними. "На жаль, керівництво партії та держави ігнорувало ці думки ще за життя Леніна" [19, С. 245].

Автори монографії подають також вичерпну картину творчої трагедії української інтелігенції, що була змушена жити і працювати в атмосфері загальної підозрілості. А становище технічної інтелігенції характеризується як найважче, оскільки їй доводилося працювати безпосередньо у народному господарстві, де залишалася безліч невирішених проблем. Інтелігенція була головним об'єктом невдоволення з боку робітників. Протягом 20-х р. відбуваються відкриті процеси над представниками інтелігенції. Дослідники дійшли висновку, що всі ці процеси вилилися в грандіозну «шахтинську справу», яка стала початком безпрецедентного масового терору 30-х рр., що викосив «цвіт і мозок» української нації [17, С. 288].

Особливий інтерес викликають праці Г.В. Касьянова. Головні історичні моменти життя і діяльності інтелігенції України в 20-30-і р. набувають у них логічного осмислення. Дослідник розглядає широку панораму історії інтелігенції в один із найскладніших періодів її життя і діяльності [18].

На конкретних прикладах він показує, як партія чинила тиск на ту частину інтелігенції, яку вважала політичним конкурентом.

Становище інтелігенції ускладнювалося ще й тим, що найактивніша її частина була організатором і провідною силою визвольної боротьби в Україні в 1918-1920 рр. З морального ферменту нації, її «мозку» інтелігенцію перетворили на «сліпу рабу» тоталітарного режиму, змінили стиль роботи, життя, мислення. Тому протягом багатьох років ми мали класове визначення інтелігенції як прошарку між пролетаріатом і селянством.

Дослідник Касьянов Г.В., малюючи соціальний портрет української інтелігенції 20-х -30-х рр., дійшов, на наш погляд, логічного висновку, що в 1930-і рр. в Україні було створено не робітничо-селянську інтелігенцію, а її сурогат [18, С. 67].

Таким чином, на початку 30-х р. склалася така трагічна ситуація: «стара» інтелігенція була цілком деморалізована постійним цькуванням і поступово знищувалася.

Відомо, що в серпні-вересні 1922 р. з країни було вислано приблизно 160 представників духовної еліти. Але тільки нещодавно історикам пострадянської епохи вдалося ознайомитися з недоступними в минулому архівними матеріалами і встановити, що існувало три списки осіб, які мали бути висланими: московський, петроградський та український. В українському списку було 77 науковців і діячів культури [23, С. 61].

Сучасні дослідження виявили, що в структурі чекістського відомства ГПУ було створено навіть спеціальний відділ «із інтелігенції». Перший чекіст Ф. Дзержинський у вересні 1922 р. (а це вже нова економічна політика, а не громадянська війна з її «воєнним комунізмом» і червоним терором) у листі до свого заступника підкреслював: «на кожного інтелігента повинна бути справа» [23, С. 82].

Це було суттєвим елементом більшовицької стратегії, спрямованим на встановлення духовно-світоглядної монополії партії у суспільстві, на її диктатуру свідомості. Свобода, таким чином, оголошувалася поза законом. Діалог як першооснову і душу культури було підмінено директивно-командним монологом, ідеологічним диктатом. І на цьому тлі відбувається моральне і духовне переродження інтелігенції. У своїх взаємовідносинах вона починає використовувати ті ж самі методи, що застосовували до неї. Подальший розвиток подій у країні доводить це.

Божевільна атеїстична пропаганда і підцензурна література призвели до духовного спустошення народу, занепаду його мови, відсутності думки. «Особистості немає, якщо вона є лише способом надособових цінностей» [24, С. 33].

На зміну індивідуальній творчості інтелігенції приходять сус-

пільні форми діяльності з будівництва і реконструкції народного господарства. Г.В. Касьянов наводить статистичні дані про збільшення інтелігенції у 30-і рр. і робить дуже важливі висновки про зниження освітнього рівня інтелігенції, про збільшення кількості українців у складі інтелігенції, але пов'язує ці процеси не з українізацією, а з етнофікацією українського населення [18, с. 29].

Серйозним досягненням є постановка питання в історіографічній літературі про необхідність спеціальних досліджень, присвячених художній інтелігенції. Позитивним прикладом може бути брошура про взаємовідносини української радянської держави та інтелігенції. У ній правдиво і всеосяжно висвітлені питання українізації, діяльність українського товариства працівників науки і техніки [25].

Докладно висвітлюють питання інтелігенції суспільно-політичні, літературно-художні часописи, газети: «Літературна Україна», «Культура і життя», «Слово і час» та ін. Але вищий науковий рівень публікацій даної проблематики мають наукові журнали «Український історичний журнал» і «Архіви України».

У історичній літературі, присвяченій проблемам інтелігенції, аналізові її історичного розвитку, на наш погляд, низка серйозних недоліків. Так, недостатньо уваги дослідники приділяли таким проблемам:

-соціальна віддача й ефективність діяльності інтелігенції;

-труднощі у житті та професійній діяльності;

-недоліки кадрової підготовки;

-втрата фахівців у роки сталінізму;

-матеріальні збитки і духовні втрати України як наслідок недостатнього використання її творчого потенціалу.

-внутрішня еміграція тих представників інтелігенції, які змушені були жити і працювати в умовах тоталітарної держави.

Історія радянської інтелігенції, зокрема української, завжди привертала увагу дослідників за кордоном. Підсумовуючи, слід відзначити, що напрям творчої енергії інтелігенції часто трактується як постійна конфронтація з інститутами влади. У цьому трактуванні безумовно відбилися невдоволення і протести письменників, науковців, представників інших груп інтелігенції проти авторитаризму, диктату в громадському житті. Звідси і крайня точка зору: діяльність інтелігенції за часів радянської влади була антисоціалістичною і деструктивною у межах існуючого режиму [26, С. 125]. Автори подібних узагальнень залишаються у полоні офіційних догм сталінізму, що сіяв у масах підозрілість і обережність до особистостей, які професійно інтелектуально працювали.

Продовженням цієї лінії стало ототожнення позицій української інтелігенції з націоналізмом. Так, відзначаючи руйнівний вплив бюрократії у сфері культури, американський історик Я. Білинський у збірнику «Радянська національна політика і практика» писав: «Українські націоналісти знищувалися сотнями тисяч, якщо не мільйонами» [26, С. 130]. Зрозуміло, що така класифікація усіх, хто став об'єктом терору і репресій, не відповідає дійсності.

Не менш детально за кордоном вивчають проблеми історії художньої інтелігенції. Як особливий період у її становленні виділяються 20-і рр. - «золотий вік» української культури, що відкрив простір для національного відродження України. Водночас відзначається, що оцінка її досягнень часто подається не диференційовано. Багато праць присвячено діяльності письменників і поетів, і практично немає жодного серйозного дослідження з історії життя і діяльності українських художників, музикантів і театральних діячів [27, С. 28].

Автори зазначають, що в 30-і рр. відбулося звуження творчої діяльності художньої інтелігенції України, насильницьке відлучення з її лав багатьох талановитих діячів, масові репресії. Б. Кравченко приділяє велику увагу такому аспектові проблеми, як денаціоналізація української інтелігенції [28].

Велику увагу українській інтелігенції радянського періоду приділено в науковій і публіцистичній літературі діаспори. Головним чином вона базується на опублікованих архівних джерелах, а також на спогадах особистостей, що емігрували з України в різні часи і є безпосередніми учасниками і свідками історичних подій.

Цінність цієї літератури полягає в тому, що вона при усіх проявах суб'єктивізму звільнена від одноманітного висвітлення аспектів, характерних для радянської історіографії. Деякі дослідники ставили перед собою складні завдання узагальнюючого плану – усвідомити, як комуністичний лад та ідеологія впливали на становище і розвиток української інтелігенції, прагнули розкрити суперечливість цих процесів. Ці історики показали, з одного боку, самовіддане служіння інтелігенції своєму народові, а з іншого - прояв конформізму, пристосовництва [29; 30].

Своєрідним мартирологом української інтелігенції стало дослідження Г. Костюка «Сталінське правління на Україні. Дослідження декади масового терору (1929-1939)». І хоча ця монографія спеціально не присвячена інтелігенції, але вона містить ве-

ликий, систематизований фактичний матеріал про репресії кінця 20-х – 30-х рр. Працю широко використовують західні дослідники цього періоду [31].

У монографії П. Голубенка «Україна і Росія у світлі культурних взаємовідносин» приділено увагу державному відродженню України, розкрито національно-культурні процеси в УРСР, тиск на українську творчу інтелігенцію з боку радянської влади, переслідування інакомислячих. Подібний критичний аналіз культурних процесів і участі у них української інтелігенції зроблено в книзі Г. Говерлі «Грані культури» [32; 33].

Українська діаспора виявляла величезний інтерес і до історії існування і діяльності літературних об'єднань в Україні і 20-і рр., зокрема історії ВАПЛІТЕ, до якої належали видатні представники української культури: М. Хвильовий, М. Куліш, М. Яловий та ін. У 1977 р. за кордоном опубліковано «Ваплітянський збірник» (до 50-річчя діяльності цієї організації), у якому вміщено літературні твори, листи, інші документи видатних діячів українського Відродження 20-х рр. Найцікавіші події літературного життя України у 20-і рр. подані у книзі П. Голубенка «ВАПЛІТЕ. Орлик, 1948» [34; 35].

Деяким проблемам історії інтелігенції присвячені статті в «Енциклопедії українознавства в 2 т.», в українських часописах «Вітчизна», «Київ», «Голос України», «Сучасність».

Таким чином, успішний пошук нової парадигми української державності, культури України неможливий без усебічного висвітлення організації і діяльності художньої інтелігенції як яскравого явища культури України у 1920-і рр. Як свідчить наведений матеріал, комплексного і сюжетного аналізу цих питань нині не здійснювалося, є лише окремі фрагментарні праці з обмеженим діапазоном проаналізованих питань. Особливо важливою, на наш погляд, є проблема духовного переродження представників художньої інтелігенції, їхня відмова від творчої свободи в умовах становлення тоталітарної системи в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українська радянська культура: Зб. ст. – К., 1957. – 125 с.; 2. Розвиток української культури за роки радянської влади. – К., 1967. – 367 с.; 3. Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) – К., 1957. – 210 с.; 4. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К.,1963. – 435 с.; 5. Гутянський С.К. В.І. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К., 1965. – 199 с.; 6. Ткачова Л.І

Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – 191 с.; **7.** *Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методологии исследования. – К., 1988. – 191 с.;* **8.** *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К., 1973. – 319 с.;* **9.** *Историография истории УССР. – К.,* 1986. – 512 с.; **10.** *Гамрецкий Ю.М. Интеллигенция и революция, XX век: Сб. ст. – М., 1985. – 191 с.;* **11.** *Курносов Ю.О. Стан і перспективи дослідження ролі інтелігенції в радянському суспільстві // Укр. іст. журн. – 1986. – № 5. – С. 40-99;* **12.** *Курносов Ю.О. Розробка питань історії радянської інтелігенції // Укр. іст. журн. – 1986. – № 7. – С. 33-41;* **13.** *Білокінь С. Відоме- невідоме: коли загинув Михайло Бойчук // Культура і життя. – 1989. – 5 берез.;* **14.** *Брюховецький В. Шлях на Голгофу: життєвий шлях Миколи Зерова // Літ. Україна. – 1990. – 10 трав.;* **15.** *Дзюба І. Вогнем гартований хорал // Україна. – 1989. – № 2;* **16.** *Жулинський В. Спектакль розіграний задля ідеї... // Літ. Україна. – 1990. – 29 жовт.;* **17.** *Даниленко В.М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція. – К.: Наук. думка, 1991. – 95 с.;* **18.** *Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920- 1930-х років. Соціальний портрет та історична доля. – К., 1993. – 176 с.;* **19.** *Даниленко В.М., Касьянов Г. В. , Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20- 30 ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 135 с.;* **20.** *Ленин В.И. Как организовать соревнование // Полн. собр. соч. – Т. 35. – С. 198;* **21.** *Ленин В.И. Лучше меньше, да лучше // Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 391;* **22.** *Ленин В.И. Ценные признания Питирима Сорокина // Полн. собр. соч. – Т. 37. – С. 195;* **23.** *Коган Л.А. Выслать за границу безжалостно (новое об изучении духовной элиты) // Вопр. философии. – 1993. – № 9. – С. 35-47;* **24.** *Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – Париж, 1928. – 127 с.;* **25.** *Держава і українська інтелігенція (Деякі аспекти взаємовідносин у 20-х на початку 30-х рр.) – К., 1990. – 235 с.;* **26.** *Soviet nationality politics and practices- New-York, 1978- 179 p.* **27.** *Handbook of Magor soviet nationalities.- New- York, 1975- 112 p.* **28.** *Krawchenko B. Social change and national conciousness in twentieth century Ukraine. – New- York, 1985. – 158 p.;* **29.** *Авторханов А. Технология власти. – Франкфурт- на Майне, 1986. – 217 с.;* **30.** *Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К., Фенікс, 1992. – 79 с.;* **31.** *Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки) – К., 1995. – 276 с.;* **32.** *Голубенко П. Україна і Росія в світлі культурних взаємовідносень. – Прометей, 1969. – 234 с.;* **33.** *Говерли Г. Грани культуры. – Нью-Йорк, 1955. – 107 с.;* **34.** *Луцький Ю.Ваплітянський збірник / Видання Канад. Ін-ту Укр. Студій. – Едмонтон, 1977. – 297 с.;* **35.** *Голубенко П. ВАПЛІТЕ. – Орлик, 1948.*

Надійшла до редколегії 4.05.2001 р.

УДК 94(477)"1953/1964"

С.М. МАРКЕЛОВА

РОЗВИТОК РУХУ ОПОРУ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ «ВІДЛИГИ»

Розглядається дисидентський рух, як складова частина процесів, що отримали назву «відлига»

У сучасній історичній літературі, публіцистиці час від часу відбувається повернення до проблеми дисиденства: захоплення змінюється заспокоєнням, потім знову лунає своєрідний вибух інтересу... Незважаючи на ці перепади, зрозуміло, що дисидентський рух – помітна сторінка в історії України. Помітна, складна та не вичерпана.

1956 рік. Спочатку його назвали рішучим поворотом, рубежем великих змін, потім – часом нереалізованих можливостей і не цілком виправданих надій. Інтерес до подій цих років зростатиме і ставатиме помітнішим, якщо глибше розвиватимуться процеси демократизації у нашому суспільстві.

Після XX з'їзду партії розпочався рух до духовного розкріпачення радянських людей, суспільного прозріння. Уперше вони усвідомили себе не «гвинтиками», а самостійними особистостями, творцями. Люди, які рішуче і безповоротно засудили культ особи, з ентузіазмом приєднувалися до боротьби з тоталітаризмом, за демократизацію усіх сфер суспільного і державно-правового життя, становили значну частину суспільства. Їх стали називати «шестидесятниками». Вони представляли здорові сили суспільства, які стали основою демократичних перетворень. За своєю національною та соціальною належністю, освітнім рівнем це були вельми різні особи, але їх усіх об'єднували прекрасні людські та громадські якості – незламний патріотизм, відповідальне ставлення до свого громадянського та професійного обов'язку, почуття нового, взаємодопомога, відданість своїм ідеалам.

На жаль, процес духовного розкріпачення ще тільки намітився. Існувало немало стереотипів, які перешкоджали повному духовному визволенню. Достатьо сказати, що все ще зберігалось зневажливе ставлення влади до інтелігенції. Періодично вчинялися образливі публічні проробки або цькування представників інтелігенції, перш за все інтелігенції національної. Значною мірою таке ставлення до інтелігенції мало своїм джерелом «антиінтелігентський комплекс» М. Хрущова. Консервативні сили вміло користувалися цим і підбурювали його проти ненависних їм представників інтелігенції. Збереглась система суспільно-політичних відносин, в якій людина

– творець, активна особистість все ще підпорядковувалась державі, була предметом застосування державної політики.

Ці та інші причини неминуче призводили до дисидентського руху, розвиток якого прийшовся на роки застою. Період, що досліджується, вважається його початком.

Дисидентами стали називати людей, які в своєму мисленні та діях розходилися з офіційними настановами. Тобто, дисидент – означає, інакомислячий. Дисиденти – це люди із загостреним почуттям людської та громадської гідності, справедливості, моральності. Вони сміливо критикували дії влади і окремих службових осіб, посягання на права людини, демократію. В Україні дисидентський рух розпочався наприкінці 50-х р. українські дисиденти (серед них такі яскраві особистості, як І. Дзюба, І. Драч, В. Симоненко та ін.) сміливо критикували тоталітарну систему, перекручення національної політики.

Уже на початку дисидентського руху намітились його різні форми. Це і страйки робітників (відомі виступи у Кривому Розі), і підпільна видавнича діяльність – «самвидав», і симпозіуми, учасники яких науково обгрунтовували, формували свої вимоги (наприклад, конференція з проблем української мови і літератури, яка відбулася в лютому 1963р. в Києві), і створення груп, які розробляли свої економічні та політичні програми. Найвідомішою була група Л. Лук'яненка (створена в 1958 р.).

Поняття «рух опору», який організувала інтелігенція, трактується нетрадиційно. Тут не мається на увазі широкий, масовий рух з чітко визначеною політичною програмою, організаційною структурою та іншими необхідними атрибутами. Йдеться передусім про рух як про зміни, еволюцію духовного світу частини інтелігенції, моральне, а вже потім політичне протистоянджуючи інтелектуальну історію руху опору.

Феноменальність цього явища, таким чином, криється в його соціальному характері, тривалості існування й парадоксальності, завдяки якій воно одночасно є частково вже історією і сучасністю, перебуває в минулому і сьогоденні. Парадоксальним було також саме виникнення руху опору: породжений радянською системою, він виріс із неї і боровся проти неї, часто спираючись на її ідейні засади, юридичні норми і прецеденти. Самі учасники руху опору в більшості своїй були породженням цієї системи, вихована нею й досі несуть на собі її відбиток.

Розвиток руху опору в Україні розглядається в контексті поступового занепаду радянської тоталітарної системи, її частко-

вої еволюції до авторитаризму. Вважається, що саме це, було однією з головних умов тривалого існування руху опору, оскільки в попередні часи ця ж система успішно придушувала набагато потужніші й масовіші.

Урешті-решт, рух опору 60-х став предметом і академічного інтересу. Вийшла серія книжок і збірок статей, де питання виникнення й розвитку цього явища розглядалися в науково-аналітичному контексті. Мабуть, однією з перших таких праць була книжка англійського дослідника Дж. Берча «Український націоналістичний рух в СССР з 1956 року». Поняття «націоналістичний» трактувалось у широкому, прийнятому на Заході розумінні. Дж. Берч, спираючись на досить обмежене коло джерел, головним чином матеріали самвидаву, розглянув структуру, склад, методи діяльності й програмні засади руху опору в Україні. Своє дослідження він закінчував досить песимістичними висновками і прогнозами: головним результатом руху опору стала репресивна реакція на нього з боку влади, а з огляду на це й перспективи його бачилися авторові не кращими (писалося це в 1971 р., напередодні «генерального погрому»). Праця Дж. Берча стала прикладом того, як, маючи обмаль інформації, можна все ж створити досить об'єктивне і змістовне наукове дослідження.

У 1980 р. дослідник із США Кенет Фармер видав книгу «Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці». Невелике дослідження фактично присвячене рухові опору 60-х р. в Україні. Виникнення опозиції режимові автор пов'язував з конфліктом духовних та ідеологічних цінностей, який виник між дисидентами і державою в національному питанні. К. Фармер уперше спробував проаналізувати демографічний і професійний склад учасників руху опору, простежив процес виникнення так званих «символів» і «міфів» руху (не вкладаючи в ці поняття іронічного змісту). Його праця заслуговує на увагу підходом до проблеми, прагненням зрозуміти саме духовні, культурні, ідеологічні джерела конфлікту між державою та інакодумцями.

Тему конфлікту цінностей продовжив американський дослідник Я. Білоцеркович у монографії «Дисидентство Радянської України: дослідження політичного відчуження». Підхід цього вченого базувався на концепції' відчуження, автором якої був К. Маркс, хоча, зрозуміло, для свого дослідження він обрав найсучасніші інтерпретації цієї концепції. Я. Білоцеркович цілком слушно розпочав аналіз проблеми з розгляду попередніх етапів національно-визволь-

ної боротьби, підкреслюючи цим спадкоємність руху опору 60-х. У монографії подано класифікацію типів і проявів незгоди та інакодумства, проаналізовані біографії декількох дисидентів з метою простежити процес формування особистості, яка протиставляла себе системі (це одне з найцікавіших місць монографії), наводяться соціодемографічні характеристики складу учасників руху опору. Можливо, книга Я. Білоцерковича – одне з найскрупульозніших досліджень даної проблеми, вона добре насичена інформативно й має чудовий науково-допоміжний апарат, а відтак може слугувати довідником з історії дисидентського руху в Україні.

Зазначені зміни збіглися в часі з формуванням нового покоління інтелігенції. Процес становлення його інтелектуального й творчого обличчя припав саме на другу половину 50-х – початок 60-х, тобто на період найбільшої свободи, найменшої заангажованості в межах радянської системи. Свідомість цього покоління менше була отруєна радянським ідеологічним монотеїзмом, генетичним страхом попередників. У системі його цінностей несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Можливо, найзнаменнішою подією «відлиги» стало народження цілого покоління інтелігенції, яке уособлювало суспільне явище, течію, духовний феномен – шестидесятників. Цей термін уживався вже на початку 1960-х. Навіяний аналогіями з шестидесятниками XIX ст., він був не тільки формальною ознакою, символом, а й частиною морального й життєвого кредо цієї частини інтелігенції.

«Відлига» і народження шестидесятників в Україні мали спільні ознаки з відповідними подіями в усьому СРСР. Проте Україна була найважливішою провінцією великої імперії, тому події «відлиги» мали тут певну специфіку, яка помітно впливала і на формування шестидесятництва. Фактографія подій «відлиги» загального характеру викладена в деяких спеціальних і популярних працях (Б. Левицький, О. Субтельний та ін.), тому варто зосередитися на тих із них, які, вважаємо, справили найбільший вплив на виникнення умов, за яких стало можливим формування творчих і громадських позицій українських шестидесятників.

На зміну ері тотального ідеологічного диктату прийшла «ера недогляду». Цього «тайм-ауту», дуже короткого, вистачило для появи цілої плеяди молодих митців і літераторів з нестандартним творчим обличчям, прогресивними громадськими позиціями. Однак період кінця 50-х, початку 60-х пройшов під знаком боротьби де-

мократичної і консервативної тенденцій у розвитку суспільного життя. Наприкінці цього періоду прогресивна тенденція стала слабшати головним чином внаслідок непослідовності дій зверху. Після подій у Польщі і Угорщині закінчився перший етап «відлиги.» Це сприяло посиленню ідеологічної роботи у вузах, сильніше стали позначатися недоліки і негативні аспекти безперервного зростання ролі партійного керівництва, КПРС намагалася «прикрутити гайки». Негативні явища в суспільному житті торкнулися творчої інтелігенції, нападки на яку були пов'язані не з критикою літературних творів, а зі зміною політичної ситуації. Молодь прагнули налякати, студенти перестали говорити на зборах те, що думали, говорили лише між собою. Були заборені самодіяльні молодіжні організації, які, за прикладом Ленінграда, стали виникати і в Україні, вимагаючи вільного розвитку української культури. Політичні групи виникали на основі культурно-самоосвітних неформальних гуртків. Природний процес пізнання переходив з питань літератури і філософії до проблем сучасної політики. Велику роль відігравали протиріччя між пропагандою і дійсністю, прикметою часу ставали різні дискусії, що часом починалися з літературних суперечок і швидко переростали в обговорення суспільно-політичних проблем. Серед студентів були і такі, що поділяли погляди учасників прогресивної молодіжної московсько-харківської організації «Лицарі успіху», а вироблена ними програма пройде через всю історію соціалістичного підпілля в СРСР. Майже загальними стали уявлення про необхідність правової держави як передумови будь-яких подальших суспільно-політичних перетворень. XX з'їзд КПРС сколихнув студентів-істориків і випускників, які зберегли тісні зв'язки між собою. Молоді історики не могли не звернутися до предмета своєї професії. Цей час нині називають «героїчним періодом радянської інтелігенції»: єдиний період, коли, ризикуючи своїм добробутом і майбутнім, інтелігенція відкрито кидала виклик владі. У той час вона заклала основи цивільного суспільства, висунула лідерів, що стали моральними авторитетами нації, успішно змагалися з офіційною ідеологією за своїм впливом на маси. Процеси, пов'язані з посиленням тиску на творчу інтелігенцію, посилюванням цензури, відбилися на обстановці у вузах.

Але досить швидко було задушене деяке «вільнодумство», що мало місце в столичних вузах і великих університетах після XX з'їзду. Однак тріщина в уявній ідеологічній монолітності все ж сталася. «Відлига», дисиденти принесли деяку зміну в звичну одноманітність і однодумність.

У 1955 р. вихованець Харківського університету, професор Українського вільного університету в Мюнхені Микола Оглоблін, виступив на сесії, присвяченій 150-річчю альма матер, і розповів про розвиток науки в перші три десятиріччя XX в., показавши жалюгідний стан гуманітарних наук у повоєнне десятиліття. Завершуючи свій «невеселий ювілейний звіт», він знайшов теплі слова співчуття і для тих, хто в ті чорні дні змушений був під невблаганним примусом (без права мовчати!) йти проти свого наукового сумління, «йти гіркою і безславною дорогою, до сміріду був позбавлений найдорожчого добра – наукової свободи, можливості передавати свої скарби... молодій генерації, що́ так щиро прагне справжньої науки».

Ще тривав процес реабілітації жертв репресій, який почався до XX з'їзду КПРС. До листопада 1959 р. органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто 4 млн. 263 тис. справ «діючого та архівного оперативного обліку» на 5 млн. 481 тис. осіб. Було знято з обліку (фактично реабілітовано) 2 млн. 684 тис. осіб, тобто 58,2 % тих, на кого були заведені справи в репресивних органах. Було переглянуто справи 64 тис. осіб, репресованих у 1937-1938 рр.» Наведені дані свідчать про жахливий масштаб поліцейської діяльності «органів» в Україні (майже 5,5 млн. осіб на обліку КДБІ), обмеженість і повільність процесу реабілітації.

Якщо розглядати шестидесятництво в контексті розвитку руху опору, то воно, звичайно, було відступом. Серед шестидесятників не було відвертих противників режиму. Більше того, майже всі вони прагнули вдосконалити цей режим (звичайно, у власному розумінні). Лише постійні репресії з боку системи спричинили поступову еволюцію частини шестидесятників у її противників. Як факт національного руху, шестидесятництво розпочалося з культурництва, тобто з повторення етапу майже столітньої давності. Як явище нонконформістське, воно також розвивалося з початкового ступеня – емоційного бунту молоді (1960-ті – взагалі епоха молодіжних бунтів у всьому світі) проти старшого покоління інтелігенції. Щоправда, режим сам подбав про громадсько-політичне змужніння шестидесятників, розгорнувши проти них кампанію репресій і утисків. Саме на часи «відлиги» припадають численні випадки засуджень громадян СРСР за політичними звинуваченнями. За «антирадянську націоналістичну пропаганду» судили в Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Сумах. Звинувачення, як правило, були перебільшені або фальсифіковані. За даними КДБ, протягом 1954-1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 «націоналістичних та антирадянських угруповань», за «антирадянську діяльність» притяг-

нено до судової відповідальності 1879 осіб, «профілактовано» (тобто піддано різним формам залякування та адміністративного переслідування) 1300 осіб. Гіркий приклад – судилище над талановитим адвокатом Л. Лук'яненком. Він створив організацію «Український робітничо-селянський союз», яка добивалася виходу України з СРСР мирним шляхом. Лук'яненко у січні 1961 р. був засуджений за зраду Батьківщини до розстрілу. Потім цю кару замінили позбавленням волі на 15 років. Судів над дисидентами було багато. За той же період органами державної безпеки викрито 46 «антирадянських угруповань з числа інтелігенції та молоді», в яких налічувалось 245 осіб» , що обрали шлях незгоди, а потім і конфронтації з режимом, у своєму політогенезі пройшли всі стадії, які до них проходив національно-визвольний рух – «етнографічну»,та «культурницько-просвітянську».

Ідеологічний та адміністративний тиск на шестидесятників мав логічно досягти вищої точки, набувши форми відкритих репресій. Потрібна була тільки відповідна вказівка «згори». За спогадами учасників руху опору, демонстративне слідкування за ними, яке завжди передувало арештам, почалося з кінця 1964 р., тобто після приходу до влади Л. Брежнєва та його прибічників. На цей час прийшлися університетські роки багатьох діячів опору в Україні (І. Світличного, А. Чорновола та ін.) – це роки боротьби з кимось і чимось: боролися з націоналістами, космополітами, сіоністами, композиторами, письменниками. Для розумної допитливої людини цього було досить, аби замислитися, що то за влада, яка безперервно бореться з кимось зі своїх громадян... Наприклад, на формування поглядів І. Світличного певною мірою вплинули і щоденники Довженка, які він прочитав у повному обсязі, працюючи 1954 р. завідувачем відділу критики і публіцистики в журналі «Дніпро». Наприкінці 50-х почали повертатися в'язні сталінських концтаборів – хто вижив. Іван познайомився і потоваришував із Б.Д. Антоненком-Давидовичем, Н.В Суровцовою – багаторічними політв'язнями, цікавими людьми. Вони багато розповідали про революційні і післяреволюційні роки, про табірні поневіряння. «Щоб почати творити, потрібне невдоволення існуючим». Це лежить в основі творення. Ставало очевидним, що українська інтелектуальна еліта прагнула використати надані десталінізацією можливості для розвитку новітніх наукових знань, але демократичні процеси, вичерпавши запас позитивної інерції 50-х, по суті виявилися заблокованими силами бюрократичного консерватизму, які, образно кажучи,»чекали свого часу» ще з 1964 р. Поворот 1965 р. не дав довести

до кінця традицію 1956 р., хоч логічно і історично повинен був бути продовженням. Незавершені хрущовські реформи не принесли очікуваних результатів, але вони все ж викликали істотні зміни в системі вищої освіти. Українська інтелігенція отримала молоде поповнення, яке прагнуло знайти творче самовираження, використати свої знання на практиці.

Хоча в 1953-1964 рр. у суспільному житті ще і продовжувався за інерцією розквітати комуністичний романтизм та соціальна міфологія, але водночас лібералізація створила грунт для поширення інших поглядів та вияву активності – стихійних народних виступів та діяльності інакомислячої інтелігенції. Цим опозиційним системі процесам та явищам були притаманні локальність поширення, нечисленність учасників, організаційна слабкість. Однак вони були факторами і симптомами нестабільності системи, яка перебувала у цей час у перехідній фазі свого розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; 2. Сверстюк Є. Шестидесятники і Захід // Блудні сини України. – К., 1993. – С. 23-32; 3. Берч Дж. Український націоналістичний рух в СРСР з 1956 року. –Торонто, 1995. – 145 с.

Надійшла до редколегії 20.11.2000 р.

УДК 947.7(043)

В.М. НІКОЛЬСЬКИЙ

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ

Вперше комплексно розглядається джерельна база дослідження політичних репресій у Донбасі, аналізуються частини джерел

Дослідження діяльності органів державної безпеки потребує використання специфічних документальних джерел. Певні моменти щодо їх вивчення можна знайти в матеріалах наукової конференції, яку було проведено в Києві у 1998 р. [1]. Збірка ця має три розділи: 1) архівно-слідчі справи репресованих: досвід та проблеми використання; 2) архівно-слідчі справи як історичне джерело; 3)забезпечення соціально-правових потреб суспільства в ретроспективній інформації стосовно репресованих. Загалом там міститься 38 публікацій. Ці матеріали підсумовують значний період роботи

архівістів, істориків, працівників обласних науково-редакційних груп «Реабілітовані історією». На конференції було зафіксовано основні напрями вивчення та використання цієї специфічної джерельної бази. Необхідно відзначити, що там розглядалися питання лише щодо однієї групи документів, за допомогою яких можливо вивчати проблеми політичних репресій радянських часів. Учасники обговорення не розглядали дослідження кількісних показників політичних репресій, соціолого- демографічних характеристик репресованих тощо.

Найбільшповнішим дослідженням у цій сфері є монографія голови Київського наукового товариства ім. Петра Могили Сергія Білоконя, яка стала основою його докторської дисертації [2]. Автор досліджує джерелознавчі проблеми крізь призму вивчення теми використання репресивної системи як одного з засобів державного управління в СРСР. У книзі проаналізовано великий масив джерел. Дослідник змушений констатувати, що значна частина документів Державного архіву Служби безпеки України була для нього недоступною [3]. С. Білокінь вивчав архівно-слідчі справи на політично репресованих, що зберігаються в ЦДАГО України, та частково – у фондах ДА СБУ. Окрім того, він отримував певні довідки від співробітників останнього [4]. В монографії автор не досліджує звіти, аналітичні таблиці, листування різних підрозділів органів держбезпеки; він не аналізує комплекти вироків та рішень, винесених Особливими нарадами, «трійками» та «двійками», протоколи виконання смертних вироків. Розглядаючи кадрові питання, С. Білокінь, в основному, користується публікаціями П. Судоплатова та В. Золотарьова [5].

При дослідженні діяльності органів державної безпеки, окрім звичайних фондів державних архівів, постає необхідність вивчення колишніх спецфондів, до яких, у даному випадку, належить фонд так званої «Окремої папки». В Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається великий фонд «Окремої папки» політбюро ЦК КП(б)У - (КПУ) [6]. Цей фонд має сотні документів, які демонструють дійсні стосунки між партійною верхівкою та керівництвом НК-ДПУ-НКВС-КДБ. Йдеться про безпосереднє керівництво підготовкою відкритих політичних процесів, таких як «Шахтинська справа», Справа «Промпартії», СВУ, справа М. Грушевського тощо. «Окрема папка» містить документи, що характеризують практично всі аспекти діяльності органів держбезпеки.

Державний архів Донецької області має фонд «Окремої папки» Сталінського (Донецького) обкому КП(б)У - КПУ [7].

У фондах державних обласних архівів зберігаються документи партійних комітетів та бюро органів держбезпеки [8]. Ці документи дозволяють розглянути багато питань з історії НК-ДПУ-НКВС-КДБ. Окрім певних моментів виховного партійного впливу на діяльність карних органів, маємо можливість з"ясувати стосунки між підрозділами та окремими працівниками, рівень заробітної плати (виходячи з відомостей сплати партійних внесків), навіть деякі моменти оперативної діяльності. Документи містять відповідну інформацію стосовно кадрів держбезпеки, процес їх підбору, виховання тощо.

До другої групи документів належать такі, що зберігаються у відповідних архівно- інформаційних підрозділах обласних управлінь Служби безпеки України. Там зберігаються архівно-слідчі справи на осіб, яких було репресовано з політичних міркувань. Необхідно відзначити, що йдеться про дві групи документів: 1) справи на тих, кого було офіційно реабілітовано з причин суто юридичного характеру (відсутність складу або змісту злочину); 2) справи на осіб, яких не реабілітовано (тобто яких було репресовано з політичних мотивів обгрунтовано). Вивчення цих документів потребує спеціальної методики через особливості змісту цих документів. Тут важливим є не лише звичайний підхід з урахуванням історичності, тобто вивчення процесу, комплексності та системності, а й використання кількісних методів дослідження. Це дозволяє з'ясувати, перш за все, реальну спрямованість політичних репресій, а саме: соціально-демографічні характеристики не тільки окремих осіб, яких було репресовано, але й відновити статистику цих репресій. Дана статистика має декілька аспектів: 1) соціальна спрямованість політичних переслідувань; 2) національні моменти; 3) професійно-фахові характеристики; 4) вікові особливості; 4) партійна належність; 5) географічні особливості тощо.

Виникає необхідність долучити до джерельної бази документи діючих в усіх областях України науково-редакційних груп «Реабілітовані історією». Починаючи з 1992 р. у таких групах зусиллями фахівців створено картотеки на осіб, яких було репресовано з політичних мотивів. Певна некоординованість структур самих карток призвела до того, що вони значною мірою відрізняються в обласних варіантах. Таким чином, виникають певні труднощі щодо узагальнень даних стосовно репресій у масштабах України.

У 1997 р. у серії «Одеський Меморіал» вийшов друком перший том книги [9], в якій подано алфавітні списки репресованих у місті та області, біографічні довідки, інформаційно-аналітичні таблиці та історичні нариси. Найбільшцікавішим, з наукової точки

зору, є розділ «Інформаційно-аналітичні таблиці». Він включає діаграму «Кількість арештів по роках», таблиці «Дані про хронологію репресій (на основі бази даних «Одеського Мартиролога» на 26019 осіб)», «Дані про вік репресованих», «Дані про місце народження репресованих», «Райони Одеської області та колишньої Ізмаїльської області», «Дані про національність репресованих», «Дані про соціальний статус репресованих: сферу діяльності, професії, посади», «Узагальнені дані про репресованих» [10]. У 1999 р. надруковано другий том цього видання [11]. Упорядники включили в нього такі ж таблиці, але з уточненими даними на 33012 осіб.[12]. Видання «Одеського Мартиролога» дозволяє вченим робити певні порівняння, досліджуючи політичні репресії на території інших регіонів.

Обласні редакційно-видавничі групи «Реабілітовані історією» за останні роки видали декілька збірок, які включають, зокрема, опублікування документального матеріалу [13].

Документи про політичні репресії радянських часів друкуються також у журналі «Зона» [14].

Великий внесок у джерелознавчу справу робить журнал «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ» [15], в якому надруковано «Звіт про піврічну діяльність ДПУ УСРР (січень-червень 1922 р.)» [16]. У 1998 р. вийшов спецвипуск цього журналу, в якому містяться документи з історії фабрикації справи Єврейського антифашистського комітету [17].

Останнім часом дослідники друкують добірки документів відповідного змісту в своїх монографіях. Уперше у великому обсязі це було зроблено І.Біласом, який другу книгу своєї монографії повністю присвятив публікації документів [18].

У 1997 р. вийшла друком книга Ю. Шаповала, В. Пристайко, В. Золотарьова [19], в якій два розділи з трьох являють собою публікацію оригінальних документів. Значний інтерес викликають складені В. Золотарьовим короткі біографічні довідки на працівників органів держбезпеки. Раніше подібні матеріали він друкував у журналі «З архівів ВУЧК, ГПУ. НКВД, КГБ» [20].

Дуже важливі документи про репресії щодо військових увійшли до монографії О.Ф. Сувенірова [21], який склав «Мартиролог РСЧА 1936-1941 рр.».

Унікальні документальні матеріали зібрано в довіднику, виданому в межах видавничої програми «меморіалу». Книга містить понад 500 монографічних статей про виправно-трудові та особливі табори ОДПУ-НКВС-МВС сталінського періоду [22].

У 1995 р. у Москві вийшли два томи документів, присвячених

діяльності органів держбезпеки напередодні Великої Вітчизняної війни. Значна їх частина стосується України [23]. Київський дослідник А. Русначенко в своїй монографії [24] оприлюднив 134 документи щодо політичних репресій періоду 1950-х - початку 1990-х рр. в Україні.

Ще однією, значною мірою маловідомою, групою документів є накопичені у фондах Державного архіву Служби безпеки України (Центральному, у м. Києві) . Автор мав можливість протягом декількох років вивчати ці документи. Тому він вважає, що їх використання є обов'язковим за умови необхідності дійсно неупередженого вивчення проблем політичних репресій.

Найважливішими є статистичні звіти обласних органів ДПУ-НКВС-КДБ, які надходили до центральних органів. Дослідник має можливість порівняти первинні документи з областей зі звітами, які надсилали до Москви. При такому підході він може, зіставляючи наведені дані, відновити правдиву інформацію щодо репресій.

У цьому архіві знаходяться щорічні звіти органів ДПУ-НКВС-МДБ. Можна простежити зміни «акцентів» у зацікавленості цих органів при організації політичних репресій. У перші роки основні зусилля карних органів було зосереджено на боротьбі проти так званої «економічної контрреволюції». Спочатку ці дії мали упереджений характер та були спрямовані на можливих «шкідників» і «саботажників». Це були особи, яких пізніше відносили до категорії «колишні люди» (власники підприємств, акціонери, дворяни, торгівці, поліцаї, жандарми тощо).

Період «великої чистки» (1937-1938 рр.) має найбільший пласт матеріалів. Тут найбільшінформативнішими є документи двох груп, які мали такі назви: «Сведения о количестве арестованных по УНКВД _____ области за время с _____ по _____», «Сведения о количестве осужденных по УНКВД _____области за время с _____ по _____» [25]. Відомості про заарештованих розділено на такі підгрупи: «за політичним забарвленням» та «за характером злочинів».

Перша підгрупа включала декілька позицій (*назви складено нами В.Н.*): а) члени антирадянських політичних партій та організацій; б) учасники націоналістичних організацій – українських, білоруських, вірменських, грузинських, тюрко-татарських, сіоністських; в) фашисти, церковники та сектанти, білогвардійці, учасники військової змови, члени Російського загальновійськового союзу (РОВС); г) так звані «лінії» – польська, харбінська, німецька, румунська, фінська, латиська, естонська, грецька, іранська,

болгарська тощо; д) згідно з директивою НКВС №00447 (колишні куркулі, колишні кримінальники, інші контрреволюціонери).

Друга підгрупа мала («за характером злочинів») такі позиції: а) шпигунство (німецьке, польське, японське, румунське, латвійське, естонське, чеське, грецьке, італійське, угорське, литовське, фінське, турецьке, французьке, турецьке, англійське, різне); б) контрреволюційна діяльність (зрада батьківщини, терор, диверсії, шкідництво, повстанська контрреволюційна діяльність, контрреволюційна агітація, інші злочини).

Ці показники (статистичні) порівнювалися за належністю заарештованих до певних національних груп. Група документів, що характеризує винесені вироки, мала ті ж позиції, але вони зіставлялися за винесеними вироками. При цьому на національність вже не зважали.

Відповідно до нашого аналізу, встановлено, що органи держбезпеки систематично (йдеться про період так званої «великої чистки» 1937-1938 рр.) фальсифікували статистичні звіти. Це стосувалося, перш за все, саме соціальної належності репресованих. Зазвичай, намагаючись досягти необхідних соціальних «показників», органи держбезпеки зараховували заарештованих чи вже засуджених політрепресованих до інших груп: колгоспників - до одноосібників, робітників – до колишніх куркулів тощо.

Окрему групу становлять матеріали фонду, який можна назвати «Резонансні справи» [26]. Йдеться про період 1921-1934 рр. Тоді існувала практика, згідно з якою, за рішеннями керівництва Надзвичайних комісій та Державного політичного управління в закінчених політичних справах, що давали «необхідні результати», друком видавалися обвинувальні висновки, які потім розсилалися місцевим органам як зразок для подальших дій. Відповідно до наших підрахунків у фондах ДА СБУ (Київ) зберігаються 134 обвинувальні висновки, які по роках розподіляються таким чином:

1921 р. – 1	1929 р. – 4	1932 р. – 6
1926 р. – 1	1930 р. – 23	1933 р. – 14
1928 р. – 3	1931 р. – 69	1934 р. – 13

Ці документи належить до так званих «колективних справ».

За територіальними ознаками найбільша кількість таких справ припадає на регіон Донбасу (24 справи). Розподіл за роками цих організацій був таким: 1928 р. – 2 ; 1929 р. – 1; 1930 р. – 1; 1931 р. – 9; 1932 р. – 1; 1933 р. – 9; 1934 р. – 1.

Третя група документів ДА СБУ – це текстові звіти. У 1930-1936 рр. відповідні підрозділи (перший спецвідділ, восьмий від-

діл) узагальнювали матеріали про щорічну діяльність місцевих та центральних підрозділів. У цих матеріалах аналізується діяльність за напрямками, зіставляються її результати [27]. За часів «великої чистки» узагальнених текстових звітів у фондах ДА СБУ не знайдено. Це пояснюється неможливістю їх складання за умов масових арештів та розстрілів.

Загалом, аналізуючи джерельний комплекс з проблематики політичних репресій радянських часів, можна дійти висновку, що він дозволяє достатньо повно та впевнено проводити відповідні дослідження. Окрім автора, інші дослідники не використовували документи «Окремих папок» обкомів КП(б)У - КПУ, фонди партійних організацій органів державної безпеки, звітні та аналітичні документи з ДА СБУ.

Комплексність дослідження набуде свого завершення за умови вирішення питань щодо допуску істориків-дослідників до Інформаційно-облікових картотек обласних Управлінь Міністерства внутрішніх справ, до справ нереабілітованих осіб в архівно-облікових підрозділах обласних Управлінь Служби безпеки України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – 161 с.; 2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.,1999. – 447 с.; 3. Там само. – С. 58; 4. Там само. – С. 35; 5. Там само. – С. 58-65; 6. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 16; 7. Державний архів Донецької області. – Ф. 326, оп. 5; 8. Державний архів Донецької області. – Ф. 903 п, Ф. 1296 п та ін.; 9. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1. – Одеса: ОКФА, 1997. – 752 с.; 10. Там само. – С. 669-678; 11. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т .2. – Одеса: ОКФА, 1999. – 800 с.; 12. Там само. – С. 229-238; 13. Правда через роки: Статті, спогади, документи. – Донецьк: РВП «Лебідь», 1995. – 128 с.; Правда через годы: Статьи, воспоминания, документы. Вып. 2-ой. – Донецк, 1998. – 192 с.; Правда через годы: Статьи, воспоминания, документы. Вып. 3-ий. – Донецк: Регион, 1999. – 176 с.; Возвращение имени и чести: Очерки, воспоминания, информ. и справ. материалы. – Луганск, 1995. – 288 с.; Повернення з небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетров. ун-ті. – Дніпропетровськ, 1995. – 166 с.; 14. Зона: Громад. та літерат. часопис Всеукр. товариства політ. в"язнів та репресованих. – Заснований 1991 р.; 15. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: Наук.-публіцист. журн. – Вид. з серп. 1994 р.; 16. Там само. – 1997. – № 1/2. – С. 317-383; 17. Там само. – 1998. – № 3/4; 18. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-

*політ. та історико-прав. аналіз: У 2-х кн. Кн. 2. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 688 с.; **19.** Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; **20.** Золотарьов В.А. Чекісти 20-х–30-х: Матеріали до біограф. словника // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168-176; 1995. – № 1/2. – С. 334-340; **21.** Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937-1938. – М.: Терра, 1998. – 600 с.; **22.** Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960: Справ. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.; **23.** Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т. 1: Накануне. Кн. 1-я: (нояб. 1938 г. - дек. 1940г.). – М.: А/О «Книга ибизнес», 1995. – 452 с.; Т. 1: Накануне. Кн. 2-я: (1 янв. - 21 июня 1941 г.). – М.: А/О «Книга-бизнес», 1995. – 398 с.; **24.** Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; **25.** Державний архів Служби безпеки України. – пр. 31, 33, 35; **26.** Там само. – Фонд «Колекція друкованих видань». – Спр. 1-134; **27.** Там само. – Спр. 1, 2, 9.*

Надійшла до редколегії 24.11.2000 р.

УДК 069(477.54)-058.247:323.281“193”

І.С. ПАНЧЕНКО

РЕПРЕСІЇ МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ НА ХАРКІВЩИНІ (30 – ТІ РР. XX СТ.)

Розглядаються стан і умови розвитку культури Харкова в 1930-ті рр., невиправдані переслідування та репресії музейних працівників

В умовах розбудови державності останнім часом набуває великого значення історія українського народу, особливо трагічні її сторінки. Не зважаючи на те, що Ленін в своєму заповіті охарактеризував Й. Сталіна як морально чужорідне тіло в керівництві партії, наприкінці 1920 рр. він остаточно зосередив владу в своїх руках [2, С. 315]. У 1929 р. капіталістичний світ вступив у смугу гострої і затяжної економічної кризи. На його хвилі в 1933 р. до влади в Німеччині прийшли нацисти, що застосували жорсткі методи державного регулювання економіки. У США з метою подолання великої депресії був початий «Новий курс», в основу котрого також покладено принцип державного втручання в ринкову стихію з допущенням великого дефіциту держбюджету і масових капіталовкладень. Загалом становище в світовій системі стало вкрай нестабільним. У СРСР, із приходом Гітлера в Німеччині до влади, загальним відчуттям стало чекання неминучої війни. СРСР також перетворився у військовий табір, ство-

ривши особливий, тоталітарний режим. У межах цього режиму було проведено індустріалізацію, колективізацію, створено сильну науково-технічну систему і збройні сили. Головною метою модернізації СРСР було перетворення людини із селянським типом мислення, сприйняттям часу, стилем праці і поведінки –в людину, що оперує точними відрізками простору і часу, здатної координувати зусилля величезних мас людей. Тобто, людину, подібну за деякими ознаками до людини сучасного індустріального суспільства, здатну бути оператором складної виробничої і воєнної техніки.

Тоталітаризм втілився в досягненні так званої морально-політичної єдності радянського народу і культу особи Й.В. Сталіна, у широкому застосуванні масових репресій, що супроводжувалися надзвичайною жорстокістю. Цей період увійшов до історії під назвою сталінізм. Репресії 30-х рр. як сталінські репресії, маються на увазі саме репресії з політичних мотивів. Створена в 1930 р. система ГУЛАГу (Головне управління таборів) містила в собі спеціальні поселення (заслання), колонії (для засуджених на строк менше трьох років) і табори. До «сталінських репресій» відносяться вироки за ст. 58 про контрреволюційні та ін. особливо небезпечні державні злочини (бандитизм, розбій). Це вироки до вищої міри або до позбавлення волі в таборі. Завдяки широковідомій праці Олександра Солженіцина слово ГУЛАГ набув ледве не загального значення. Спочатку людей відправляли на Соловки та навколишню до них територію неподалік від Білого моря. Потім мережа таборів розповсюджувалась на схід.

Долю людей вирішували «трійки» у складі перших секретарів райкому партії, голови райвиконкому і начальника районного управління відділу державного політичного управління (ДПУ).

На прикладі окремого регіону – Харківщини – можливо уявити масштаби людської трагедії під час сталінського терору.

На думку московського керівництва, в Україні класова боротьба повинна була мати національний відтінок. У будь-якому разі мали виявити зрадницьке обличчя «націоналістичної» інтелігенції. Перш за все репресивні акції були направлені на дореволюційну українську інтелігенцію. Засудженню підлягали відомі вчені, письменники, культурні діячі. 1 березня 1933 р. звільнено з посади народного комісара освіти Миколу Скрипника. Слід зазначити, що значною мірою завдяки його державній діяльності друга половина 1920-х – поч. 30-х рр. стали періодом справжнього ренесансу української науки і культури. З розправою національної еліти завершився період українізації. У листопаді 1934 р. на пленумі ЦККП(б)У остаточно оголошено український націоналізм основною небезпекою та за-

грозою. Цькування інтелігенції супроводжувалось численними жертвами й катастрофічним падінням інтелектуального потенціалу. Більше половини науковців – філологів, (62 з 85) було репресовано. Апарат комісаріату освіти головного провідника політики українізації повністю змінено на обласному рівні і на 90 % – на районному [8]. Не менших жертв зазнали й інші галузі наукової та культурної діяльності. Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. музейна справа стає політизованішою. Серед молодих музейних працівників Харкова на базі Українського інституту марксизму-ленінізму організовано музейну групу товариства «Войовничий матеріаліст». Вона мала за мету «зібрати й згуртувати марксівськи виховані сили музейників, сприяти їх оволодінню наукою Маркса-Леніна. Музейна група мала викривати будь-які прояви ворожої ідеології у музейній практиці, викривати усі спроби приховати за формою музейної роботи класовий зміст, сигналізувати вчасно шкоду з боку соціально чужих елементів у музеях і вести проти них непримиренну боротьбу»[17, С. 4]. Ця група також планувала досліджувати проблеми теоретичного музеєзнавства, розробляти основні, зрозуміло, марксистські засади музейної роботи. Але в 1930 р. музеєзнавців – членів товариства «Войовничий матеріаліст» передусім турбувала боротьба зі збоченням від засад марксизму-ленінізму в музейній практиці. Саме з метою викрити ці «хиби» виходить в світ праця історика, співробітника Музею Слобідської України та науково-дослідного інституту історії матеріальної культури Семена Підгайного «З концепції українського історичного процесу в музейній практиці» [17]. У праці критикується проект національного музею України, що було складено В.В. Дубровським, С.А. Таранушенком та О.С. Федоровським за участю П.Г. та А.П. Ковалівських. За цим проектом планувалося об'єднати три харківських музеї (археологічний, Слобідської України та українського мистецтва) в єдиний республіканський історичний музей. Перший відділ мав бути археологічним та складатися з трьох підвідділів: кам'яних культур, мідно-бронзової та залізної доби. У дев'ятому відділі планувалося демонструвати експозицію Музею українського мистецтва. Інші десять відділів мали висвітлювати історію України від часів раннього феодалізму до початку 1920-х рр. Завдяки докладному висвітленню в експозиції побуту панівних верств України XVII-початку XX ст. цей проект був визнаний як немарксистський, формалістичний та буржуазно-націоналістичний. Схвалена Укр-

наукою влітку 1928 р. схема музейної експозиції, яку склав директор музею Слобідської України П.Г. Ковалівський, наприкінці цього ж року вважалась вже антимарксистською [5, С. 73-74]. Це було лише початком подальших утисків та переслідувань музейних працівників.

Згодом С. Підгайний сам опинився за гратами, став жертвою репресивної машини. Народився С.О. Підгайний 17 квітня 1907 р. на Кубані. Навчався на історичному факультеті Київського інституту народної освіти. Потім жив та вів наукову діяльність в Харкові. Працював у музеї Слобідської України, науково-дослідному інституті історії матеріальної культури та Харківському інституті народної освіти. З 1933 по 1941 рр. С. Підгайний перебував у північних концтаборах, переважно на Соловках. Спогади про цей трагічний відрізок життя ввійшли до численних його праць, найвідоміші – «Недостріляні» та «Українська інтелігенція на Соловках» [18]. Підгайний згадував про людей з якими познайомила його доля під час ув'язнення. Це колишній нарком освіти О. Шумський, [18, С. 48-49] науковий співробітник Харківського інституту історії української культури Василь Левицький [18, С. 69] та ін. українські науковці й письменники, що стали жертвами політики жорстоких чисток. Під час другої світової війни Семену Підгайному вдалося виїхати за кордон. Спочатку він жив у Німеччині, де й були надруковані обидві вищеназвані праці, брав активну участь у політично-громадській діяльності. Він був одним із засновників Української революційно-демократичної партії (УРДП) та членом Українського народного руху (УНР). У 1949 р. Підгайний емігрував до Канади, працював в журналістиці, організував та очолив Українську асоціацію жертв російського комуністичного терору і Світову федерацію українських колишніх політичних в'язнів та жертв радянського режиму. Помер 14 листопада 1965 р. у торонтській лікарні Св. Йосипа [19, С. 23; 1, Р. 19].

Поряд зі змінами в політичному житті країни, змінюються погляди на розвиток історичної науки. Деякі наукові установи вимушені були перебудовувати свою працю, деякі зазнали безпідставних утисків. Серед численних науковців, які переслідувались, були члени кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія. Багато хто з них працювали в Харківських музеях. Наприклад, музейний відділ Укрнауки в кінці 1920-х-на початку 1930-х рр. очолював науковий співробітник кафедри професор В.В. Дубровський. Серед членів музейного відділу були О.С. Федоровський, С.А. Таранушенко, К.І. Кушнірчук. Деякі співробітники кафедри історії української культури працювали на штатних посадах у Харківському музеї Слобід-

ської України ім. Г.С. Сковороди (М.Ф. Сумцов, Р.С. Данківська, П.Г. и А.П. Ковалівські, М.В. Горбань, В.Ю. Білецька, К.І. Кушніpчук, К.Г. Черв'як), у Харківському археологічному музеї (О.С. Федоровський, Г.І. Тесленко), в Харківському музеї українського мистецтва (С.А. Таранушенко, Є.В. Берченко, М.О. Щепотьєва), в Харківському соціальному музеї (директор-аспірант Б.К. Пилипенко).

Перелічені музеї, крім Соціального, вважалися допоміжними науково-дослідними установами кафедри історії української культури [5, С. 70].

Найбільший внесок у розвиток музейної справи належить етнолого-краєзнавчій кафедрі інституту. Згодом, у 1931 р., вона трансформувалася в науково-дослідний інститут історії матеріальної культури на чолі з проф. О.С. Федоровським. За складом інститут мав три секції: археології, мистецтвознавства та етнології [5, С. 73]. Знаходився він за адресою: вул. Вільної Академії, 14 [6, С. 10]. Однак, через репресії та переслідування інститут припинив своє існування та був розформований у 1933 р. Напри кінці цього ж року необгрунтованих звинувачень, цькувань та переслідувань зазнали працівники харківських музеїв, яких підозрювали органи ДПУ УСРР у контрреволюційній діяльності, проходили по сфабрикованій справі так званого «українсько-російського націоналістичного блоку». Метою цієї організації було знищення Радянської влади та встановлення демократичної республіки. Відповідно до виписки з архівних справ, програмно-тематичними настановами організації вважались:

« 1) боротьба за зміцнення націоналістичних ідей; 2) боротьба з марксизмом як інтернаціональною течією; 3) боротьба за збереження релігійних основ, як зброї зміцнення національної державності; 4) саботаж і шкідництво в науковій та музейній роботі; 5) підготовка озброєного повстання проти Радянської влади; 6) вербування контрреволюційних кадрів серед старої професури та науковців і т.ін.» [9, арк. 22; 11, арк. 126-127] Разом із цим, стверджувалося, що музейні працівники під приводом поповнення музейних експонатів придбавали та зберігали бойову зброю. У жовтні 1933 р. уповноважені ДПУ УСРР провели обшук у Харківському художньо-історичному музеї, у результаті якого, за архівними даними, вилучили 38 гвинтівок, 13 револьверів та 53 одиниці холодної зброї [11, арк. 92]. Почалися арешти. По цій справі, що одержала назву «Жупани», проходили: завідуючий музейною секцією в Управлінні науки НКО УСРР В.В. Дубровський, науковий співробітник інституту історії

матеріальної культури професор Д.П. Гордєєв, завідуючий Музеєм українського мистецтва проф. С.А Таранушенко, завідуючий художньо-історичним музеєм В.М. Зуммер, наукові співробітники Музею українського мистецтва П.М. Жолтовський та Д.Г. Чукін, завідуюча відділом художнього мистецтва Художньо-історичного музею О.А. Нікольська, завідуюча відділом прикладного мистецтва Художньо-історичного музею О.А. Берладіна, науковий співробітник відділу прикладного мистецтва Художньо-історичного музею О.Ц. Поплавський та науковий співробітник Книжкової палати УСРР Я.І. Стешенко [10, арк.11].

Науковий співробітник відділу прикладного мистецтва Художньо-історичного музею О.Ц. Поплавський народився у 1903 р. у Ленінграді, здобув вищу освіту. Готуючись до виставки з історії зброї у Будинку червоної армії О.Ц. Поплавський отримував експонати зброї у Ермітажі та Ленінградському артилерійському музеї. Органами ДПУ це інкримінувалося як підготовка до повстання проти влади. За цим привідом вночі 15 жовтня 1933 р. Поплавського заарештували. Під впливом співкамерників та тиском слідчого він давав фальшиві зізнання про участь у контрреволюційній організації та назвав декілька імен своїх співробітників, теж, так би мовити, «контрреволюційних елементів». Судова трійка при колегії ДПУ УСРР присудила Поплавському три роки таборів НКВС [10, арк. 135]. Відомо, що на момент реабілітації, у 1958 р., він проживав в Іркутській області, м. Ангарську та працював на одному з місцевих підприємств [10, арк. 36].

Основних утисків зазнали Д. Гордєєв, В. Зуммер та С. Таранушенко, за сценарієм органів ДПУ саме вони були на чолі міфічної контрреволюційної організації. С. Таранушенкові приписували націоналістичний інтерес до вивчення та популяризації українського мистецтва, а Д. Гордєєву і В. Зуммеру, навпаки, проросійську спрямованість з ухилом у «пантюркізм» [4; 20, с.122]. Таранушенко і Гордєєв були учнями опального вченого Ф.І. Шміта, цей факт також не міг не відіграти свою роль. хнє листування вважалося заговірницьким, нібито Шміт ділився міркуваннями щодо тактики вичікування та боротьби на культурному фронті [11, арк. 54, 66]. До речі, самого Ф.І. Шміта заарештували через кілька тижнів після його учнів, 23 лютого 1933 р. у Ленінграді. Крім того, його звинувачували в причетності до керівництва «українським філіалом організації» [16; 3, С. 144-145]. Внаслідок репресивних акцій музейний склад працівників змінився. Відбулися також реорганізації у музейних закладах Харкова. Харківський музей

українського мистецтва та Харківський державний художньо-історичний музей були закриті. Фонди обох музеїв передано до щойно організованої Всеукраїнської картинної галереї.

Взагалі музеї були визнані трибунами ідеології фашизму і національних антагонізмів. х праця начебто дезінформувала людей про історичне минуле та досягнення Радянської влади [12, арк. 45]. Наукових співробітників звинувачували в антирадянському характері їх праць. Саме за таким приводом було заарештовано М.Є. Рєдіна, сина відомого вченого-мистецтвознавця, професора Харківського університету Є.К. Рєдіна. На початку своєї наукової діяльності Микола Редін працював співробітником історичного відділу Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, який очолював його хрещений батько М.Ф. Сумцов. Потім займався педагогічною діяльністю. Незадовго до арешту, 29 грудня 1934 р., він очолював кафедру історії СРСР Харківського державного університету та працював у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Звинувачували Рєдіна в участі у контрреволюційній троцькістській організації. Його наукові праці піддавались жорсткій критиці. Нібито він ідеалізував націоналістичну Запоріжську Січ, захищав теорію єдиного національного фронту, гегемонії козацької старшини в селянській війні 1648 р., по меншовистськи-троцькістськи висвітлював історію Київської Русі та ін. [14, арк. 72, 74] Як результат – три роки таборів в Алма-Аті, п'ять років у Магаданській області. Не допомогли ані його лист до М. Єжова, ані звернення матері і дружини до Л. Берії. Ніяких достовірних відомостей про останні роки життя не залишилося [14, арк. 120, 124]. Багато хто серед численної інтелігенції, що в 1920-ті рр. на загальному творчому підйомі брала активну участь у краєзнавчій та музейницькій діяльності, входила до місцевих комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини, зазнавши репресій. Наприклад, у Харківському обласному архіві збереглася судова справа Марти Юріївни Лейтер, що на початку 20-х рр. була науковим співробітником Музею дитячої художньої творчості. 21 квітня 1938 р. Харківським обласним УНКВС її було заарештовано [13, арк. 40]. Як викладача німецької мови, її звинувачували в участі в німецькій фашистській організації "націонал-соціалістична партія" та шпигунстві на користь Німеччини. Винною себе не визнала, але на три роки до таборів потрапила.

Отже, 1 грудня 1934 р., після загибелі секретаря Ленінградського обкому партії С. Кірова режим розпочав масові репресії, засудження до розстрілу, звинувачення у тероризмі. Відбувалися партійні «чистки» з таких справ: «Український національний центр» (1932 р.),

"Українська військова організація» (1933 р.), «Об'єднання українських націоналістів» (1934 р.), «Контрреволюційна боротьбистська організація» (1935, 1937 рр.), «Українська контрреволюційна націоналістична організація» (1936 р.) та ін. [21, С. 76]. Під час, так званої, Єжовщини (1937-1938 рр.) за спогадами сучасників, харків'яни жили прислухаючись вночі до шуму автомобілів, в постійному страху через масові арешти ще уцілілої інтелігенції [10, С. 80].

Отже, репресії серед інтелігенції за сталінщини набули широкого розмаху. Вони мали подвійну мету: ізолювати, знищити інакомислячих людей та залякати інших, перетворити мільйони людей на слухняних «гвинтиків» сталінської державної машини. Людина в умовах тоталітаризму гордилася могутністю своєї країни і мудрістю своїх вождів і в той же час відчувала свою беззахисність перед цією могутністю. Вдень люди виконували виробничі плани, а вночі побоювалися арешту [7, С. 199].

Особливою жорстокістю сталінські репресії відзначилися в Україні. Українську інтелігенцію ганьбили, намагалися знищити, завдаючи цим непоправної шкоди збереженню культурних традицій і духовної спадщини народу. В зарубіжному колі українознавців репресії та переслідування інтелігенції у 1930-ті рр. називали «розстріляним відродженням». Попри всі труднощі український народ зумів зберегти національну самосвідомість та історичну пам'ять. Неабияка роль в цьому належить музейним закладам, що мають формувати почуття національної гордості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Encyclopedia of Ukraine. – Vol.4. – Toronto etc.: Univ. of Toronto press, 1993. – 864 p.; 2. Алтунян Г.О. Цена свободы: Воспоминания диссидента / Худож.-оформитель И.В. Осипов. – Х.: «Фолио», 2000. – 350 с.; 3. Афанасьев В.А. Федор Иванович Шмит. – К.: Наук. думка, 1992. – 213 с.; 4. Білокінь С.І. Велетень мистецтвознавства // Розстріляне відродження.– С. 332-345.; 5. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.) / Харк. держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: Б.в., 1994. – 195 с.; 6. Вся Україна та АМСРР: Економ.-адрес. довідник. – Одеса: Господарство України, 1931. – 895 с.; 7. Голомшток И.Н. Тоталитарное искусство. – М.: Галарт, 1994. – 295 с.; 8. Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 358 с.; 9. ДАХО, р-6452, оп. 2, спр. 2803; 10. ДАХО, р-6452, оп. 2, спр. 2809; 11. ДАХО, р-6452, оп. 3, спр. 656; 12. ДАХО, р-6452, оп. 3, спр. 657; 13. ДАХО, р-6452,оп. 4,спр. 4319; 14. ДАХО, р-6452, оп. 5, спр. 1052; 15. Дрожевська Л. Совєтський терор проти української інтелігенції в 1930-х роках (Очима очевидця) // Укр. засів. – 1993. –№ 5. – С. 78-82; 16. Нестуля О.О. Понад

*усе ставив істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991.– С. 37-55; **17.** Підгайний С. З концепції українського історичного процесу в музейній практиці. – Х., 1930. –32 с.; **18.** Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933-1941. – Мюнхен: Прометей, 1947. – 93 с.; **19.** Підгайний Семен: Некролог // Нові дні. – Ч. 192. – 1966. – Січ. – С. 23; **20.** Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. – 1998. –№ 1. – С. 116-122; **21.** Пристайло В.І., Пшенніков О.М., Шаповал Ю.І. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –1997. – № 1/2. – С. 45-79.*

Надійшла до редколегії 3.04.2001 р.

УДК 364.044.66(477.54)"18/19"

О.В. КРАВЧЕНКО

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОЇ БЛАГОДІЙНОСТІ В ХАРКІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ У XIX – НА ПОЧ. XX СТ.

В статті визначаються основні етапи історіографії, характеризуються архівні і періодичні джерела з історії благодійності Православної Церкви в Харківській єпархії в XIX – на поч. XX ст.

Благодійна діяльність Православної Церкви є складовою частиною проблем, пов'язаних як з історією православ'я, так і з історією виникнення благодійництва в Україні та в Російській імперії.

Перші історіографічні дослідження, присвячені благодійності, проводилися вже з другої половини XIX ст. Серед великої кількості праць загального характеру слід відзначити праці Є.І. Красноперова, В.Й. Ключевського, В. Френкеля, в яких автори визначали поняття «благодійність», «милосердя» [26, С. 3], головні завдання благодійності [27, 64]. Монографії П.І. Георгієвського та д'Оссонвіля присвячені проблемі опікування бідних та благодійності взагалі [9, 41]. І.В. Скворцов наполягав на необхідності організації взаємної допомоги, створенні спеціальних братств, кругової поруки, взаємних кредитів та страхування, тобто організації громадської благодійності [61]. Праці німецьких дослідників Е. Мюнстерберга та В. Рошера присвячені огляду головних систем опіки бідних та заходів проти бідності з метою використання західного досвіду [37, 54]. Організація громадської опіки в Російській імперії на рубежі XIX - початку XX ст. була предметом досліджень В.М. Картамишева,

Є.Д. Максимова, К.П. Побєдоносцева [25, 30, 31, 47]. Першою в дореволюційній історіографії спробою звести докупи дані про розмір й характер благодійності в Харківській єпархії із зазначенням, за можливістю, моменту виникнення того чи іншого товариства або закладу та послідовного їх розвитку було видання Н.П. Савицького та П.А. Євстратова [56].Підсумовуючи, слід відзначити, що всі розглянуті праці мали загальний характер. У них визначалися проблеми становлення благодійних закладів у Росії та розвитку системи громадського опікування, формулювалися основні завдання і заходи допомоги бідним.

На жаль, після подій 1917 р. дослідження, присвячені благодійності, були припинені. «Благодійність була визнана соціальним явищем класового, перш за все буржуазного, суспільства. У системі радянського тоталітаризму благодійності не знайшлося місця ні в енциклопедії, ні у суспільному житті» [17, С. 42.]. Лише на початку 90-х рр. XX ст. зростає інтерес до цієї теми як у вітчизняній історичній науці, так і в російській та зарубіжній. До благодійності почали ставитися як до форми соціального захисту знедолених і як до засобу послаблення соціальних протиріч. Автори статті «Благодійність як атрибут громадянського суспільства» М. Дмитрієнко та О. Ясь вважають, що конструктивним підходом до вирішення проблеми може стати вивчення і аналіз благодійності не як окремого акту видатної особи, групи приватних осіб, товариств, держави, церкви, а як аналіз суспільних відносин у межах громадянського суспільства конкретної історичної епохи [17, С. 38]. Дослідженню організації допомоги незахищеним верствам суспільства з боку владних структур та представників освічених класів на Лівобережній Україні з кінця XVIII ст. до 1918 р. присвячена кандидатська дисертація С.І. Поляруш. Авторка з'ясувала роль церковних установ у підтримці бідного духовенства та мирян та виявила, що допомозі духовенства мирянам був притаманний церковно-громадський характер [49, С. 8,14]. Американська дослідниця Адель Лінденмайєр зробила спробу відповісти на запитання: яку роль відіграли реформи в Росії 60-х р. XIX ст. та зміни в політиці уряду щодо благодійних громадських організацій. «Відміна кріпацтва та взагалі реформи сприяли тому, що благодійність стала відносно доступним видом громадської діяльності та підтримувалась урядом», – вважає авторка [29, С. 299].

До становлення сучасної філантропії зверталися А. Підмогильний [48], Р.Г. Апресян [4], І.М. Смоляк [62]. У статті «Ди-

леми благодійності» Р.Г. Апресян досліджував причини скептичного ставлення до благодійності і вважав, що аналіз критики філантропії має прагматичне значення і сприяє ефективності благодійних проектів і програм [3, С. 57].

Серед новітніх праць, присвячених організації соціальної допомоги в Росії, історії благодійництва, підприємництва та меценатства, слід відзначити п'ятитомник «Антологія соціальної роботи» [2] (до першого тому якого включено статті вчених, громадських діячів, офіційні документи, що відображають історичний шлях становлення доброчинності), кандидатську дисертацію М.В. Чернецова [69] та російські навчальні посібники [67, 68]. Окремі проблеми доброчинності на Харківщині розглядали І. Сергєєв [60], Л.Ю. Посохова [51].

Отже, історіографічний огляд праць з історії благодійництва свідчить про те, що в XIX –на поч. XX ст. відбувався процес становлення державної, громадської, земської, приватної та церковної доброчинності. Кожен із цих напрямів може бути предметом спеціального дослідження як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

У статті увага приділяється аналізові історіографії та джерел благодійності Православної Церкви.

Для дореволюційної літератури характерна наявність великої кількості праць як світських, так і церковних авторів, в яких визначалися питання саме християнської доброчинності. І.Є. Андрієвський, А. Вертеловський пов'язували причини виникнення благодійності саме з діяльністю Церкви, яка в давні часи була центром громадського піклування, особливо до XVIII ст., коли світське законодавство щодо опікування бідних було мало розроблене [1, С. 4; 7, С. 675].

Сутність християнської доброчинності – любов до ближнього. «Людська доброта ніколи не приведе до небезпечного вчення про насильницьке відібрання майна у заможних та розподілу його між бідними». Саме з моральних позицій аналізують вплив благодійності на суспільство Є. Нікітін [39, С. 4], священик І. Лабутін [28, С. 45], протоієреї П. Сахаров [55, С. 3], В. Сперанський [63, С. 35].

Роль православних братств в організації християнської доброчинності відзначали Д.І. Багалій [5, С. 901], О.Ю. Єфименко [20, С. 241], П.С. Єфименко [21, С. 312], А.А. Папков [44, С. 141]. Церковні братства підтримували шпиталі, богадільні, школи, будинки для сиріт, вдів.

Становленню та діяльності приходських попечительств як органів благодійності були присвячені праці В. Введенського, І. Гончаревського, Є.С. Гордієнка, Є.Д. Максимова, І.І. Малишевського, І.Л. Чижевського [6, 10, 11, 32, 33, 71], в яких визначалися основні завдання цих закладів, джерела їх грошових надходжень [11, С. 448]. За даними І.І. Малишевського, 80 % із загальних сум попечительств за рік призначалося на благоустрій та добробут церков, 15% на школи та благодійні заклади та заходи (богадільні, лікарні, аптеки, опікування сиріт, допомогу хворим людям) та 5% – на допомогу причтам [33, С. 54-55]. І. Гончаревський, аналізуючи основні заходи благодійності, вважав, що найдоцільнішим було створення приходських попечительств, які ставили за мету надавати потребуючим не випадкову, а більш-менш постійну і суттєву допомогу. Саме попечительства організовували адресну допомогу «по тщательном удостоверении в нужде и сообразно степени её» [10, С. 8]. Досить критично ставився до приходських попечительств Є.Д. Максимов. Детально розглядаючи закон від 2 серпня 1864 р. про створення попечительств, він досліджував форми парафіяльної благодійності, джерела, основні напрями діяльності попечительств, і стверджував, що вони не внесли в справу громадської опіки та благодійності бажаного пожвавлення. «Парафіяльна благочинність не тільки не була доведена до тієї висоти, на якій вона знаходилась в давньо-руських парафіях, але й до близького з нею рівня». [32, С. 619]. Це пояснювалося відірваністю попечительств від земств та земських діячів і тим, що вони могли розраховувати лише на сили місцевих причтів.

Необхідності відродження православної парафії, оновлення церковно-громадського життя на поч. XX ст. та підвищення ролі церковної благодійності присвячена монографія А.А. Папкова [45]. Аналіз церковної благодійності в Харківській єпархії у цей час зробив священик Д. Попов, який визначив причини занепаду парафій та благодійності з другої половини XVIII ст. через секуляризацію монастирських земель та відібрання на користь казни «економічних» сум у приходських церков [50, С. 256.]. Практично єдиною до сьогоднішнього дня працею, в якій висвітлюється доброчинна діяльність Церкви під час першої світової війни, роль духовенства в організації допомоги, є «Діяльність вітчизняної церкви під час війни Росії з Німеччиною, Австрією та Туреччиною» [16].

За радянських часів вивчення історії Православної Церкви

здійснювалося з позицій класового підходу, тому дослідження благодійної діяльності мали фрагментарний характер. У монографіях Є.Ф. Грекулова [12, с.16,20], М.М. Нікольського [40, С. 468], Д.В. Поспєловського [52, С. 30] зосереджується увага на діяльності церковних братств, різних благодійних церковних установ, попечительств, місіонерських товариств, які діяли в Росії у XIX - XX ст. Напрями сучасної діяльності Церкви, зокрема і доброчинної, труднощі і проблеми, з якими постійно стикається Церква, визначаються в статтях В. Єленського, М. Мчедлова [19, 36]. Досвід християнської благодійності в Росії з метою практичного його використання в суспільстві аналізують Т.А. Добровольська, А.П. Мастеропуло, М.В. Піддубний [18, С. 278-285]. Серед останніх публікацій, в яких визначається необхідність відновлення благодійності в Україні, є статті А.В. Нарадька [38] та архімандрита Іоанна (Маслова) [24]. На особливу увагу заслуговує кандидатська дисертація Д.О. Пашенцева, в якій автор обгрунтовує концепцію трьох рівнів церковної благодійності: загальноцерковний, єпархіальний та місцевий, розкриває роль духовного відомства у формуванні системи громадської опіки, аналізує особливості благодійних ініціатив Церкви на різних етапах їх практичного здійснення [46, С.10,19]. Праця є першим грунтовним дослідженням з теми церковної доброчинності, але вона не розкриває регіональні особливості проблеми, тому є сенс продовжити комплексне вивчення соціальної діяльності Церкви. Деякі аспекти становлення церковної благодійності в Харківській єпархії відзначали С.М. Миценко [35] та священик М.П. Матвієнко [34].

Отже, історіографія проблеми включає чимало праць загального характеру та декілька статей, що висвітлюють окремі питання благодійної діяльності Православної Церкви. Тому існує необхідність детальнішого дослідження цієї проблеми, чим і зумовлена робота автора.

Джерельна база історії церковної благодійності досить різноманітна, складається із опублікованих та архівних документів (закони Російської імперії щодо громадського опікування, закони та розпорядження Св. Синоду, звіти обер-прокурорів, звіти та журнали церковноприходських попечительств, єпархіального попечительства про бідних духовного звання, єпархіального свічкового заводу, статути духовних училищ, історико-статистичні описи церков та монастирів, статистичні відомості) та матеріали періодичної преси.

У збірнику Законів Російської імперії містяться статті про створення попечительств для бідних духовного звання (від 12

серпня 1823 р.), статті про кошти попечительств, статути закладів громадської опіки, основні правила опікування громадян різних відомств (у тому числі і духовного); статті про організацію приходських попечительств при православних церквах (2 серпня 1864 р.) [58, С. 134,145].

Офіційні накази та розпорядження Св. Синоду, які стосувалися організації церковної благодійності, об'єднані в збірнику церковних та церковно-громадських постанов [57]. До опублікованих джерел відносяться також звіти обер-прокурорів Св. Синоду, які надають інформацію про кількість церковноприходських попечительств і благодійних закладів при церквах та монастирях в єпархіях та їх благодійну діяльність, про суми попечительств про бідних духовного звання [8]. Звіти та журнали церковноприходських попечительств зосереджували дані про кількість їх почесних та дійсних членів, про управління, рахунки рухомого майна, дані про школи, притулки, пожертвування з сум попечительств, напрями їх діяльності [13, 23, 42]. Звіти про стан харківських духовних училищ свідчать про кількість коштів (у тому числі і благодійних), які надходили на утримування училищ [70, С. 459-466, 462]. Звіти правління єпархіального свічкового заводу надають можливість визначити суми, які виділялися на утримування духовно-навчальних закладів єпархії [43, С. 10]. Історико-статистичні описи монастирів повідомляли про благодійні установи, які існували при монастирях та церквах (богадільні, лікарні, школи, церковно-приходські попечительства), час їх відкриття, напрями діяльності [22, 59].

Статистичні відомості по губерніях надають повну інформацію про діяльність не лише церковних, а й світських благодійних закладів і товариств. У 1896 р. у Харківській губернії було 27 товариств та 21 заклад [66, С. 796-797], які займалися благодійністю, а в 1907 р. – вже 34 товариства та 170 закладів [65, С. 26].

Досить значний обсяг матеріалу з історії церковної доброчинності міститься на сторінках періодичної преси як загальноросійської («Церковные ведомости», «Приложения к церковным ведомостям», «Трудовая помощь», «Вестник благотворительности»), так і харківської («Духовный вестник», «Духовный дневник», «Харьковские епархиальные ведомости», «Вера и разум», «Листок по Харьковской епархии», «Известие по Харьковской епархии» «Харьковские губернские ведомости», «Харьковский календарь»). У «Харківських єпархіальних відомостях» публікувалися звіти, журнали церковноприходських попечительств, звіти, постанови та розпорядження Харківського

єпархіального попечительства про бідних духовного звання, відомості про діяльність училищ при монастирях, дані про час створення всіх церковноприходських попечительств в єпархії, урядові постанови про опікування тощо. В журналі «Вера и разум» зібрані матеріали про пожертвування від різних церковно-доброчинних закладів, від учнів церковних шкіл на воєнні потреби, опубліковані звіти комітетів для збору пожертвувань на користь бідних церков і парафій єпархії, звіти про стан Харківського єпархіального притулку для сиріт, статути та звіти церковних братств тощо. На сторінках газети «Харківські губернські відомості» виходили статті, присвячені відкриттю церковноприходських шкіл, братств, лікарень, лазаретів. Публікувалися звіти попечительств, матеріали про проведення єпархіальних з'їздів духовенства.

Важливе значення для дослідження даної теми мають звіти про стан єпархії, які складалися протягом 1856 - 1917 рр. та зберігаються у Фонді Канцелярії Синоду РДІА [53].

Значна кількість документів з історії церковної благодійності зібрана в Державному архіві Харківської області. Ф. 3 (Канцелярія Харківського губернатора) зберігає матеріали про пожертвування на користь мешканців, які постраждали від нещасних випадків [14, Ф. 3, Оп. 59, Спр. 179; Оп. 67, Спр. 245; Оп. 75, Спр. 43], відомості про кількість бідних і старих у богадільнях [14, Ф. 3, Оп. 78, Спр. 990; Оп. 97, Спр. 6]. Ф. 11 (Хорошевський монастир) вміщує документи про дитячий притулок при монастирі, джерела прибутків монастиря, про виділення коштів на утримування притулку, про прийняття сиріт до притулку і жіночої школи при монастирі.[14, Ф. 11, Оп. 1, Спр.2 79–296]. У фонді 40 (Харківська духовна консисторія) зосереджені документи про надання допомоги з боку церков та монастирів людям, які постраждали від війн, стихійного лиха [14, Ф. 40, Оп. 13, Спр. 1535; Оп. 18, Спр. 1413; Оп. 58, Спр. 142; Оп. 92, Спр. 67; Оп. 98, Спр. 183, 208, 351]; про створення притулків та збір коштів для бідних [14, Ф. 40, Оп. 10, Спр. 2250; Оп. 39, Спр. 245]. Зберігаються документи про діяльність церковноприходських попечительств [14, Ф. 40, Оп. 52, 70, 99; Оп. 100, Спр. 1656, 2083]; про створення православних церковних братств [14, Ф. 40, Оп. 47, Спр. 1102]; відомості про місцеві кошти на утримання духовних семінарій, училищ, шкіл [14, Ф. 40, Оп. 63, Спр. 591, 985; Оп. 66, Спр. 295; Оп. 71, Спр. 895; Оп. 103, Спр. 71; Оп. 106, Спр. 44]; про пожертвування на православні місії [14, Ф. 40, Оп. 43, 66, 70, 71, 98, 100]; відомості про благодійні та богоугодні заклади при церквах та монастирях Харківської єпархії [14, Ф. 40, Оп. 33, Спр. 694; Оп. 46, Спр. 522; Оп. 50,

Спр. 193; Оп. 59, Спр. 167]; відомості про вдів та сиріт, які перебували під опікуванням місцевих духовних установ [14, Ф. 40, Оп. 13, Спр. 134а; Оп. 70, Спр. 658; Оп. 98, Спр. 211]; про відкриття та діяльність попечительств про бідних духовного звання [14, Ф. 40, Оп. 14, Спр. 1125; Оп. 15, Спр. 921; Оп. 30, Спр. 865]. Фонд Харківського єпархіального попечительства про бідних духовного звання (Ф. 726) містить рапорти з відомостями про тих, хто отримував допомогу від попечительства (вдови і сироти духовного звання) [14, Ф. 726, Оп. 1, Спр. 1, 2, 4, 6, 9, 11]; про джерела надходження коштів до попечительства від церков, причтів та монастирів [14, Ф. 726, Оп. 1, Спр. 3, 19, 23] Фонди канцелярій благочинних містять дані про допомогу вдовам та сиротам з коштів попечительства про бідних духовного звання [14, Ф. 720, Оп. 1, Спр. 19, 32, 47, 52], про добровільні пожертвування [14, Ф. 553, Оп. 1, Спр. 4850; Ф. 735, Оп. 1, Спр. 22], рапорти священнослужителів про кошти, зібрані на благодійні цілі [14, Ф. 721, Оп. 1, Спр. 19]. Фонди духовних правлінь Харківської єпархії зосереджені не тільки в ДАХО (Ф. 571, 572, 574, 576), а і в Держархіві Сумської області (Ф. 749, 803, 804); в них містяться джерела про пожертвування на користь мешканців з місцевостей, які були окуповані ворогом у 1812 р. [14, Ф. 571, Оп. 1, Спр. 7], накази Харківської духовної консисторії про організацію допомоги духовенству і мешканцям, які постраждали від стихійного лиха [15, Ф. 749, Оп. 1, Спр. 566, 596, 613; Ф. 804, Оп. 1, Спр. 514], про опікування вдів, сиріт, духовенства [14, Ф. 572, Оп. 1, Спр. 171, 298, 362, 574, Ф. 574, Оп. 1, Спр. 409, 541а; Ф. 576, Оп. 1, Спр. 402; Оп. 2, Спр. 11, 12.; 15, Ф. 749, Оп. 1, Спр. 379].

Таким чином, джерельна база даної проблеми цілком достовірна і різноманітна, що надає можливість детально досліджувати історію благодійної діяльності Православної Церкви в Харківській єпархії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреевский И. О призрении бедных. – Спб.: Тип. Эдуарда Веймара, 1861. – 24 с.; 2. Антология социальной работы: В 5-т. Т.1. История социальной помощи в России / Сост. М. В. Фирсов. – М.: Сварогъ - НТВ СПТ, 1994. – 288 с.; 3. Апресян Р. Г. Дилеммы благотворительности // Общественные науки и современность. – 1997. – №6. – С. 56-67; 4. Апресян Р.Г.Филантропия: милостыня или социальная инженерия // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5.– С. 51-60; 5. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2-х т. – Х., 1993. – Т. 2. – 973 с.; 6. Введенский В. Приходские попечительства при православных церквях 1864- 2 авгус-

та 1914гг. // Прибавления к церковным ведомостям. – 1914. – № 34, 35, 50-52; **7.** *Вертеловский А. Очерк истории благотворительности в русской церкви // Вера и разум. – апр. Кн. 2. – С. 676-699; май. Кн. 1. – С. 756-775;* **8.** *Всеподданнейший отчёт обер-прокурора Св. Синода по ведомству православного исповедания за 1836-1914 гг. – Спб.: Синод. тип., 1837-1916;* **9.** *Георгиевский П.И. Призрение бедных и благотворительность. – Спб.: Тип. Морск. м-ва, 1894. – 118 с.;* **10.** *Гончаревский И. Поучение благотворительности по случаю открытия в Харькове приходских попечительств о бедных. – Х.:Тип. губ. правления, 1896. – 8 с.;* **11.** *Гордеенко Е.С. О приходских попечительствах // Духовный вестн. – 1866. – Т.15. – С. 443-454;* **12.** *Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я пол. XIX - нач. XX вв.). – М.: Наука, 1969. – 184 с.;* **13.** *Денежный отчёт церковноприходского попечительства о бедных Благовещенского прихода г. Харькова за 1910 г. – Х.: Тип. «Утро», 1911. – 47 с.;* **14.** *Державний архів Харківської області (ДАХО);* **15.** *Державний архів Сумської області (ДАСО);* **16.** *Деятельность отечественной церкви во время войны России с Германией, Австрией и Турцией (в 1914 г.). – Пг.: Тип. Синода, 1916. – 70 с.;* **17.** *Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С. 37-44;* **18.** *Добровольская Т. А., Мастеропуло А. П., Поддубный М. В. О перспективах возрождения христианской благотворительности // На пути к свободе совести. – 1989. – С. 274-293;* **19.** *Єленський В. Творячи милостиню: про доброчинну діяльність релігійних організацій на Україні // Людина і світ. – 1995. – №8. – С. 2-3;* **20.** *Ефименко А. Южно-русские братства // Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. – СПб.: Изд. О-ва им. Т.Г.Шевченко, 1905. – С. 200-309;* **21.** *Ефименко П. Братства и союзы нищих // Киев. старина. – 1883. – Т. 7. – № 9-10. – С. 312-317;* **22.** *Женское училище при Харьковском Хорошевском Вознесенском монастыре. – Х.: Тип. ун-та, 1871. – 7 с.;* **23.** *Журналы приходского попечительства Харьковской Воскресенской церкви. – Х.: Тип. ун-та, 1866. – 6 с.;* **24.** *Іоанн (Маслов), архімандрит. Необхідність милосердя у справі спасіння людини // Православ. вісн. – 1999. – №2. – С. 20-22;* **25.** *Картамышев В. Н. Благотворительность – лучший акт милосердия // Мирный труд. – 1907. – № 4. – С. 95-115;* **26.** *Ключевский В. О. Добрые люди Древней Руси. – М.: Ладомир, 1994. – 568 с.;* **27.** *Краснопёров Е. Благотворительность как один из факторов экономического благосостояния и прогресса. – Пермь: Тип. Каменского, 1892. – 31 с.;* **28.** *Лабутин А. Характер христианской благотворительности. – СПб., 1899. – 121 с.;* **29.** *Линденмайер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России 1856-1874 гг., 1992. – С. 283-300;* **30.** *Максимов Е.Д. Материалы по общему призрению в России. Некоторые данные о состоянии общего призрения в России по данным 1892 г. – СПб.,1896. – 40 с.;* **31.** *Максимов Е. Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения. – СПб.: Гос. Тип., 1903. – 137 с.;* **32.** *Максимов Е.Д. Приходские попечительства при православных церквях как органы благотворительности // Трудовая помощь. – 1903. – № 5. – С. 609-626;* **33.** *Малышевский И. О церковно-приходских попечительствах // Тр. Киев. духов. акад. – 1878. – Т. 1. – С. 1-60;*

34. Матвеенко М. История Харьковской епархии (1850-1988). – Х., 1999. – 226 с.; 35. Міщенко С.М. З історії благодійництва в Харківській єпархії // 200 років Харківській єпархії Української Православної церкви: Матеріали наук.-практ. конф. 27 травня 1999 р. – 1999. – С. 65-67; 36. Мчедлов М. Социальное учение церкви: новые аспекты // Свобод. мысль. – 1998. – № 3. – С. 47-53; 37. Мюнстерберг Э. Объединение деятельности благотворительных учреждений. – М.,1900. – 102 с. 38; Нарадько А. Благодійність та людинолюбство як чинники релігійного світогляду // Філософ. обрії. – 1999. – № 1-2. – С. 239-247; 39. Никитин Е. Христианская благотворительность. – М.: Тов-во Тип.- лит. И. М. Машистова, 1907. – 32 с.; 40. Никольский Н.М. История русской церкви. – Минск: Беларусь, 1990. – 540 с.; 41. Оссонвиль'д. Нужда, порок и благотворительность. – Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. – 368 с.; 42. Отчёт о деятельности и суммах Участкового Попечительства о бедных прихода Рождество-Богородичной церкви за 1910 г. – Х.: Типо-литогр. Сергеева и Гальченко, [1911]. – 8 с.; 43. Отчёт правления Харьковского епархиального свечного воскового завода за 1911 г. – Х.: Тип. «Мирный труд»,1912. – 43 с.; 44. Папков А. А. Братства: Очерк истории западно- русских православных братств. – М.: Св.-Троицк. Сергиева лавра, 1900. – 318 с.; 45. Папков А. А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870). – Спб.: Тип. Лопухина, 1902. – 184 с.; 46. Пашенцев Д. А. Благотворительная деятельность русской Православной Церкви во II половине XIX- начале XX вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – М., 1995. – 24 с.; 47. Победоносцев К. П. Организация общественного призрения в России. – [СПб., 1898]. – 53 с.; 48. Подмогильный А. Благотворительность - последний пояс социальной защиты // Охрана труда и социальное страхование. – 1995. – № 6. – С. 2-3; 49. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Автореф дис... канд. іст. наук. – К., 1996. – 17 с.; 50. Попов Д. Церковная благотворительность в среде духовенства Харьковской епархии за последнее десятилетие // Вера и разум. Известия по Харьк. епархии. – 1907. – №20. – С. 253-260; №21. – С. 395-402; 51. Посохова Л.Ю. З історії благодійної діяльності на Слобожанщині у XVIII – першій половині XIX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 1998. – Вип. 3. – С. 57-61; 52. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. – М.: Республика, 1995. – 511 с.; 53. Російський державний історичний архів. – Ф. 796. – Оп. 442; 54. Рошер В. Система призрения бедных и мероприятия против бедности. – Черкассы: В.В. Колодочка, 1899. – 350 с.; 55. Сахаров П. Наша благотворительность. – М.: Тип. Т. В. Сытина, 1895. – 15 с.; 56. Савицкий Н.П., Евстратов П.А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правл., 1896. – 191 с.; 57. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Сост. Т. Барсов. – Т.1. – СПб.: Синод. тип., 1885. – 663 с.; 58. Свод законов Российской империи. – Пг., 1915. – Т. 13. – 245 с.; 59. Свято-Дмитриевский Ряснянский второклассный мужской общежительный монастырь Харьковской губернии Ахтырского уезда:

Ист.-стат. описание. – Х.: Б. и.,1911. – 47 с.; ***60.*** *Сергеев И. Для лиц «недостаточного состояния»: из истории благотворительности в Харькове // Акционерное дело. – 1991. – №1. – С. 132-139.;* ***61.*** *Скворцов И. О совместной организации взаимной помощи и благотворительности. – Спб.: Тип. Евдокимова, 1896. – 20 с.;* ***62.*** *Смоляк І. Благодійність вдома і за рубежем // Політика і час. – 1996. – №9. – С. 54-57;* ***63.*** *Сперанский В.М. Нечто о древней и современной нам благотворительности. – М.: Печ. С.П. Яковлева, 1879. – 36 с.;* ***64.*** *Френкель В. Задачи благотворительности в России // Вестн. благотворительности. – 1899. – № 3. – С. 29-47; № 7-8. – С. 62-78; № 9. – С. 29-49;* ***65.*** *Харьковская губерния // Благотворительность в России. – СПб.: Тип. лит. Ныркина, [1907]. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 1-26;* ***66.*** *Харьковская губерния // Сб. сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Спб. и Москве. – СПб.: Тип. М.Д. Ломковского, 1899. – С. 785-797;* ***67.*** *Хорева Л.В., Сущинская М.Д. История благотворительности в России.: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во СПб ГУЭФ, 1999. – 92 с.;* ***68.*** *Хорькова Е.П. История предпринимательства и меценатства в России: Учеб. пособие для вузов. – М.: Изд-во «Приор»,1998. – 495 с.;* ***69.*** *Чернецов Н.В. Генезис и эволюция социального призрения в России (X-XIX вв.): Автореф. Дис... канд. ист. наук. – М., 1996. – 30 с.;* ***70.*** *Чижевский И.Л. Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания // Духов. дневник. – 1864. – Т.7. – С. 459-466;* ***71.*** *Чижевский И.Л. Приходские попечительства и их деятельность // Духов. вестн. – 1866. – Т. 14. –май. – С. 107-143; Т.15. – Сент. – С. 111-125.*

Надійшла до редколегії 28.03.2001 р.

УДК 947.7(043)"1917/1920"

Є.С. ЯРОШЕНКО

ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ ЧИН МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Досліджується діяльність митрополита греко-римської церкви Андрея Шептицького на царині охорони пам'яток історії та культури України

Кожен по-справжньому великий потребує не звеличення, а розуміння його джерел та святинь. І такої ж, як у нього поваги до цих святинь.

Євген Сверстюк

Відродження нації немислиме без сильних, цілісних особистостей, діячів «ренесансного» типу зі, здавалося б, надто широкою сферою зацікавлень, великим обсягом культурницької чи громадської діяльності. Саме їм властива здатність бачити «білі плями»

в різних ділянках буття своєї нації. І вони ж зобов'язуються ліквідувати ці плями ціною великої праці та самозречення.

До таких «ренесансних» діячів українського відродження XX ст. належав митрополит греко-римської церкви Андрей (Роман) Шептицький. Мабуть, не було в українській історії жодної духовної особи, яку удостоювалиб таких полярних оцінок, як митрополита Андрея.

Не так давно радянська критика звинувачувала А. Шептицького в так званому антикомунізмі, буржуазному націоналізмі, василіанському єзуїтизмі та ватиканському екуменізмі. Постійно вказуючи на лицемірство архієрея, "добролюбці" заперечували навіть очевидні речі. Начебто вся філантропія митрополитом є засобами для поширення своєї популярності та залучення нових прихожан в лоно греко-римської церкви.

Автор статті не ставив за мету проаналізувати всю діяльність митрополита Андрея Шептицького, а висвітлює лише один аспект з його насиченого подіями життя: подвижницьку, меценатську діяльність на царині охорони, зберігання та вивчення пам'яток української культури.

Головним завданням свого життя цей великий провідник українського народу вважав об'єднання християн, зближення двох українських церков. Уже на початку XX ст. Шептицький чітко визначив роль греко–католицької церкви, як ініціатора об'єднання Заходу і Сходу, що в кінцевому результаті призведе до повернення на засади первісної єдиної християнської церкви [1].

Для збирання і вивчення пам'яток церковної старовини на початку 1905 р., у Львові, при резиденції митрополита засновано Церковний музей [2].

Головною причиною створення Церковного музею було загальне зростання політичного, культурного, церковного руху серед українського населення Галичини, разом з тим була велика необхідність задоволення духовних потреб і зацікавлень. Митрополит Андрей Шептицький всіляко підтримував прагнення свого народу до самореалізації на різних рівнях від крайових зібрань, до цісаря Австро-Угорщини, саме він був засновником і будівничим Церковного музею у Львові [3].

Нездоланна любов митрополита до мистецтва та пам'яток старовинної української культури, великим знавцем і цінителем якої він був, дещо дивувала і бентежила його сучасників. Проте пояснення було на видноколі. Андрей Шептицький вийшов з родини, де збереглося багато прадідівської старовини, що

прямо або опосередковано мали відношення до шляхетного роду Шептицьких (у XVIII ст. Шептицькі діставали титули митрополитів Київських та всія Русі Атаназій-Антоній (1715-1748); Лев (1748-1779).Серед родинних цінностей було багато пам'яток української культури (починаючи з 1618 р. з присвячених прадіду О. Шептицькому). З пам'ятками старовини будучи молодим студентом Шептицький спілкувався в краківських музеях і бібліотеках. У більш зрілому віці сам полюбляв брати в руки олівці і пензлі, щоб штрихами і олією передати свій душевний стан. Монастирські мури не приховали його любов до старовини, а навпаки – примножили. «Зібрати все, що тільки відносилося до історії нашого народно-церковного життя в подавніх віках», – це було провідною ідею діяльності засновника Церковного музею.

Особистим прикладом, при «візитаціях», відвідувань парафій своєї єпархії митрополит А. Шептицький зацікавлював своїм почином широкі кола духівництва та інтелігенції, інколи змушуючи священиків ретельніше і бережніше ставитися до місцевих пам'яток культури і мистецтва, що на той час перебували у занедбаному стані. Завдяки впливу митрополита значно зменшилося кількість випадків руйнації видатних пам'яток української архітектури – старовинних церков. Впливав він і на реставраційні роботи так званого «оновлення» церковних речей та їх обміну на нові. Всі застарілі в ужитку, проте цікаві з мистецької точки зору, церковні предмети, які спалювалися з огляду на їх святість, почали поповнювати зібрання церковного музею. Як і очікувалося, серед «сміття» були виявлені безцінні речі в культурному відношенні (деякі друковані унікати).

Поповненню музею сприяли відрядження музейних працівників за кордон, фінансовані митрополитом. Та й особисто, відвідуючи як пастор всі українські поселення, А. Шептицький привозив репрезентативні речі та здавав їх до музею. «Незважаючи на всі величні культурні потреби наших кіл і окремих особистостей, – зазначав блискучий український філолог, мистецтвознавець І. Свєнціцький, якого митрополит залучив до діяльності в музеї –, ми встигли зібрати далеко не всі пам'ятки свого культурного життя» [4].

Фінансування музею, купівля для нього предметів і та ін. повністю здійснювалися митрополитом. Як дізнємося зі звіту музею, витрати на музей були значні. Так, уже до кінця 1905 р. було витрачено 26265 крон;1906-2807;1909-11892. До цього потрібно додати вартість предметів (а з них значна кількість дуже цінних) переданих митрополитом з власного зібрання. За всіма оцінками на

1909 р. майно музею оцінювалося приблизно 1000000 крон (нерухомості – 200000 крон, колекція – 800000) [5].

У подальшій діяльності на перший план в роботі Церковного музею виходить все, що пов'язано з українським, загальнонаціональним: музей переростає межі «церковного». Це спонукає до необхідності змінити назву музею. У 1908 р. створено Кураторію, що складалася з представників церковної влади і вчених фахівців. Тоді ж і зареєстровано, як Національний музей у Львові, заснований митрополитом Андреєм графом Шептицьким. Активно музей почав працювати з 1913 р., для якого митрополит купив приміщення, примножив мистецькі фонди, субсидував митців [6].

У скрутні часи, коли А. Шептицький перебував на засланні в Росії, музей продовжував працювати в ім'я української культури, завдячуючи колективові однодумців, що згуртувався навколо митрополита.

Відомий мистецтвознавець Вадим Щербаківський вважав роки, проведені на посаді наукового співробітника в Національному музеї у Львові, одними з найщасливіших у своєму житті. «Там була моя праця в радості і радість у праці. Я почував ніби крила за плечима» [7]. Тож і не дивно, що саме національний музей у Львові сприяв становленню таких подвижників української культури, як Іларіон Свєнціцький, Михайло Бойчук, Ярослав Музика, Богдан Кравців, Вадим Щербаківський, Ярослав Пастернак. А об'єднав їх на служіння українській справі Блаженніший митрополит Андрей Шептицький, котрий до кінця свого земного шляху піклувався про надбання і збереження цінностей української культури.

В історії українського народу і його культурі постать митрополита Андрея Шептицького посідає особливе місце. Як глава однієї з найчисленіших християнських церков, він проявив себе непересічним політичним діячем, меценатом української культури, а своєю високоморальністю зажив слави воістину святої людини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравчук А. Митрополит Андрій Шептицький та духовне відродження українського народу. – Львів, 1991. – С. 5; 2. День (Львів). – 1910. – № 17; 3. Назарив О. Национальный музей во Львове// Укр. жизнь. – 1914. – № 4. – С. 62-69; 4. Свєнціцький І. Про музейництво// Діло. – 1910. – № 24; 5. Звіти про роботу Церковного музею // Діло. – 1905-1909; 6. Коць-Григорчук Л. Іларіон Свєнціцький-музейний діяч // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 74-83; 7. Щербаківський В. Моє перебування в музеї митрополита А. Шептицького //Двадцять п'ятьліття Національного музею у Львові. – Львів, 1930. – С. 14.

Надійшла до редколегії 19.03.2001 р.

УДК 93/94: 070(477) "1907-1914"

О.А. ЯЦИНА

УКРАЇНСЬКА ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ПРЕСА ПРО АХІТЕКТУРУ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Аналізується висвітлення питань становлення «українського стилю» в архітектурі на шпальтах часописів України поч. XX ст.

Формування історичної свідомості – явище складне та тривале. Воно передбачає знання про минулі події, традиції, звичаї тощо. Важливе місце у вихованні історичної свідомості належало українській дореволюційній пресі початку XX ст. На її сторінках друкувався різноманітний матеріал з культурної тематики. Розглянемо статті, присвячені розвитку національної архітектури початку XX ст. В історіографії з цієї теми вийшло кілька статей та монографія, автором яких були А. Молокіна, М. Цапенко, В. Ясиєвич, О. Денисенко [1, 2, 3, 4]. Автори прослідили процес формування, джерела так званого «українського стилю», який в сучасній інтерпретації має три напрямки: необароко, новоукраїнський стиль Лівобережної України та новоукраїнський стиль львівської школи. Відзначено конкретний внесок тих художників і архітекторів, які розробляли «український стиль».

Розглянемо архітектурну тематику дещо під іншим кутом зору. По-перше, з'ясуємо, як архітектура впливала на процес формування історичної свідомості, по-друге, відзначимо роль преси.

У даній статті було використано матеріали, які друкувалися на сторінках преси ліберально-демократичного напрямку. Це видання літературно-суспільно-політичного характеру. Окремої, виключно мистецької рубрики вони, звісно, не мали. Однак питання стану та розвитку архітектури вивчалися. У щоденній газеті «Рада» (1906-1914) друкувалися окремі статті з цієї тематики, а також стисла інформація в рубриках «Література, наука, умілість, техніка», «По Україні». Рубрики не мали конкретного авторства. На сторінках щоденка друкувався матеріал багатьох національних діячів, однак ядром колективу були С. Єфремов, Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, М. Гехтер, А. Ніковський, Г. Салівон, С. Васильченко.

Журнал «Украинская жизнь» (1912-1917) створений українцями для російського читача з метою привернути увагу до української тематики. На його сторінках друкувалися відомі національні

діячі з усієї України. Серед них С.Петлюра, О. Саліковський, М. Грушевський, Д. Донцов, В. Липинський, С. Сірополко, П. Стебницький, Ф. Корш, Д. Дорошенко, О. Білоусенко.

З 1907 року до Києва зі Львова було перенесено видання журналу «Літературно-науковий вісник», який видавався до початку світової війни 1914 року. У часописі працювали М. Грушевський, С.Черкасенко, Ю.Тищенко-Сірий, В. Дорошенко, М. Гехтер. Ні перший, ні другий журнали не мали окремої мистецької рубрики. Крім авторських статей, культурно-мистецька інформація містилася у загальних рубриках, де подавався огляд поточного життя України (журнал «Украинская жизнь» – рубрика «На Украине и вне её», «Літературно-науковий вісник» – рубрика «З українського життя»). Ведучими останньої в різний час були П.Стебницький, М.Гехтер, С.Черкасенко. Перша рубрика не мала постійного ведучого, автори були різні.

Тижневики «Дніпрові хвилі» (1910-1913), «Рідний край» (1905-1916) виходили відповідно в Катеринославі та Києві. Культурно-мистецьке життя на сторінках «Дніпрових хвиль» висвітлювалося як в окремих статтях, так і в рубриках «Новини нашого письменства», «З українського життя». Головну роль в часописі відігравали Д. Дорошенко, Л. і В. Біднови, Д. Яворницький, М. і Я. Новицькі. У тижневику «Рідний край» функціонувала рубрика «Українське слово і мистецтво», друкувалися окремі статті з мистецької проблематики. Часопис багато в чому існував завдяки особистим зусиллям О. Пчілки. Крім неї друкувалися Т. Краснопільський, Г. Шерстюк, І. Нечуй-Левицький, О. Сластьон, А. Кримський. Тижневики «Дніпрові хвилі» та «Рідни й край» містили немало ілюстративного матеріалу.

Аналіз матеріалу преси свідчить, що інформація про становлення та розвиток «українського стилю» в архітектурі тісно пов'язувалася з процесом національно-культурного відродження. Так, С. Черкасенко в огляді українського життя за 1913 рік висвітлив різні його прояви на рівні Державної Думи, форумів і з'їздів, оглянув становище україномовної преси та книги, діяльність «Просвіт», українських клубів. Тут же, крім того, йдеться про поширення «українського стилю» в архітектуробудуванні [5, С. 167-176]. Отже, національна архітектура розглядалася працівниками преси як один із засобів формування історичної свідомості, а поява будинків в українському стилі свідчила про зростання рівня національної свідомості серед українців.

Аналіз надрукованого в пресі матеріалу з архітектурної те-

матики показав наявність двох взаємопов'язаних напрямів. Перший був спрямований на збереження та вивчення збудованих у минулому пам'яток архітектури, другий – на розробку та пропаганду нового «українського стилю».

Перший напрям особливо характерний для тижневиків «Рідний край» та «Дніпрові хвилі». На їх сторінках друкувалися як різнобічні статті, так і знімки старих споруд. Редакція тижневика «Рідний край» подавала немало зразків приватних будинків, які збереглися в Україні з давніх часів. В третьому номері за 1914 рік надруковано статтю з ілюстрацією будинку відомої української родини Галаганів [6, С. 8]. У ній описано основні особливості даної споруди: планування, архітектурні форми. Є загальне зображення будинку та окремі деталі. В кінці статті підкреслено, що поданий матеріал «особливо на часі, бо саме тепер так клопочуться про вишукування ознак давнього українського будівництва».

На сторінках «Рідного краю» розміщено знімки старосвітського будинку в Києві, стародавнього будинку на Волині та Полтавщині [7, 8, 9]. Немало матеріалу на сторінках цього тижневика було присвячено українському декоративно-прикладному мистецтву.

Тижневик «Дніпрові хвилі» надрукував багато матеріалу, присвяченого «козацькому бароко». Вражали своєю красою церкви в Старих Кодаках, Новомосковську, Перещепині, Петриківці. Розповідаючи про церкву в Петриківці, часопис звернув увагу на її історію, яка пов`язана з ім`ям останнього кошового отамана П. Калнишевського, за кошти якого вона і була збудована протягом 1773-1785 рр. [10, С. 186-189]. Наприкінці автор статті закликав свідоме українське громадянство уважніше ставитися до старовинних пам`яток, продовжувати старі традиції у сучасному будівництві, запропонував створити гуртки молоді, яка б вивчала історичні памятки.

Матеріали другого напряму зустрічалися на сторінках більшості видань. Особливо слід відзначити публікації на шпальтах журналу «Украинская жизнь». У цьому часописі за 1913 рік у трьох номерах надруковано великі статті, присвячені сучасному українському архітектурному стилю [11, 12, 1 3]. х автори намагалися охарактеризувати новий стиль, простежити його джерела. Відзначено органічний звязок між культурним відродженням, яке переживав український народ, і появою нового стилю в архітектурі.

Серед багатьох видів мистецтва архітектура має значні особливості. Вони полягають у тому, що вона потребує значних капіталовкладень, синтезу з іншими видами мистецтва. Поширення

«українського стилю», або точніше кількох стилів, свідчить, що процес національно-культурного відродження почав охоплювати вищі, заможні верстви населення, які могли оплатити будівництво нової споруди. За повідомленням преси, приватні будинки в «українському стилі» виникають у різних містах України: Харкові, Полтаві, Києві, Катеринославі, Кам'янці-Подольському.

У пресі були відомості, що поруч з індивідуальними замовниками зустрічалися представники кооперативів, земств, культурно-просвітніх громад. Такими діями вони робили важливий внесок у справу збереження та розвитку національних традицій, а відтак й історичної свідомості. Для прикладу можна навести повідомлення тижневика «Дніпрові хвилі» про спорудження мануйлівськими просвітянами (Катеринославська губернія) власного будинку в «українському стилі».

Одним із центрів, де плекалися національні традиції в архітектурі, було місто Харків. На сторінках преси неодноразово повідомлялося про активну роботу місцевого архітектурно-художнього відділу при літературно-художньому товаристві. Журнал «Украинская жизнь» відзначав, що його керівникові, відомому художнику С.Васильківському, вдалося згуртувати навколо себе талановитих архітекторів С. Тимошенка, К. Жукова, О. Лінник [15, С. 119-120]. Багатогранною була їх діяльність: охорона та реставрація архітектурних споруд, розробка нових проектів, допомога Полтавському земству в організації рисувальної школи. Харків'яни брали активну участь у проведенні в 1913 р. у Москві п'ятого з'їзду архітекторів. На з`їзді К. Жуков виступив з двома доповідями, в яких обґрунтував наявність в Україні власних національних традицій в архітектурі, актуалізував питання необхідності охорони існуючих пам'яток. Публікацію таких повідомлень у пресі слід розглядати як один із засобів популяризації національних традицій вітчизняного мистецтва.

Розвиваючи тему засобів популяризації мистецьких традицій, не можна не зауважити про анотації та рецензії на книги з мистецької тематики, вихід яких знову-таки пов'язувався з процесом національного відродження. Наочним тому прикладом може бути стаття М. Міллера «Відродження українського національного мистецтва» в газеті «Рада». Автор цілком слушно підкреслив, що українське мистецтво перестало бути «об`єктом археологічного досвіду» для обмеженого кола фахівців. В Україні з'явилося немало книг і окремих публікацій, які підтверджують продовження традицій національного мистецтва. До цього необхідно додати появу

в 1913 році у Києві двох періодичних видань культурно-мистецької тематики: часописів «Сяйво» та «Вісник культури і життя».

Підсумовуючи, слід зазначити, що українська преса ліберально-демократичного напряму розглядала збереження і розвиток національних традицій в архітектурі як важливий чинник виховання історичної свідомості, тісно пов'язувала їх з процесом національно-культурного відродження.

Таким чином, українські журналісти сприяли розвиткові нових національних традицій в архітектуробудуванні та збереженню старих.

Розвиток національних традицій в архітектурі свідчить про те, що процес пробудження національної свідомості почав охоплювати заможні верстви населення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Молокіна А.Г. Український модерн а архітектурі XX ст. // Архіт. Рад. України. – 1940. – № 4 – С. 21-27; 2. Цапенко М.П. З історії шукань національного стилю в архітектурі // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Будівельник, 1988. – 133 с.; 3. Ясиевич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX вв. – К.: Будівельник, 1959. – 212 с.; 4. Денисенко О.І. Новоукраїнський стиль в архітектурі Харкова в 1900-1917рр. // Культура України: Історія і сучасність: Републ. наук.-теорет. конф 26-28 жовт. 1992: Тези доп. – Х.: ХДІК, 1992.– С. 213-214; 5. Черкасенко С. Українське життя року 1913 // Літ.-наук. вісн. – 1914. – Т. 65. – Кн.1-3. – С. 167-176; 6. Галаганівський будинок // Рідний край. – 1914. – № 3. – С. 8-10; 7. Старосвітський будинок у Києві // Рідний край. – 1914. – № 2. – С. 15; 8. Старосвітський волинський будинок // Рідний край. – 1914. – № 4. – С. 20; 9. Старосвітський панський будинок князя Рєпіна // Рідний край. – 1914. – № 6. – С. 7; 10. Ю.Л.Я. Пам"ятка старовини // Дніпрові хвилі. – 1913. –№ 11-12. – С. 186-189; 11. Новицкий А.П. Ещё о возрождении украинского архитектурного стиля // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 40-46; 12. Филянский Н. Будущее украинской архитектуры // Укр. жизнь. – 1913. –№ 1. – С. 100-107; 13. Свято відкриття будинку мануїлівської «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 5-6. – С. 70-73; 14. Украинский архитектурно-художественный отдел при Харьковском литературно-художественном кружке // Укр. жизнь. – 1913. – № 1. – С. 119-120; 15. RZ. Украинское зодчество на V Всероссийском съезде зодчих // Укр. жизнь. – 1914. – № 1. – С. 104-106; 16. Міллер М. Відродження українського національного мистецтва // Рада. – 1911. – 17 квіт.

Надійшла до редколегії 12.09.2000 р.

УДК 94(470)

Ю.П. ВОЛОСНИК

ДЖЕРЕЛА ПРО ФОРМУВАННЯ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ УКРАЇНИ (1921 – 1930 РР.)

Аналізуються основні види та групи джерел, що висвітлюють процес формування в Україні нової буржуазії в період непу. Значна увага приділяється характеристиці надрукованих джерел, які розкривають основні напрями, форми та методи приватної підприємницької діяльності, і процес її державного регулювання

Процес формування нової буржуазії України та її підприємницька діяльність відображені в багатьох опублікованих та архівних джерелах. Для вивчення та аналізу політики і практичної діяльності монопольної правлячої партії РКП(б)-КП(б)У та Радянської держави щодо представників непманської буржуазії суттєве значення мають праці керівних діячів більшовицької партії – В.І. Леніна, М.І. Бухаріна, І.В. Сталіна, В.Я. Чубаря та ін.[1, Т. 2-5, 43-45, 54]. Особливої уваги потребують праці, статті і промови В.І. Леніна – головного «творця» непу. В них «вождь» більшовиків не лише обгрунтував необхідність залучення і використання приватного капіталу в економіці країни, але й сформулював концепцію державного капіталізму, згідно з якою повинен був виполюватися непман як небажаний конкурент культивованому держкапіталізму та каратися «будь-який капіталізм, що виходить за межі державного капіталізму» [1, Т. 44, С. 380-381; 6, С. 211]. Тобто саме Ленін у своїх працях заклав основи тієї державної політики щодо представників нової буржуазії, яка потім протягом усього непу з певними модифікаціями втілювалася в життя РКП(б) і тоталітарною радянською державою.

Концептуальні ідеї Леніна щодо приватного капіталізму в подальшому розвитку в матеріалах зґїздів РКП(б) і КП(б)У, законодавчих і правових документах ЦВК СРСР і ВУЦВК УРСР, щорічних звітах РНК СРСР і УРСР [7, Т. 1-3, 8-14]. Вивчення названих документів, що містять значний фактологічний матеріал, дає змогу простежити основні етапи, напрями, форми та методи державної політики стосовно приватного сектора економіки і нової буржуазії, результати державного регулювання розвитку окремих галузей і сфер приватної промисловості, торгівлі й кредиту.

Серед законодавчих актів велике значення для вивчення соціально-правового статусу непманської буржуазії має Цивільний кодекс УРСР, що набув чинності з лютого 1923 р. Норми Цивільного кодексу УРСР, що діяли в роки непу (а формально аж до початку 60-х рр.), надавали певні права для занять підприємницькою діяльністю, регулювали майнові відносини, право власності, укладання угод, створення товариств (акціонерних, простих, повних; з обмеженою відповідальністю) тощо [15, С. 8, 12-17, 276]. В той же час зростаюча ідеологізація радянського законодавства, що спостерігалася вже протягом непу, його класова спрямованість, декларативність багатьох норм права (особливо тих, які забезпечували захист майнових прав і право власності громадян), потребують обережного і критичного ставлення до цих правових актів, зіставлення оприлюднених законів з підзаконними актами, інструкціями і відомчими обіжниками (останні, як правило, не публікувалися).

Значний масив джерел становлять опубліковані постанови і резолюції губернських та окружних зґїздів рад, звіти і матеріали до звітів губернських та окрвиконкомів, губекономнарад, міських рад [16, 17, 18]. У цих джерелах міститься багатий фактичний матеріал про стан приватної промисловості та торгівлі в губерніях і округах республіки, вплив заходів місцевих органів влади на розвиток підприємницької активності непманів, результати використання місцевою владою податково-кредитних і адміністративних важелів регулювання приватногосподарчого сектора.

Важливим джерелом є матеріали фінансової, промислової, торговельної та демографічної статистики. Відображаючи кількісну сторону процесу формування нової буржуазії, матеріали фінансової статистики і, перш за все, прибуткового оподаткування дозволяють простежити динаміку її чисельності, зміни в складі окремих груп непманів та рівні їх прибутків, розвиток мережі приватних кредитних закладів – товариств взаємного кредиту, розвиток приватного дисконту на вільному ринку позичкових капіталів, відомості про вибірку підприємцями патентів на торговельні і промислові заклади та ін. [20; 21]. Дані, що за часів непу публікувалися у щорічних статистичних виданнях «Фінанси України за ... рік», відзначаються достовірністю, точністю, містять підсумовуючу інформацію [27]. Статистичні збірники, що видавалися ЦСУ УРСР та СРСР у 20-ті рр., містили не лише багатий цифровий матеріал, зведений у таб-

лиці, але й передмову та коментарі, в яких наводилися відомості про методику і техніку обстежень, способи розробки зібраного матеріалу. Цінну інформацію, що характеризує національний, віковий, статевий склад представників непманської буржуазії України, їх заняття (головне або ж побічне) підприємницькою діяльністю в тій чи іншій галузі народного господарства як загалом по республіці, так і в її окремих регіонах, репрезентують матеріали Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. [24, Т. 28, 29, 30]. Результати демографічного перепису 1926 р. є дуже важливими для характеристики національного складу нової буржуазії в цілому по Україні, оскільки інші переписи населення (1923 і 1931 рр.) не репрезентували інформацію про етнонаціональний склад населення і до того ж охоплювали лише міське населення республіки [25; 28]. Дані демографічної статистики можна порівняти з результатами обліку платників прибуткового податку, оскільки основний податок стягувався з усіх осіб, що мали певне соціальне становище. Відомості демографічної статистики доповнюють інформацію податкової статистики, оскільки починаючи з 1926 р. прибутковому оподаткуванню підлягали лише особи, сума грошових надходжень яких перевищувала встановлений законом неоподаткований мінімум, тоді як переписи населення реєстрували всі без винятку капіталістичні та дрібнокапіталістичні елементи міста незалежно від їх прибутків [29, С. 139, 141-142]. Матеріали демографічної та податкової статистики в сукупності дають змогу визначити питому вагу нової буржуазії у соціальній структурі населення України та її частку в національному доході республіки в роки непу.

Важливими є відомості торговельної і промислової статистики, оскільки характеризують еволюцію приватної торгівлі та виробництва в роки непу. Дані про приватну торговельну мережу в Україні, розвиток приватного товарообігу, цінові параметри приватної торгівлі, вплив податково-кредитних заходів на розвиток роздрібної, напівгуртової та гуртової приватної торгівлі дають можливість не лише відтворити стан розвитку приватного товарообігу, але й виявити вплив тих чи інших чинників на становлення приватної торгівлі, проаналізувати еволюцію її окремих галузей, місце і роль торговельної буржуазії та приватноторговельного підприємництва в економічному житті країни 20-х рр. [19; 22].

Промислова статистика 20-х рр. надає цікаву інформацію

про стан та еволюцію приватного виробництва в республіці, розвиток окремих його галузей, співвідношення приватної, власної та орендної промисловості, визначити місце і роль приватного виробництва в насиченні споживчого ринку промисловими товарами як на початку непу, так і за умов індустріалізації країни, коли держава абсолютну більшість коштів спрямовувала на створення важкої промисловості. Статистична інформація промислових переписів 20-х рр. дає можливість дослідити стан не лише приватної великої (або цензової) промисловості, але й дрібної (нижчецензової), виявити специфіку розвитку останньої як на початку 20-х рр., так і за умов згортання непу, коли підприємці-непмани були змушені перекидати капітали в кустарну промисловість [23; 26; 30].

Вельми цінним і практично не використаним дослідниками джерелом є довідково-інформаційна література, що регулярно публікувалась у 20-ті рр. Це адресно-довідкові календарі та книги «Вся Украина», «Весь Харьков», «Весь Киев», «Вся Одесса», «Весь Екатеринослав», а також довідково-статистичні видання – «Промышленность, торговля и кооперация СССР на ... год» (з відповідними розділами, присвяченими Україні та іншим союзним республікам), «Фабрики та заводи України» та ін. [31; 32; 33; 34; 35; 36]. Інформація, що міститься в них, часто є унікальною. Названі видання не лише показують всі середні та великі торговельні й промислові підприємства (починаючи з III розряду) по галузях та округах, але й вказують прізвище власника (співвласників) або орендатора чи назву фірми, точну адресу, дату заснування, кількість працюючих робітників і службовців, річне виробництво продукції (для промислових закладів), керівний склад приватних акціонерних товариств та приватних товариств взаємного кредиту, розмір їх статутного або основного капіталу та кількість членів або пайовиків тощо.

Зіставлення відомостей про непманів-торговців і промисловців, що містяться в названих виданнях 20-х рр., з інформацією аналогічних передреволюційних видань за 1912-1917 рр. (як у дореволюційних, так і в радянських виданнях публікувалися відомості лише про великі та середні за розміром обороту торговельно-промислові заклади та фірми) – «Весь Харьков», «Весь Киев», «Весь Екатеринослав», «Вся Росія» (по українських губерніях та містах), дозволяє дійти важливого висновку, що не лише великі дореволюційні підприємці-організатори виробництва і товарообігу, але й переважна більшість дореволюційних середніх

підприємців-крамарів і промисловців не увійшла в 20-ті рр. до складу нової буржуазії України, припинивши в роки воєнного комунізму свою підприємницьку діяльність. Лише переважно з дореволюційних дрібних крамарів, торговельних службовців та промисловців у роки непу склалося ядро нової буржуазії.

Періодична преса – центральна і місцева – приділяла в роки непу значну увагу приватному капіталу і тому є важливим джерелом для вивчення процесів формування непманської буржуазії, організаційних (легальних і нелегальних) форм розвитку підприємства, ставлення влади до представників нової буржуазії. У полі її зору часто виявлялися персоналії непманів-підприємців, як правило, в зв'язку з тією чи іншою «гучною» судовою справою. Вивчення матеріалів преси вибірковим методом дослідження дає змогу більш чітко виявити регіональну специфіку підприємницької діяльності в Україні, простежити вплив регулюючих заходів центральної та місцевої влади на розвиток підприємницької активності непманів, дослідити (особливо на матеріалах профспілкової преси) взаємовідносини між підприємцями та робітниками промислових і торговельних підприємств. Крім того, зважаючи на те, що навіть у відносно ліберальні 20-ті рр. радянська преса залишалась знаряддям пропаганди з боку РКП(б)-КП(б)У і змушена була використовувати її соціальне мовлення, формуючи в масового читача образ непмана як класового ворога (ці тенденції негативного ставлення нової буржуазії особливо посилились наприкінці 20-х рр., коли в умовах дії надзвичайних заходів було взято курс на ліквідацію приватного сектора та експропріацію нової буржуазії), потрібно досить критично ставитися не лише до тих оцінок, які давала офіційна преса процесові розвитку підприємництва, але й до самих фактів нібито протиправної діяльності непманів (а тим більше звинуваченням останніх у так званих «шкідництві» й «економічній контрреволюції»), виявляючи дійсні чинники негативних проявів підприємницької діяльності, особливо за умов згортання непу [37; 38; 39].

Цікаву і різноманітну економічну інформацію про стан та перспективи приватногосподарського сектора економіки та окремих його галузей, роль непманів на грошовому ринку, стан приватного кредиту, шляхи та методи капіталістичного накопичення в роки непу тощо містять аналітичні статті і матеріали в спеціальних економічних періодичних виданнях – «Господарство України», «Вестник НКФ УССР», «Финансовый вестник»,

«Финансы и народное хозяйство», «Вестник финансов» та ін., що видавали фінансові, кредитні, статистичні та господарські органи СРСР, РРФСР та УРСР [40; 41; 42].

Важливе місце серед джерел по даній темі посідають матеріали архівних фондів центральних і місцевих архівів. Документи центрального державного архіву вищих органів влади та управління України - великий комплекс джерел, що дозволяє простежити процес становлення нової буржуазії України, розвиток приватнопідприємницької діяльності непманів та регулюючу роль державних органів у цьому процесі. Матеріали ф. №1 (фонд ВУЦВК), ф. №2 (РНК УРСР) подають інформацію постанов (у тому числі проектів постанов) вищих законодавчих та виконавчих органів України стосовно розвитку підприємництва. Широко використані документи ф. №34 (Всеукраїнської ради народного господарства), ф. №423 (Наркомвнуторгу УРСР), ф. №30 (Наркомфіну УРСР), ф. 539 (НК РСУ УРСР), в яких подається багатюща економічна інформація про приватну промисловість і торгівлю, денаціоналізацію промислових підприємств, питому вагу приватного капіталу в народному господарстві республіки, відомості про динаміку вибірки непманами промислових і торговельних патентів, створення приватних акціонерних (та іншого типу) товариств, товариств взаємного кредиту, податково-кредитну політику держави. Цікаві відомості для вивчення взаємовідносин робітників і підприємців в роки непу, роботу профспілок на приватних підприємствах знайдені у фонді №260 (Української ради професійних спілок). Судову лінію держави у справах непманів на різних етапах непу дають можливість простежити матеріали ф. №8 (Народного комісаріату юстиції УРСР).

Важливу і цінну інформацію, що характеризує ставлення найвищого радянсько-партійного керівництва до приватного капіталу, таємні відомості про проведення (за вказівками ЦК РКП(б)) різних заходів щодо приватного сектора, зокрема про вилучення наприкінці непу органами ДПУ УРСР золота і валютних цінностей у непманів, виявлено у ф. №1 (ЦК КП(б)У) Центрального державного архіву громадських обґєднань України. Вивчення архівних фондів Харківського, Київського, Дніпропетровського, Полтавського, Сумського, Запорізького державних обласних архівів дозволяє повніше виявити специфічні ознаки підприємницької діяльності нової буржуазії у різних регіонах України. За своїм характером – це інформація з міст і ра-

йонів, листування (в тому числі з органами ДПУ), обіжники (часто з грифами «оголошенню не підлягає», «таємно», «зовсім таємно», доповідні записки, звіти про роботу губернських і окружних виконкомів та їх відділів, матеріали обстежень приватних підприємств, звернення та заяви громадян про денаціоналізацію промислових підприємств і домоволодінь, протоколи та акти фінінспекторів про несплату податків і відсутність патенту, списки злісних неплатників-непманів. Важливе місце посідають судові справи непманів про притягнення торговців і промисловців до карної відповідальності за правопорушення, в яких немало відомостей біографічного характеру про непмана-правопорушника, дані про розмір обігів приватної фірми чи товариства, зміст скоєного злочину, вирок суду та ін. На жаль, дуже багато архівних матеріалів, що стосуються діяльності приватних товариств, фірм і окремих підприємств, було знищено до середини 80-х рр., оскільки вважалось, що вони не мали наукової цінності.

Таким чином, значний масив опублікованих і архівних документів, що потребують критичного аналізу, дозволяє дослідити і зґясувати процес формування нової буржуазії України та її підприємницьку діяльність у 20-ті рр.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів: В 55-ти т. – К.: Політвидав України, 1970-1980; 2. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989; 3. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988; 4. Сталин И.В. Сочинения: В 13-ти т. – М., 1947-1949; 5. Чубар В.Я. Вибрані статті і промови. – К., 1972; 6. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; 7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд. – М., 1983-1984; 8. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти т. Т. 1. – М., 1967; 9. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов и конференций. 1918-1956. – К., 1958; 10. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – М., 1923-1929; 11. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х., 1921-1929; 12. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Х., 1932; 13. Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923-24 рік. До IX Всеукраїнського з'їзду Рад. – Х., 1925; 14. Отчет о деятельности Рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. – Х., 1924; 15. Гражданский кодекс УССР. – 3-е изд. (офиц.). – Х., 1925; 16. Отчет Харьковского губисполкома 8-му губ. съезду Советов. 1 окт.

1922 г. – 1 окт. 1923 г. – Х., 1923; **17.** *Звіт Сталінського окрвиконкому Х-му окр. зїзду Рад за 1927-28 рр. – Сталіно, 1929;* **18.** *Постанови 5-го губ. зїзду рад Волині від 22-26 квітня 1925 р. – Житомир, 1925;* **19.** *Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине по данным налогового управления НКФ УССР за 1926-27 год. – Х., 1929;* **20.** *Подоходный налог с физических лиц на Украине в 1926-27 году по данным налогового управления НКФ УССР. – Х., 1928;* **21.** *Матеріали оподаткування прибутків населення. Облік 1928-29 р. // Статистика України. – 1930. – №186. – Сер. VI. Т. IV. – Вип. 4;* **22.** *Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925-26 – 1929-30 рр. // Статистика України. – 1931. – №206;* **23.** *Промышленность в городах Украины (по данным Всесоюз. город. переписи 15 марта 1923 г.) // Статистика Украины. – 1924. – №57. Сер. IX: Статистика промышленности. Т. III. Вып. 1;* **24.** *Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. 28. УССР. Итоги по республике. Полесский район. Занятия. – М., 1930;* **25.** *Итоги Всесоюзной переписи 1923 г. Ч. II. Население городов Союза ССР по занятиям. Вып. 4. Распределение городского населения по главным отраслям труда // Труды ЦСУ. Т. XX. Ч. II. Отдел демографии. – М., 1925;* **26.** *Украина: Стат. справочник. – Х., 1925;* **27.** *Фінанси України за 1922-23 рік // Статистика України. – 1925. – №65. – Т. 2. Сер. VII: Фінансова статистика. Вип. 2;* **28.** *Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Х., 1933;* **29.** *Свищев М.А. Налоговая статистика как источник для изучения социальной структуры города в первые годы НЭПа // История СССР. – 1985. – № 6;* **30.** *Дрібна (нецензова) промисловість України // Статистика України. – 1932. – №211. Вип. 3;* **31.** *Адресно-справочная книга «Вся Украина» на 1926/27 год. – Х., 1926;* **32.** *Вся Украина и Крым. – Х., б.г.;* **33.** *Справочная книга «Весь Харьков» на 1924 г. – Х., 1924;* **34.** *«Весь Киев» на 1925 г.: Календарь-справочник. – К., 1925;* **35.** *Промышленность, торговля и кооперация СССР на 1925 г.: В 2 т. – М.-Л., 1925;* **36.** *Фабрики та заводи України: Стат. довідник. – Х., 1931;* **37.** *Вісті ВУЦВК: Орган ВУЦВК. – Х., 1925-1930;* **38.** *Финансовая газета: Орган Наркомфина СССР. – М., 1924-1926;* **39.** *Пролетарий: Всеукр. рабочая газета. Орган Всеукр. совета профсоюзов и ЦК КП(б)У. – Х., 1922-1930;* **40.** *Хозяйство Украины: Орган Экономического совещания УССР. – Х., 1924-1929;* **41.** *Финансы и народное хозяйство: Орган Наркомфина СССР и Наркомфина РСФСР. – М., 1927-1930;* **42.** *Вестник финансов: Изд. Наркомфина СССР. – М., 1924-1928.*

Надійшла до редколегії 30.05.2000 р.

УДК 947.7 (043)

О. В. СТЯЖКІНА

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПОВСЯКДЕННЕ БУТТЯ ЖІНКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.)

Комплексне дослідження, на основі соціологічних опитувань, про усвідомлення та фіксацію національної самоідентичності суспільства

Утворення та існування історичної і національної самосвідомості суспільства, як правило, розглядається в зв'язку (або на основі) з іншими проблемами – територіальними, політичними, етнічними, соціальними, релігійними. Загальним є і той факт, що багато проблем «історичної самосвідомості» – дискусійні.

Однак, потрібно визнати, що введення до наукового обігу поняття «гендер» (з англ. – соціальна стать) дозволяє розглядати питання, пов'язані з розвитком історичної самоідентичності суспільства з абсолютно іншої, але вельми цікавої точки зору. У кінцевому результаті суспільство об'єднує не тільки різні групи людей. Передусім, суспільство (і, головне, нація) об'єднує дві протилежні статі, що взаємодіють і співіснують на одній території. Слід констатувати, (і введення до наукового обігу поняття «гендер» дозволяє це зробити), що процес формування або руйнування історичної самосвідомості суспільства зумовлений не лише реаліями життя в традиційних історичних характеристиках, але і різницею жіночого і чоловічого менталітету, характером статево-рольових стереотипів, відмінностями виховання, психіки, способу життя і образу в культурі.

У межах вивчення процесів розвитку історичної ідентичності суспільства необхідно поставити і намагатися вирішити цілу низку питань, що раніше не порушувалися. Насамперед, ці питання торкаються особливостей гендерних відносин у контексті особистісної самореалізації. Крім того, гендерний підхід дозволяє констатувати той факт, що повсякденне життя, побут, спілкування, їжа, одяг, тобто приватна практика, відіграє не останню роль у формуванні історичної самосвідомості суспільства. На означений факт уже звернули увагу українські дослідники І. Жерьобкіна, М. Рубчак, С. Жерьобкін, О. Забужко та ін. [1].

Слід зауважити, що формування жіночого образу в культурі повсякденності протягом другої половини XX ст. зазнавало ідеологічного тиску, політичного моделювання, позадержав-

них культурницьких впливів та впливів традиційного консерватизму. З одного боку, поширювався процес відчуження приватної сфери від сфери державної , і приватне життя поставало як ареал свободи, де владне керівництво та заходи цього керівництва сприймалися грою. Жіноча роль у цьому відчуженні була практично вирішальною, оскільки радянський патріархальний консерватизм надавав саме жінці функцію вихователькі дітей, тому саме від жінки дитина мала почути «як жити?», «ким бути?» і, головне, «чому при декларованих принципах рівності одні люди живуть значно краще інших?». З іншого боку, моделювання повсякденності сприяло виникненню таких конструктив, які хоч і не мали нічого спільного з реальністю, але впливали на світогляд, світосприйняття. Саме моделювання «радянського способу» життя мало вплив, наприклад, на вибір мови навчання, майбутньої професії, пошукв (а в контексті радянської історії НЕ пошуків) національної свідомості. Втілення моделей і способів життя за радянські часи та за часи незалежності України відбувалося насамперед через повсякденність, бо ніякими постановами та кампаніями неможливо було змінювати домінанту традиційного буття людини.

Автор прагне довести, що, по-перше, моделювання культурного простору існування жінки в другій половині XX ст. було вдалим, і саме штучно змодельовані образи зіграли вирішальну роль в уявленнях наступних генерацій та сучасників про жінок України. По-друге, немає підстав, щоб перебільшувати роль жінок, які значною мірою організовували культурний простір приватного життя, в практиці свідомого успадкування, засвоєння та трансляції національної ідентичності (цей вислів стосується регіонів Східної України і не може бути розповсюдженим на Центральні та Західні області). По-третє, будь-які заходи моделювання повсякденного життя: і ті, що нав'язували, і ті, що тільки-но запропоновували стандарти, сприяли «частковій соціальній амнезії» [2]. В 50–80-ті рр. таке забуття стосувалося багатьох проявів «національного», в 90-ті – домінанта моделюваного забуття торкнулась «загальнорадянського» минулого та його цінностей. Проте крізь призму постульованої позиції проступає той факт, що саме жіноча активність у культурному просторі повсякдення більше ніж чоловіча була орієнтована на збереження «викреслених» моментів минулого, оскільки зміни в приватному житті – це тривалий, багатовекторний процес. Приватне життя та образ жінки в ньому – підсвідомо тради-

ційні, бо пов'язані з традиційністю устрою, вірувань, побуту, їжі, виховання дітей, усталеними консервативно-патріархальними вимогами, що суспільство протягом багатьох століть висувало до жінки – охоронниці домашнього вогнища.

Крім того, слід підкреслити, що метою даного дослідження є саме аргументація цих положень, а не їх оцінка та інтерпретація. Саме оціночні судження в таких делікатних справах, якою є національне питання, найчастіше виходять з політичної кон'юнктури та приводять саме до неї, а політична кон'юнктура значно знижує рівень об'єктивності історичного дослідження, перетворюючи його на сумнозвісні тлумачення чергових ідей чергового з'їзду КПРС. Ще один наголос потрібно зробити на особистому – і жіночому і національному, – а тому суб'єктивному досвіді автора. Саме цей досвід є перешкодою об'єктивному знанню, але позбавитися його не в змозі жоден дослідник.

Для того, щоб вирішити поставлені завдання, потрібно визначити і охарактеризувати джерела, за допомогою яких картина жіночої повсякденності в контексті національної ідентичності буде не тільки яскравішою, а й найаргументованішою. Дезиґнована проблема найбільш доказово демонструється матеріалами опитування-есе, що було проведене автором за методикою С. Ушакіна [3]. У результаті отримано 132 письмових інтерв'ю студентів першого, другого та третього курсів історичного факультету Донецького державного університету. Слід акцентувати увагу на тому, що респонденти на практиці пізнали радянський спосіб життя, їм у 1985 році було від 3 до 5 років. З метою порівняння стереотипів у сприйнятті образів радянської та нової руської жінки, вивчених С. Ушакіним на прикладі студентів Барнаульських вузів та шкіл, у завдання для есе були включені ті ж самі запитання («радянський спосіб життя», «радянська жінка», «радянський чоловік», «новий спосіб життя», «нова жінка», «новий чоловік»), але увагу було акцентовано на «національно-територіальній» приналежності. А саме: «як ви уявляєте собі радянську українську жінку, радянського українського чоловіка», «якою ви уявляєте собі сучасну чи нову українську жінку», «яким є образ сучасного українського чоловіка чи нового українського чоловіка». При аналізі інтерв'ю авторка свідомо не інтерпретувала матеріал і не будувала логічні та соціальні конструкти (що було метою праці С. Ушакіна). Зацікавленість у цьому опитуванні зумовлена такими завданнями: по-перше, чи є образи, відтворені в опитуваннях, стереотипними, подібними один до іншого; по-друге, чи можна визначити одна-

кові тенденції в отриманих результатах інтерв'ю в Україні і Росії й з цього приводу констатувати, що існував певний загальний стереотип, який до кінця тисячоліття був поширений на радянському та пострадянському просторі; по-третє, чи змінювалося і як змінилося уявлення студентів про спосіб життя та образ жінки у повсякденності, коли в питаннях для есе наголошувалося на національно-територіальному компоненті; чи є в роздумах «про простих людей» прояви історичної пам'яті, наявності національної ідентичності. І ще одне запитання, якого варто було б торкнутись: чи є різниця між проявами історичної пам'яті в чоловіків та жінок? [4].

Вирішуючи перше завдання, можна констатувати, що портрет жінки другої половини XX ст. є результатом особистого досвіду та ритуалів прямої та опосередкованої пропаганди. Наприклад, «радянська жінка асоціюється в мене з персонажами кінофільмів «Діамантова рука», «Бережись автомобіля», «Москва сльозам не вірить», «Іронія долі чи з легким паром» (Жінка, 22 роки, м. Донецьк). Уявлення про жінку-українку через асоціації з образами радянського кіно, літератури, образотворчого мистецтва, політичних героїнь (Паші Ангеліної) представлені в 10% (13 з 132) письмових відповідей. Образ української жінки також подається через родинні стосунки, побут, морально-вольові якості, любов до дітей, зовнішній вигляд – стосовно «радянської української жінки» та через атрибутику «красивого життя», коли йдеться про «сучасну українську жінку» (Тільки в двадцяти двох письмових відповідях зі ста тридцяти двох зафіксовано, що життя сучасної української жінки стало ще гіршим, ніж за часів радянської влади, а її образ – це образ знедоленої, нещасної, збіднілої та дезорієнтованої соціальними умовами, в шістнадцяти відповідях наголошено, що цей образ мало змінився). Українська радянська жінка зафіксована в свідомості наступних генерацій, наприклад, так: «радянська українська жінка – на першому місці родина, потім – усе інше. Ніякої косметики (можливо, тільки помада). Слухає чоловіка, буде терпіти з його боку все, вважаючи, що він завжди правий» (жінка, 17 років, м. Орджонікідзе). Жінка незалежної України, навпаки, більш незалежна, свідома, досконала, з одного боку, та розбещена, не добра, хитра – з іншого. Порівнюючи ці картини жіночого життя, можна дійти висновку, що опитувані уявляють собі радянську жінку через внутрішню атрибутику, а сучасну – через зовнішні стандарти буття: «вона стала незалежнішою. Виник потяг до слави та грошей. Намагаються жити

тільки за розрахунком» (чоловік, 17 років, м. Донецьк).

За аналізом опитувань виявилося, що індивідуальні уявлення та роздуми різних за досвідом, статтю, віком, соціальним походженням студентів мають багато спільних ознак, іноді демонструють тенденцію уніфікації жіночого образу в культурі повсякденного життя. Тобто матеріали інтерв'ю доволі чітко фіксують стереотипи масової свідомості, що існували і поширювались не тільки за часів радянської влади, але й за часів української незалежності. До таких стереотипів слід віднести факт міцного зв'язку образу жінки з образом родини та дитини за радянських часів (97% опитуваних зазначили цей факт), інший стійкий стереотип – це обов'язкове підкреслення професійної зайнятості, але без усвідомлення місця роботи – тільки в двох працях зазначено «працює на якійсь фабриці» (в портретах чоловіків місце роботи , як правило, дезиґнується ширше – заводом, фабрикою, навіть конторою), третій, поширений у відповідях конструкт, підкреслює високі моральні якості (67 %), до загальних тенденцій можна віднести також і зовнішній вигляд, який характеризується як «сором'язливий, непримітний, але красивий, хоч і простий» (чоловік, 20 років, м. Маріуполь).Загалом можна констатувати, що практично всі учасники опитування створили один портрет, епітети і метафори одних роздумів доповнюють інші, але не суперечать загальноусвідомленому образу «української радянської жінки». У роздумах про сучасне життя й появу в ньому жінки та чоловіка також можна визначити неабияку стереотипність та низку тенденцій. У переважній більшості есе «сучасна українська» жінка вимальовується в образі «споживача» (110 з 132), тобто через характеристику її одягу, мобільного телефону, автомобіля, розкішної квартири. У п'ятдесят трьох опитуваннях підкреслено її сімейний статус та залежність від багатого чоловіка: «це жінка, яка, за домовленістю із чоловіком, сидить вдома, трохи прибирається, доглядає за дитиною, іноді відвідує свій офіс, від неї йде аромат парфумів» (жінка, 20 років, м. Єнакієво). У сорока п'яти респондентів наголошено, що жінка стала самостійнішою, енергійнішою: «сімейні стосунки перестали бути такою цінністю, як раніше, очевидний потяг домінувати в сексуальних стосунках» (жінка, 20 років, м. Торез), «більший потяг до державної сфери, більше можливостей реалізувати себе» (чоловік, 19 років, м. Донецьк). У двадцяти двох опитуваннях підкреслено,

що сучасна українська жінка морально нижча за "радянську".

Порівнюючи результати опитування серед студентів Донецького університету (мешканців Східної України) тими, що були описані С. Ушакіним, можна дійти висновку, що в загальних і навіть індивідуальних рисах образ «радянської жінки» набув однакових обрисів при його аналізі представниками двох різних держав. Стосовно образу «сучасниці» є істотна тенденція розбіжностей: по-перше, підкреслена «самостійність» та «незалежність» української жінки, її потяг до свідомого ділового життя (у порівнянні з результатами, описаними С. Ушакіним); по-друге, ширше представлені роздуми про відсутність суттєвих змін цього образу за часи незалежності та радянські часи. (Обидві позиції потребують окремого аналізу щодо індивідуальних та гендерних особливостей колективної пам'яті, але цієї проблеми не є завданням статті).

Цікавим та конструктивним з точки зору процесів моделювання історичної пам'яті та національної ідентичності виявився момент уникнення опитуваними моменту акцентування національних ознак жінок та чоловіків, навіть незважаючи на те, що цей компонент есе був запрограмований у завданні. Слід зупинитися на деяких проміжних висновках, які певним чином допомагають зрозуміти ситуацію із загальностереотипним і позанаціональним сприйняттям попередників та сучасників очима нової генерації. Аналізуючи означені вище моменти, можна констатувати саме вдалість моделювання історичної пам'яті та зупинитися на тих аспектах, які визначали дієвість конструктів світосприйняття. По-перше, це поширення радянськими засобами масової інформації, кіно, телебаченням, літературою, навчальними шкільними програмами запрограмованих «образів» радянських людей. Згідно з постульованим конструктом, цим людям була притаманна любов до праці, сором'язливість, відданість сім'ї, схильність до самопожертви в ім'я дітей. Але цікаво, що всі ці високі моральні якості нова генерація прищеплює саме жінці, наголошуючи, що радянський чоловік був «п'яниця; забитий системою невдаха; дрібний, тихий, некорисний інженер» (такий образ відбито в 111 відповідях) тощо. По-друге, моделювання світосприйняття відбувалося також і через родинні стосунки, спостерігачами яких могли бути (чи були) опитувані студенти. З цього приводу слід зауважити, що значна кількість опитуваних вважає, що саме через «жіноче» – материнську любов, вдачу, господарський клопіт –

успадковувалися традиції та визначалося «щасливе майбутнє для дітей». У роздумах студентів «батьківська участь» у вихованні дітей та опікуванні їх подальшим буттям майже відсутня, хіба що вважати такою турботою вираз «віддає жінці всю зарплату» (13 із 132). Є сенс розглядати ці висновки через призму поняття «символічного капіталу» (честі, гідності, добра), що було введене до наукового обігу П. Бурдьє [5]. Досить важливим щодо усвідомлення процесів формування історичної пам'яті є той факт, що носієм позитивного символічного капіталу опитувані вважають саме жінку, а не чоловіка. Слід зауважити і третю позицію, яка безпосередньо стосується моделювання образів у 90-ті рр. Безперечним є той факт, що, усвідомлення культурного простору в 90 рр. деякою мірою визначається також особистим повсякденним, зокрема родинним досвідом. Але цікаво, що загальний соціальний рівень опитуваних – вихідців з середовища міських та сільських спеціалістів, так званого «середнього класу», в цілому не дозволяв визначити «новий спосіб» життя виходячи зі своїх особистих практик, а, значить, опитувані користувались матеріалами «ритуальної пропаганди», яка насичувала ті ж самі засоби масової інформації, кіно, телебачення, музичні кліпи, літературу. Тобто в двох третинах есе відбилася практика нового моделювання життя за часів незалежності. Ця практика конструювання пам'яті через подані державою (церквою, партією, кіноіндустрією) кліше, до речі, притаманна всім суспільствам на всіх етапах розвитку. Американський антрополог Маршал Салінз, досліджуючи історію Сендвічевих островів, назвав цей процес осмислення запрограмованих ідей та ідеалів «історичною метафорою міфічної реальності» [6]. І важливість усвідомлення таких тенденцій полягає в тому, що історична пам'ять радянських часів, фантазії, пов'язані як з ними, так і з часами нової незалежної України , формують спектр очікувань та ідеалів, якими користуватимуться наступні генерації.

Якщо припустити, що саме процеси моделювання зіграли визначну роль у формуванні образів повсякденного життя, то стає зрозумілим, чому національно-територіальний компонент виявися невиразним і лише окресленим у небагатьох працях: за радянських часів національне і не мало б моделюватися, оскільки було завданням «соціалістичного будівництва», а за часів незалежності, коли економічні проблеми постають як найважливіші, національні вважаються вирішеними автоматично, орієн-

тація ритуалів пропаганди носить цілком комерційний, значною мірою морально та ідеологічно нерегульований характер.

Але роздуми про національну ідентичність представлені в 22 працях. Мета цієї репрезентації – акцентувати увагу на декількох положеннях. По-перше, національні ознаки подані через жіночу повсякденність в 21 випадках, через чоловічу – в одному («такий собі "хохол"»: чоловік, 21 р., м. Донецьк). По-друге, в уявленні опитуваних національні ознаки пов'язані з образом сільської жінки, в деяких працях це підкреслюється особливо: «радянська українська жінка – це колгоспниця» (жінка, 20 років м. Єнакієво). Чи «можна поділити радянських жінок на міських та сільських, сільська – це і є українка» (чоловік, 17 р., м. Тельманове). Можна визначити, принаймні, дві «зовнішні» причини, з яких колективна пам'ять зафіксувала саме такі стереотипи. Високі темпи урбанізації Східної України призводили до стандартизації життя в містах, у той час як сільський простір зберігав більш виражену консервативність та традиційність, в тому числі й національну. Крім того, на цьому наголошує дослідниця І. Жерьобкіна, « в 30-ті роки...за Україною в радянській культурі закріплюється атрибутика жінки, колгоспниці, молодшої сестри Росії», [7], тобто в свідомості сучасників також відбито тривалі процеси іконографічного моделювання образів. Стосовно національного характеру репрезентації жінок у просторі повсякденності 90-х, то третина опитуваних підкреслює «загальні європейські тенденції», зауважуючи, що «образ жінки європеїзується» (чоловік, с. Червоне, 20 р.).

Таким чином, історична пам'ять, прояви якої зафіксовані в опитуванні-есе генерації 90-х, що мешкає в межах Східної України, демонструє той факт, що образи попередників та сучасників були значною мірою змодельовані під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників, головними з яких до 90-х рр. були вимоги держави, а в 90-ті рр.– засоби масової інформації. Фіксація національної ідентичності виявилась незначною, але акцентованою на усвідомленні національного через жіноче.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Жеребкин С. Femina Postsovetica: Гендерные стереотипы в украинской политике и литературе //Femina Postsovetica. Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике / ХЦГИ. – Х., 1999; Забужко О. Жінка-автор в колоніальній культурі // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х років. – К.: Факт, 1999; Рубчак Мариан. Миф женственности: эволюция феминистско-

го сознания в Украине и России // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках / ХЦГИ. – Х., 1998. – С. 133-150; 2. Burke, P. (1989). History as Social Memory. In T. Butler (ed.), Memory: History, Culture and the Mind. Oxford: Blackwell; 3. Ушакин С. Количество стиля : потребление в условиях символического дефицита: [WWW-документ] URL http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/ushak011.htm [Рукопись]; 4. Ежов О.Н. Гендерные различия в восприятии жизненных событий // Социокультурный анализ жизненных отношений: Сб. науч. тр. / Под ред. Е.Р. Ярской - Смирновой. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1998. – С. 93-97; Иванова Е. О гендерных особенностях памяти// Гендерные исследования / Харьк. центр гендерных исследований. – 1999. – № 3. – С. 241-252; 5. Карле Я. Пьер Бурдье и воспроизводство классового общества // Современная западная социология. – Спб, 1992; 6. Sahlins, Marshall. (1981) Historical Metaphors and Mythical Realities: Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom. Ann Arbor: The University of Michigan Press – С. 11; 7. Жеребкина И. Женское политическое бессознательное. – Х., Ф-пресс, 1996. – С. 304.

Надійшла до редколегії 30.05.2000 р.

УДК 061.231(477)"192"

О.М. МОВЧАН

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ В 20-ТІ РР.

Аналізується виробничо-економічна та економічно-масова робота профспілок України в 20-ті рр. З'ясовуються причини і наслідки заходів партійного впливу на діяльність профспілок в цей період, особливо в часи непу

Найважливішим напрямом діяльності радянських профспілок стала виробничо-економічна робота, яку правляча партія намагалася спрямувати у русло економічної політики. Спочатку відповідно до курсу на одержавлення промисловості ЦК КП(б)У підтримував як прагнення фабзавкомів установити робітничий контроль над виробництвом, так і намагання профспілок «зробітничити» апарат державного управління. Як закликання звучала вимога Леніна: «Необхідно, щоб робітники увійшли в усі державні органи, щоб вони контролювали весь державний апарат» [1]. Згідно з «Положенням про тимчасові комітети управління заводами і фабриками, покинутими їх вла-

сниками» (січень 1919 р.) з ініціативи профспілкових комітетів створювалися технічні комісії у складі робітників і фахівців, які вирішували питання управління виробничим процесом, обиралися заводоуправління. Зусиллями профспілок будувався апарат вищих і місцевих органів господарського управління. Наприкінці 1920 р. в апараті Укрраднаргоспу із 96 відповідальних працівників 32 були надіслані профспілками [2].

Після завершення промислової націоналізації партійне керівництво усвідомило неможливість безпосереднього управління суспільством робітниками* і переглянуло доцільність принципів колегіальності і виборності у формуванні заводоуправлінь на користь одноосібності і призначенства. Однак профспілкові форуми продовжували підтримувати політику висуванства робітників у державні органи.

На початку 20-х рр. основними формами залучення профспілок до управління виробництвом було представництво профспілкових діячів (профспілкової номенклатури) з правом дорадчого голосу в господарських органах, а також обговорення питань господарської політики серед профспілкового керівництва та профспілкової громадськості. Профспілкові органи використовувалися правлячою партією як фільтр, завдяки якому апробовувалися проекти найважливіших господарських заходів нової економічної політики – здавання підприємств в оренду, концентрації і трестування промисловості та ін. [3].

З переходом до ринкової економіки участь профспілок в управлінні виробництвом ослаблювалася. Складання виробничих програм та контроль за їх виконанням потребували економічної освіти, а працівники від верстата не в змозі були проаналізувати ні калькуляцію, ні кошторис, ні баланс, укладені господарниками [4]. Обговорення виробничих планів на профспілкових зборах проводилося формально. Однак профспілкові діячі головною причиною недостатньої участі робітників у виробленні виробничих програм вважали негативне ставлення господарників до цієї справи [5]. Безтолковість системи робітничого представництва у господарських органах, коли профспілки, за висловом М. Томського, не уявляли, куди і навіщо вони делегують своїх представників, профспілкові лідери пов'язували виключно із відсутністю планомірності і систематичності кадрової роботихъ [6].

Відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) V Всеросійський з'їзд та III Всеукраїнська конференція профспілок поставили перед профспілками завдання переведення економічної роботи в рус-

ло тарифної політики з метою укладання колективних угод з роботодавцями. Крім того, вони зауважили про необхідність активізації роботи в низових профспілкових органах у зв'язку із доцільністю підготовки профспілкових активістів до керівної господарської діяльності. З метою виробничого виховання робітників утворювалися інститут стажистів, ревізійні комісії трестів, виробничі осередки та наради. Одночасно переглядалися критерії кадрового добору висуванців. Якщо раніше зважали лише на належність до більшовицької партії та робітниче походження, то віднині на професійну підготовку та організаційні здібності.

Надії на швидке перетворення висуванців на фахівців управління, які б заперечили його бюрократизацію, не виправдалися. Не маючи необхідних навиків, робітники не справлялися з управлінською роботою. Багато з них поверталося на виробництво [7]. Ті, хто укріплювався в думці, що повинен бути керівником управління, залишився в командно-адміністративній системі, але перевиховався цією системою на радянських бюрократів – «чиновників з пишним радянським титулом, які, за висловом В. Леніна, ні чорта не розуміли, не знали справи, лише підписували папірці» [8].

XIII з'їзд РКП(б) переглянув мету висування робітників у господарські органи. Визначивши завданням «висуванства» виховання робітників у партійному відношенні для проведення лінії партії у господарських органах, він запропонував профспілкам зважати при відборі кандидатів у висуванці насамперед на виробничий стаж і громадську активність [9]. Однак участь профспілок у кампанії «зробітничування" управлінського апарату часто-густо була формальною. Члени профспілок завжди розуміли, що таке «висуванство», і відносили до цієї категорії підвищення по службі, підвищення кваліфікації і навіть просто пересування з однієї роботи на іншу. Крім того, ініціативу в проведенні «висуванства» захопили партійні комітети. Так, наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі в першому півріччі 1925 р. лише п'ятеро із 25 кандидатів на адміністративні посади були висунуті профспілками, а решта – призначена партійним комітетом [10].

Висуванці партійних комітетів звичайно призначалися на посади, які не потребували професіоналізму, але надавали можливість професійного росту, як то ревізійні, інструкторські, інспекторські та ін. [11]. Крім того, для них створювалися фіктивні посади других і третіх заступників керівників. Після пе-

редання «висуванцям» повноважень самостійного керівництва до них призначалися помічники фахівця [12]. Зустрічалися серед керівників-робітників й «самородки», наділені талантом управлінців. Так, член завкому і ревізійної комісії ХПЗ П. Зарівайко, висунутий на посаду голови колегії заводоуправління, з часом став управляючим українським трестом сільгоспмашинобудування. Голова полтавської спілки «Металіст» П. Свистун спочатку очолив Полтавський і Кременчуцький губраднаргоспи, а потім працював першим заступником голови ВРНГ України, був начальником будівництва і першим директором ХПЗ [13]. У більшості ж призначенці, які займали керівні посади за політико-ідеологічними міркуваннями, таких якостей не мали.

На початку 30-х рр. правляча партія відмовилася від практики «висуванства», яка не вирішила завдань, що на нього покладалися, але загострювала проблему браку кадрів кваліфікованих робітників. 15 березня 1931 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову про повне припинення мобілізацій робітників від верстата на потреби поточних мобілізацій і про термінове повернення на виробництво тих, хто потрапив до державного апарату [14].

Успішнішим напрямом діяльності профспілок була економічно-масова робота. В межах окремих підприємств вона проводилася спочатку через виробничі осередки, а з 1924 р. – через виробничі наради, які служили органами виховання робітників у дусі «соціалістичного ставлення до праці». Якщо виробничі осередки створювалися насамперед для виявлення недоліків виробництва і зміцнення трудової дисципліни, то через виробничі наради робітники разом із представниками адміністративно-технічного персоналу залучалися до обговорення питань «висуванства» та організації виробництва [15]. Спільна робота робітників і адміністративно-технічних фахівців у виробничих нарадах допомагала долати «спецеїдівські» настрої у робітничих колективах.

Діючі через виробничі наради і територіально-виробничі конференції профспілки докладали чимало зусиль до запровадження методів наукової організації праці та раціоналізації виробництва [16]. Профспілкові комітети виступали ініціаторами організації гуртків раціоналізації, бюро пропозицій і комісій сприяння винахідництву, які працювали при заводоуправліннях і завкомах. Відповідно до вимог правлячої партії щодо проведення кампанії підвищення продуктивності праці профспілки допомагали адміністрації підприємств долати упередже-

ність робітничих мас проти її проведення, а після швидкого перетворення «тейлоризму» на російському грунті в підвищення норм виробітку і ущільнення робітничого дня – нейтралізувати опозиційні настрої робітників [17].

Номінально виробничі осередки і наради підпорядковувалися виробничим комісіям фабзавкомів, які утворювалися з представників завкому, заводоуправління, партійної організації і робітників-активістів. Однак фактично їх діяльність перебувала під пильним контролем партійних комітетів, які через профспілкові фракції фабзавкомів затверджували склад і здійснювали політичне керівництво роботою комісій [18].

Досвід діяльності виробничих нарад узагальнювали партійно-виробничі конференції трестів, підготовка і проведення яких покладалися на партійні комітети і фракції галузевих відділень профспілок та раднаргоспів. Більшість делегатів конференцій складали партійці [19], а участь представників профспілок у їх роботі була недостатньою. Так, наприклад, доповіді заводоуправлінь із співдоповідями фабзавкомів, як і питання про роль і завдання профспілок, обговорювалися тільки на трьох із 8 партійно-виробничих конференцій трестів, що відбулися в 1924 р. Крім того, співдоповіді профспілок зводилися до вказівок на дрібні факти безгосподарності адміністрації. Сумніви щодо доцільності проведення партійно-виробничих конференцій висловлювали як профспілкові, так і господарські керівники. В 1925 р. з метою пожвавлення участі робітників і адміністративно-технічного персоналу в роботі партійно-виробничих конференцій трестів ці конференції були об'єднані з виробничо-технічними конференціями і реорганізовані в територіально-виробничі конференції, скликання яких покладалося на профспілки [20].

Проведення кампанії підвищення продуктивності праці згори при недостатній самодіяльності виробничих нарад, недостатньому матеріальному стимулюванні раціоналізаторів і винахідників, затримках у запровадженні їх винаходів у виробництво внаслідок надмірної централізації управління зашкодило профспілкам залучити широкі кола робітників до участі у виробничих нарадах. Виробничі наради відвідувало не більше 10-15% робітників [21].

Намагаючись посилити авторитет виробничих нарад, профспілки з 1926 р. стали створювати тимчасові контрольні комісії (ТКК), які стежили за виконанням заводською адміністрацією постанов нарад. Запобігаючи перетворення цих комісій на замкнутий апаратний осередок, вони прагнули залучати робітни-

чу громадськість до обслідницької роботи ТКК [22].

Через участь у роботі ревізійних комісій трестів профспілки залучалися до контролю за діяльністю госпорганів , зокрема, до боротьби зі зловживаннями управлінського апарату, які в умовах посилення адміністративно-репресивних методів управління були проголошені правлячою партією «гнійниками економічної контрреволюції». Крім того, на профспілки покладалося завдання сприяння діяльності ревізійних комісій трестів шляхом розпалювання масового психозу проти «буржуазних» фахівців як боротьби із так званим «спецфетішем» [23]. Представники профспілок входили до складу атестаційних міжвідомчих бюро, які утворювалися для перевірки професійної діяльності і політичної позиції фахівців [24].

Пильний контроль профспілкові органи здійснювали й за трудовою діяльністю робітників. Якщо під час застосування загальної трудової повинності вони сприяли зміцненню трудової дисципліни переважно завдяки репресивним заходам, то після проголошення принципу свободи праці – виключно через моральне заохочення і осуд [25]. Так, товариські дисциплінарні суди (ТДС), які виникли в 1920 р. за ініціативою профспілок, у перший рік свого існування застосовували такі покарання за порушення правил внутрішнього розпорядку як зниження заробітної плати, а також переведення на тяжкі примусові і надурочні роботи [26].

В квітні 1921 р. ВЦРПС розробив нове положення про ДТС. До складу товариських дисциплінарних судів поряд із обранцями робітників стали призначатися члени заводоуправлінь, а керівництво їх роботою очолили представники профспілкової номенклатури – делегати губпрофрад. Адміністративний персонал підприємств не міг без дозволу ДТС накладати на робітників підприємств стягання адміністративного характеру.

Після скасування загальної трудової повинності у 1922 р. дисциплінарні товариські суди були позбавлені функцій економічного і адміністративного примусу і почали діяти виключно через моральний вплив. Відповідно до «Кодексу законів про працю» 1922 р. за фабзавкомами зберігалося право оскаржувати рішення адміністрації підприємств при накладанні дисциплінарних стягнень на робітників – порушників трудової дисципліни. В 1929 р. у зв'язку із посиленням адміністративних важелів управління виробництвом заводоуправління отримала право самочинно без узгодження з профспілками карати порушників трудової дисципліни [27].

Згортання нової економічної політики супроводжувалося обмеженням повноважень профспілок у сфері організації праці, а її впро-

вадження – відстороненням профспілок від участі в управлінні виробництвом. У 20-ті рр. була сформована радянська модель функціонування профспілок як «школи господарювання і управління». Практика виявила недоцільність огульного запровадження політики «висуванства» робітників на керівні господарські посади. Оскільки «висуванство» не виправдало надій на попередження бюрократизації управлінського апарату, а лише загострило проблему кваліфікації управлінських кадрів, економічна діяльність профспілок поступово була сконцентрована навколо завдань залучення робітників до участі в раціоналізації виробництва, а також на контролюванні діяльності адміністрації підприємств та керівників господарських органів.

ПРИМІТКИ

* В січні 1921 р. В. Ленін писав: «Чи може знати кожен робітник, як управляти державою? Практично люди знають, що це казки ... Хто управляв з робітників? Декілька тисяч на всю Росію і тільки» (Повн. зібр. тв. – Т. 40. – С. 127-128)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленин В.І. Промова на безпартійній конференції Благоушо-Леффортовського району. 9 лютого 1920 р. Газетний звіт. – Повн. зібр. тв. – Т. 40. – С. 123; 2. Год В.В. Участь профспілок України у формуванні органів управління промисловим виробництвом у 1917-1920 рр. // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наукової конференції "Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності. – К.: Логос. – 1996. – С. 110; 3. Юнов. Экономическая работа профсоюзов (По поводу тезисов Т. Чеботарева) // Вестн. профдвижения Украины. – 1923. – № 14. – С. 33; 4. Варнавський Н. Опыт систематизации экономической работы на Украине // Вестн. профдвижения Украины. – 1923. – № 40. – С. 15; 5. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2654, арк. 1; 6. Томский М. Ближайшие задачи профсоюзов // Вестн. проф. движения Украины. – 1926. – № 23 (100). – С. 15; 7. Варновицкий Н. Указ. соч. – С. 20; 8. Ленін В. І. М. А. Семашко // Повн. зібр. тв. – Т. 53. – С. 301; 9. XIII съезд РКП(б): Стеногр. отчет. – М., 1983. – С. 607-608; 10. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2654, арк. 20; 11. Правда. – 1924. – 8 апр.; 12. Варновицкий Н. Указ. соч. – С. 20. 13. Эпштейн А.И. Профсоюзное движение Харьковщины (Очерк истории). – Х., 1998. – С. 38; 14. Гимпельсон Е.Г. «Орабочивание» советского государственного аппарата: иллюзии и реальность // Отеч. история. – 2000. – № 5. – С. 44; 15. Воскресенская М.,Новоселов Л. Производственные совещания – школа управления. – М.: Профиздат, 1965. – С. 14; 16. Валов А.М., Гараевская И.А. Советские профсоюзы в годы индустриализации. – М.: Профиздат, 1987. – С. 29; 17. ЦДАГО України. – Спр. 1932, арк. 27;

18. Алексеев Г.П. Профсоюзы в системе управления производством. – М.: Профиздат, 1975. – С. 22; 19. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1974, арк. 29, арк. 31 зв.; 20. Там само. – С. 36, 44, 48; Радченко А. Профессиональное движение на Украине. От III к IV пленуму ВУСПС: Докл. на IV пленуме // Вестн. проф. движения Украины. – Х., 1926. – № 9 (86). – С. 25; 21. Там само. – Спр. 2654, арк. 2; 22. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2654, арк. 22-25; Итоги и перспективы работы профсоюзов: Резолюции доклада А. Радченко на I Всеукр. партийной конф. // Вестн. профдвижения Украины. – 1926. – № 20 (97). – С. 38; 23. Адрианов Б. Ревизионные комиссии трестов и профсоюзов. // Вестник профдвижения Украины. – 1924. – № 31. – С. 49-51; 24. Профессионалист, Долой спецфетиш // Вестн. профдвижения Украины. – 1924. – № 31. – С. 56; 25. Вестник профессионального движения Украины. – К., 1921. – № 2-3. (окт.-нояб.) – С. 63; 26. Реэнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни. 1917-1920. – К., 1996. – С. 116-117; 27. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственны вопросам: Сборник документов. – М., 1957. – С. 19.

Надійшла до редколегії 17.04.2001 р.

УДК 330.341:658.87(477)"192/193"

В.В. ЛАНТУХ

МІСЦЕ І РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ В ОБСЛУГОВУВАННІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Використовуючи документальний метеріал, насамперед, статистичний, визначається питома увага державної роздрібної торговлі в обслуговуванні населення України в часи непу, коли правляча комуністична партія пішла на допущення існування різних форм власності: державної, кооперативної і приватної

Обраний державою «курс на створення монопольної кооперативної форми обслуговання населення» [1, С. 350] не міг не відбитися на ролі державної роздрібної торгівлі в придбанні товарів родинами трудящих, яку можна прослідкувати, використовуючи матеріали обстеження бюджетів родин робітників, службовців і селян Україні на протязі листопада місяця за 1925-29 рр. До речі, такі обстеження почали проводитися з 1922 р. з метою систематичного і всебічного вивчення змін в матеріальних умовах життя, структури і обсягу споживання, вивчення місткості ринку [2, С. У]. Спочатку бюджетні обстеження охоплювали лише місячний

період і тільки витрати на одяг і господарські речі, реєстрували (по згадкам обстежених родин) дані за попередні роки. В подальшому цей тип обстеження перестав задовольняти, бо поглиблене обстеження вимагало, в зв'язку з сезонними коливаннями, постійного спостереження за зміною бюджетів і висунуло необхідність річного обстеження. Ця ініціатива належала профспілкам, які на свої кошти з 1925 р. систематично збирали і розробляли бюджетні записи родин. Щорічно стали проводити обстеження за листопад місяць, які охоплювали 668 робітників фабрично-заводської і гірничої промисловості республіки і 267 службовців державних закладів і торговельних підприємств. Остежувалися як господарства родинних, так і неодружених робітників [2, С. У11], які виявили бажання і пройшли відповідний інструктаж по веденню запису. Записи ці контролювалися реєсраторами, на кожного із яких доводилось від 8 до 12 родин, і які не рідше двох разів на тиждень відвідували людину, яка обстежувалась, допомагаючи їй перевіряти записи.

Статистичні дані наочно свідчать про місце конкретного виду торгівлі. Так, питома вага державної роздрібної торгівлі республіки в придбанні продовольчих товарів родинами робітників в листопаді 1925 р. становила 2,7 %, спиртних напоїв – 29,6 %, тютюну і цигарок – 11,1 %, одягу і взуття – 7,6 %, предметів господарського вжитку – 2,6 %, палива і освітніх матеріалів – 7,4 %, інших товарів – 17,7 %. А всього за групами перелічених товарів і продуктів питома вага державної роздрібної торгівлі в їх придбанні родинами робітників складала 6 % [3, С. 59].

У листопаді 1928 р. питома вага державної роздрібної торгівлі в придбанні родиною робітника продуктів харчування складала 0,3 %, спиртних напоїв – 14,3 %, тютюну і цигарок – 0,8 %, предметів одягу і взуття – 3 %, предметів господарського споживання – 3,1 %, палива і освітніх матеріалів – 6,3 %, інших товарів – 1,6 %. Ця питома вага державної роздрібної торгівлі в купівлях усіх необхідних товарів для родини робітника становила тоді 1,2 % [3, С. 58].

У листопаді 1929 р. купівля продуктів харчування родини робітника в державній роздрібній торгівлі обійшлася в 0,2 % всієї суми, яку вона витратила на їх купівлю в торгівлі [3, С. 58].

Таким чином, частка державної роздрібної торгівлі в придбанні родиною робітника продуктів харчування і промислових товарів, становила у листопаді 1925 р. незначний відсоток – 6 %, зменшилась у листопаді 1928 р. до 1,2 %, про що свідчить стати-

стичний матеріал.

Це було пов'язано з бурхливим зростанням мережі кооперативної роздрібної торгівлі і її обігів і зменшенням, відповідно, міської роздрібної мережі державної торгівлі з 3433 торговельних підприємств у 1925-26 р. до 2768 торговельних підприємств у 1927–1928 рр. [4, С. 349-350].

Одночасно зменшився і роздрібний товарообіг державної міської торгівлі (ми беремо її, так як родина робітника купувала продукти і товари саме в міській мережі – В.Л.) з 286, 4 млн. крб. в 1925-26 р. до 196,4 млн. крб. в 1927-28 р. [4, С. 351-352]. У родині службовця у листопаді 1925 р. питома вага державної роздрібної торгівлі в придбанні продуктів харчування становила 8 % всієї суми, витраченої нею на продукти, в придбанні спиртних напоїв – 48,4 %, тютюну і цигарок – 23,4 %, одягу і взуття – 14,3 %, предметів господарського вжитку – 5,1 %, палива і освітніх матеріалів – 17,2 %, інших товарів – 29,4 %. А всього ця питома вага в родині службовця становила у листопаді 1925 р. – 12 % [3, С. 58].

У листопаді 1928 р. родина службовця для придбання продуктів харчування витратила 6,7 % суми в державній торгівлі. Спиртні напої куплені були в державній торгівлі на 6,7 % суми, витраченої на їх придбання, тютюн і цигарки – 3,3 %, одяг і взуття – 5,8 %, предмети господарського вжитку – 7,1 %, паливо і освітній матеріал – 8,3 %, інші товари – 5,2 %. Уся сума, яку родина службовця витратила на купівлю необхідних продуктів і товарів в державній торгівлі, становила 2,3 % від усієї суми, витраченої цією родиною на купівлю [3, С. 58].

Таким чином, питома вага державної роздрібної торгівлі в сумі купівель родиною службовця, яка становила в 1925 р. 12 %, скоротилася до 2,3 % в 1928 р., про що свідчать матеріали статистики.

Успіхи у відновленні народного господарства створили основу для покращення матеріального становища селянства. ВУЦВК декретом від 19 травня 1923р. встановив єдиний сільськогосподарський податок, який об'єднав всі державні податки, подвірно-грошовий і працегужовий. Він становив 8-10 % душевого прибутку в порівнянні з 14 % в 1913 р. і в наступні роки неодноразово знижувався. Зокрема, в 1925/26 р. у порівнянні з 1924/25 р. він був зменшений майже наполовину. В 1925/26 р. куркульські, заможні господарства платили 58 % загальної суми податку, бідняцькі господарства були звільнені від нього. Податкова платня становила 2-3 % загального прибутку середняків і 15 % – куркулів [5, С. 86].

Проте, загальне збільшення прибутків від сільського госпо-

дарства ще не свідчило про зростання добробуту кожної родини. Добробут селянської родини залежав перш за все від забезпеченості ремонтом і тягловою силою. Бюджетні обстеження ЦСУ, проведенні у 1923 р. в різних районах республіки, показали, що прибуток господарств з посівом до 3 десятин недостатній для покриття споживчих потреб родини, з посівом до 6 десятин – він майже повністю йшов на споживання і тільки у господарствах з посівом більш 6 десятин були лишки. В 1925 р. середній прибуток селянського господарства становив 288 крб. проти 188 крб. у довоєний період. Зростання прибутків і поступове зниження цін на промислові товари сприяли підвищенню купівельної спроможності селянства. Товарообіг сільської роздрібної торгівлі зріс у 1,5 разів.

Питома вага державної роздрібної торгівлі в придбанні селянами різних товарів була такою:

У 1927-28 р. її питома вага в придбанні зернових селянами склала 6,6 % суми, витраченої селянами на купівлю зернових, борошна і круп – 3,2 %, худоби – 3,4 %, інших сільськогосподарських продуктів – 3,5 %, продуктів промислового виробництва – 5,2 %.

Усього було куплено селянами в державній роздрібній торгівлі в 1927-28 р. продуктів сільського господарства і промислового виробництва на суму, яка становила 4,9 % усієї суми витраченої селянами на купівлю суми.

У 1928-29 р. частка суми, яку витратили селяни на купівлю зернових в держаній торгівлі, становила 2,9 % усієї суми, яка «пішла» у селян на купівлю зернових. Частка суми, витраченої на купівлю ними борошна і круп в державній торгівлі становила 1,2 %, купівля худоби – 6,3 %, інших сільськогосподарських продуктів – 2,8 %, продуктів промислового виробництва – 3,9 %, а в купівлі усіх необхідних селянину продуктів сільського і промислового виробництва частка державної торгівлі становила в 1928-29 р. – 3,8 %.

Таким чином, питома вага державної торгівлі в сумі купівель селянами необхідних їм сільськогосподарських і промислових товарів, які становили в 1927-28 р. 4,9 %, знизилася до 3,8 % в 1928-29 р., про що свидчать матеріали статистики.

Постановимо питання, хто із городян, родини робітників або родини службовців, більше зверталися до державної роздрібної торгівлі за придбанням необхідних їм продуктів харчування і промислових товарів, ми побачимо, що більшим «авторитетом» державна роздрібна торгівля користувалася у родинах службовців,

ніж у родинах робітників.

Якщо в 1925 р. питома вага державної роздрібної торгівлі в сумі купівель родини службовця становила 12 %, то в родині робітника 6 %, в 1926 р. – в родині службовців, мав вираз в 6,9 % суми, у родині робітника – 2,8 %, в 1927 р. у родині службовця частка купівель у державній торгівлі становила 2 % всієї витраченої на купівлю суми, у родині робітника вона становила тільки – 0,8 %, в 1928 р. ця частка мала вираз для родини службовця і родини робітника відповідно 2,8 % і 1,2 % [3, С. 58, 59].

В цілому ж падіння «авторитету» державної роздрібної мережі і суми обігів було приблизно однаковим для родини робітника і родини службовця (для робітників: з 6 % в 1925 р. – до 1,2 % в 1928 р., тобто скорочення в 5 разів).

Для родини службовця з 12 % в 1925 р. – до 2,8 % в 1928 р., тобто відбулося скорочення витраченої суми в державній торгівлі в 4,3 раза.

У селян питома вага купівель у державній торгівлі знизилася з 1927-28 р. по 1928-29 р. в 1,3 рази, а сума купівель селянами в державній торгівлі знизилася в 1,2 рази [3, С. 60].

Якщо зниження питомої ваги державної роздрібної торгівлі в придбанні товарів родинами робітників і службовців відбулося на фоні скорочення роздрібної мережі державної торгівлі в містах України і скорочення суми держваного роздрібного товарообігу, то зниження питомої ваги державної роздрібної торгівлі в придбанні товарів селянами відбулося в умовах зростання роздрібної мережі державної торгівлі (з 2068 підприємств в 1927-28 р. до 2733 – в 1928-29 р.) і збільшення суми роздрібного товарообігу державної торгівлі (з 52 млн. крб. в 1927-28 р. до 76,9 млн. крб. в 1928-29 р.) [4, С. 349-350, 351-352].

Слід зазначити, що державна торгівля «коштувала» дорожче, ніж кооперативна. Це виявлялося, перш за все, в сумі торговельних витрат щодо обігу. Так, в 1925-26 р. сума витрат в державній торгівлі щодо обігу становила 8,7 %, а в кооперативній торгівлі – 5,1 % [6, С. 8].

На «вартість» державної роздрібної торгівлі впливала і та ціна, за якою в ній продавались продукти і промислові товари. Безумовно, що великий штат і більш низькі ціни на товари в порівнянні з кооперативною торгівлею «удорожчали» державну роздрібну торгівлю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пути хозяйственного развития УССР. Материалы к построению пятилетнего плана. – Х.: Изд. Укргосплана, 1928. – XXXVIII. –

491 с.; 2. Статистика України. Сер. X // Статистика праці. – X.: ЦСУ УССР, 1929. – № 187; 3. Статистика України. Сер. X // Статистика праці. – X.: ЦСУ УССР, 1931. – № 206; 4. Народне господарство УСРР: Стат. довідник. – К.: Держвидав, 1935. – 664 с.; 5. Історія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.6. – 543 с.

Надійшла до редколегії 27.03.2001 р.

УДК 330.83(477)"18/19"

С. П. КУЧИН

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Розглядається проблема державного регулювання економіки у працях видатного слов'янського ученого-економіста Михайла Івановича Туган-Барановського. Розробки ученого мали значний вплив на розвиток системи господарювання в період становлення ринкових відносин в Україні кінця XIX - початку XX ст. Сформовані у зазначений період висновки Туган-Барановського мають актуальне значення у сучасній Україні та можуть використовуватися для вирішення багатьох нагальних проблем сьогодення

Після проголошення незалежності України, коли постало питання будівництва ефективної національної економіки, перебудови командно-адміністративної системи господарювання в економіку ринкового типу, назріла об'єктивна потреба глибокого осмислення історичного минулого країни. Всебічне вивчення й оцінка історичної спадщини потрібні для повнішого розуміння загальної історії економіки України, для використання накопиченого досвіду на сучасному етапі. Розробки вітчизняних учених кінця XIX–початку XX ст. у сфері державного регулювання, становлення ринкових відносин – значна частина того «фундаменту», на якому нині слід впроваджувати структурні зміни в економіці сучасної України.

Можна зазначити, що українські економісти кінця XIX – початку XX ст. були добре досвідченими і компетентними вченими, однак найбільшу популярність серед них мав Михайло Іванович Туган-Барановський. Важливість вивчення економічних розробок цієї людини підкреслює і те, що його наукова

спадщина, майже вік потому, ретельно вивчається в країнах Америки, Канаді, Японії, Західній Європі.

Михайло Іванович народився у 1865 р. у Харківській губернії. Після закінчення гімназії навчався на фізико-математичному факультеті Харківського університету. Тривалий час захоплювався природничими науками, однак, незабаром виявив інтерес і до суспільних наук, зокрема до політекономії. У 1888 р. Туган-Барановський закінчив фізико-математичний факультет і, одночасно екстерном, юридичний факультет Харківського університету. Із самого початку Михайло Іванович зазнавав впливу марксистських ідей, що значною мірою відбилися на його майбутніх поглядах. Цей факт підтверджує і його знайомство в Петербурзькому університеті з родиною Ульянових. Разом з Олександром Ульяновим Туган-Барановський брав участь у студентському русі, і потім за участь у демонстрації був висланий з тодішньої столиці, звідки і прибув для навчання в Харківський університет. Значний вплив на вченого зробили і погляди представників австрійської школи в різних країнах: Менгера К., Джевонса У., Вальраса Л., Візера Ф., Бем-Баверка Є., Парето В.

Однією з перших його праць була стаття 1890 р. за назвою "Навчання про граничну корисність". Уже в 1894 р. Туган-Барановський опублікував свою першу велику наукову працю "Періодичні промислові кризи" та захистив магістерську дисертацію в Московському університеті. В тому ж навчальному закладі він отримав ступінь доктора наук, написавши велику історико-теоретичну працю "Російська фабрика в минулому і сьогоденні". За своє життя Михайлові Івановичу Туган-Барановському довелося працювати й у Санкт-Петербурзі. З 1895 р. він – приват-доцент місцевого університету, а з 1913 р. – професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту.

У 1917р. Михайло Іванович повернувся на Україну, де продовжував працювати на посаді Міністра фінансів при Центральній Раді України. Йому належать популярний курс політичної економії "Політична економія", який написано українською мовою, низка праць присвячених проблемам української кооперації. За його участі в Україні створюється Українська Академія наук, в якій Михайло Іванович очолював соціально-економічний відділ. На його думку, у зазначеному відділі варто було б створити Інститут вивчення економічної кон'юнктури й Інститут статистичного вивчення населення. Передбачалося створити і дві постійні Комісії з вивчення соціального стану насе-

лення і народного господарства України. Такі Комісії повинні фіксувати зміни кон'юнктури і після відповідного аналізу коливань економічних кривих використовувати цей статистичний матеріал з метою його наукового узагальнення і передбачення... [2, С. 4-5] Інститут з вивчення економічної кон'юнктури і народного господарства України було засновано у грудні 1918р.

Туган-Барановский під час свого перебування в Україні обіймав посаду генерального секретаря фінансів у Центральній Раді, наполягав на впровадженні в Україні соціально-економічних реформ, доводив створення в Україні власної грошової одиниці. Вчений керував журналами "Українська кооперація", "Кооперативні зорі", публікуючи в них статті, присвячені проблемам кооперативної теорії. Крім Інституту економічної кон'юнктури з ініціативи Михайла Івановича створено Демографічний інститут та декілька постійних комісій, що працювали в сфері вивчення різних соціально-економічних проблем. Михайла Івановича було обрано академіком за фахом теоретична економія. В останні роки свого життя учений – професор Київського університету та декан юридичного факультету, викладав курси з політичної економії і грошового обігу. Він очолював Українську наукову спілку економістів. Помер Михайло Іванович у 1919 р. у січні місяці.

Туган-Барановський був переконаний у необхідності соціальних реформ і широкого державного втручання в економічні процеси країни. У праці "Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму" Михайло Іванович розглянув три основних напрями політичної економії. Перший -представлений захисниками товарно-господарського нерегульованого ладу і відбивав погляди класичної політичної економії та неокласичної школи. Другий – відрізнявся від першого своїми основними принципами розвитку народного господарства. Представники цього напряму - так називані ортодоксальні марксисти, що наполягали на принципах тотального контролю економіки. Третій напрям не виключав збереження товарного господарства, але основаного на поєднанні приватної власності з державним регулюванням економіки. Цей напрям сам Туган-Барановський характеризував як такий проміжний між двома першими, котрий прагнув зберегти товарно-господарський лад при підтримці державного втручання в економіку [4, С. 45].

У перші роки XX ст., коли сформована економічна ситуація потребувала сполучення системи вільних ринкових відносин та державного регулювання економіки, Туган-Барановсь-

кий наполягав на тому, що: "Принцип Laissez faire втрачає кредит і змінюється протилежним началом державного втручання в інтересах економічно слабших класів населення. Ідеал необмеженого вільного товарного господарства, в який так гаряче вірив Адам Сміт, потерпів повне банкрутство". Однак надмірне регулювання могло тільки нашкодити розвиткові економіки. З одного боку, визнавалася неминучість активного втручання держави в господарське життя, з іншого – існувало застереження від переоцінки можливостей такого втручання. Туган-Барановський підкреслював, що загальної, правильної для всіх економічних ситуацій системи поєднання державного і ринкового начал не існує. Для кожної окремої ситуації потрібно виробити окрему специфічну схему комбінації.

Капіталізм у розумінні Туган-Барановського розглядався як неминучий етап, пройти який було необхідно для переходу до якісно-нового суспільного ладу. Він підкреслював, що "... капіталізм є... суворою, але необхідною школою людства, у якій воно дисциплінується і накопичує сили для того, щоб керувати суспільним виробництвом і замінити пануючу нині анархію суспільного господарства планомірною, свідомою організацією його" [4, С. 251]. Критикуючи Адама Сміта, Туган-Барановський говорив, що в суспільних інтересах варто прагнути не до обмеження, а до розвитку загальногосподарського принципу.

Головною помилкою Сміта він вважав обґрунтування ним розвитку приватногосподарської системи для процвітання держави. Туган-Барановський відзначав: "Принцип приватного господарства занадто вузький і недостатній для досягнення цілей загального блага. Досвід показав, що необмежена воля приватногосподарської діяльності веде до придушення слабких сильними і бідності більшості населення" [4, С. 164]. Але він підкреслював, що існування приватного господарства є стимулом до розвитку національного виробництва. "Сучасне людство не може обійтися без цього стимулу господарської енергії, що в іншому разі може згаснути. Тому повне припинення дії приватногосподарської системи було б рівнозначне економічному, культурному і взагалі соціальному спаду. Приватногосподарську систему потрібно зберегти, але корективом до неї має бути система примусово-суспільного господарства" [4, С. 164].

Своє ставлення до соціалізму М.І. Туган-Барановський висловив у книзі "Соціалізм як позитивне вчення" 1917 р. Михайло Іванович розглядав проблему ступеня централізації гос-

подарського ладу, підкреслював необхідність існування централізму для майбутнього соціалістичного ладу: "Чим централістичніше організоване суспільне господарство..., тим більше небезпеки для волі окремих особистостей... Відповідно до цього зростає роль примусового начала влади у громадському житті" [8, с. 82]. І в цьому зв'язку, для загального зростання добробуту, на думку Михайла Івановича, необхідні централізм і план, а еволюція соціалізму повинна грунтуватися на заміні надмірно глибокого колективізму вільною кооперацією.

Туган-Барановский відзначав, що соціальним ідеалом для нього є не "соціальна рівність, а соціальна воля. Досконале суспільство вільних людей – ось кінцева мета суспільного прогресу" [7]. Однак далі він писав, що такий соціальний ідеал "в цілому ніколи не буде досягнутий", у наближенні до нього і "полягає весь історичний прогрес людства" [9]. А в 1917 р. Михайло Іванович підкреслював, що новий соціалістичний лад – не справа сьогоднішнього дня. "Сьогодні, – писав він у 1917 р., – людство ще не готове для того моменту, коли на руїнах капіталізму повинен запанувати соціалізм. Нині ще всі реформи щодо змін економічного життя країни і по підготовки елементів нового ладу повино впроваджувати у межах існуючого капіталістичного ладу" [3, С. 7].

На початку XX ст. економічна наука змушена була визнати неможливість у нових умовах автоматичного регулювання економіки. "Захисників ніким не регульованого, цілком вільного товарного господарства, – писав Туган-Барановський, – залишилося дуже мало. І теорія, і досвід достатньо виявили, до яких згубних наслідків для маси населення веде необмежена господарська свобода. Вивчення законів вільної гри економічних сил – у чому полягає найважливіший зміст політичної економії – привело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою" [1, С. 35].

Історія економічної думки в Україні має безліч теоретичних і практичних доказів поєднання в економічній системі країни вільного ринку і державного регулювання. Перші десятиліття XX ст. на практиці довели потребу державного втручання в економічні процеси. Значний внесок у теоретичне обґрунтування державного втручання в господарське життя зробили й українські економісти.

Досвід, накопичений протягом багатьох десятиліть слід зберегти і використати для вирішення багатьох нагальних про-

блем сьогодення. У нинішній ситуації Україна починає чергову спробу переходу до ринкової економіки. Малоефективність цього переходу пов'язана з наданням надмірної економічної свободи багатьом суб'єктам підприємницької діяльності, недостатнім державним контролем, корумпованістю багатьох керівних органів, повним руйнуванням планової економіки з усіма соціальними гарантіями. Синтез двох типів господарювання (план і ринок), що раніше розглядалися як взаємовиключні один одного, і є основною тенденцією сучасної ринкової економіки.

Як не можна побудувати міцний будинок без фундаменту, так не можна побудувати і ринкову економіку без досвіду і практичних рекомендацій – своєрідного фундаменту – гаранта майбутньої стабільності. І хоча в даний момент наша країна має невисокий рівень розвитку економіки, однак, поєднуючи накопичений досвід з умілим його застосуванням у сформованій ситуації, Україна має всі можливості стати процвітаючою, високорозвиненою, могутньою і стабільною державою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лортикян Э. Л. Государство и рынок: очерки экономической истории Украины. – Х., 1997. – 174 с.; 2. Птуха М. В. П'ять років існування III соціально-економічного Відділу Української Академії Наук (1919-1923). – К., 1924. – 277 с. 3. Соболев М.Н. Аграрный вопрос. – Х., 1917. – 135 с.; 4. Туган-Барановский М.И.Очерки из новейшей истории и политической экономии и социализма. – 2 изд. – С.-Пб., 1905. – 321 с. 5. Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. – Смоленск, 1923. – 304 с.; 6. Туган-Барановский М.И. Русская революция и социализм. – Петроград, 1917. – 167 с.; 7. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение // Вопр. экономики. – 1990. – №2. – С. 7-12; 8. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. – Петроград: Кооператор, 1918. – 144 с.; 9. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. / Предисл., коммент.: Л.А. Булочникова, Г.Н. Сорвина, Т.П. Субботина. – М.: Экономика, 1989. – 547 с.

Надійшла до редколегії 2.04.2001 р.

УДК 784. 95+782. 1

О.Г. СТАХЕВИЧ

ТРАДИЦІЇ BEL CANTO В НІМЕЦЬКІЙ ВОКАЛЬНІЙ ШКОЛІ XIX СТ.

Розглядається проблема впливу традицій класичного Bel canto на процес розвитку німецької вокальної школи в XIX ст.

Проблема виявлення можливостей регістрової природи й акустичних властивостей співацького голосу в їхньому взаємозв'язку й одночасне спостереження за роботою голосового апарата в процесі співу характерна багатьом вокально-педагогічним працям рубежу XIX-XX ст. У них помітно скорочені розділи, присвячені техніці швидкості та видам вокалізації – елементам вокального інтонування в оперній музиці, питанням виконавського стилю. Якість регістрових мікстів на ділянці фа1-ре2 у чоловіків і жінок стає у виконавській і педагогічній практиці самоціллю, що визначає самостійний розвиток вокального мистецтва. Питання про спадкоємність традицій класичного Bel canto, що часто порушувалося, було приречене. Тим часом тенденція повернення до принципів Bel canto спостерігалася в тій або іншій формі в усіх вокальних школах Європи, формуючи певний напрям у розвитку сольного співу кінця XIX ст.

Загальною основою, що створює умови спадкоємності класичного Bel canto і нового стилю – драматичного співу, є регістрова природа співацьких голосів. Проблема використання природи людського голосу в музичному мистецтві виявилася головною, у центрі уваги як співаків і педагогів-вокалістів, так і композиторів. У історичному аспекті висвітлення даної проблеми є рушійною силою і внутрішнім механізмом еволюції мистецтва сольного співу в оперній культурі Європи. Використання регістрової природи співацького голосу в різні оперні епохи було різноманітним, що визначало оперно-виконавські стилі з властивим їм характером вокального інтонування в музиці (діапазоном, теситурою співу, звуковисотним розміщенням вокальних партій в опері, хоровій музиці).

У процесі навчання регістрова природа голосу більш яскраво виражена, ніж виявлені акустичні можливості голосового апарата. У виконавстві ж, навпаки, регістровий механізм завуальований і відходить на другий план завдяки поступовому вирівнюванню голосових регістрів через формування мікстового

звучання. Тембральні особливості звука висуваються на перший план, витісняючи «фундамент» теорії і практики сольного співу – регістрову природу. Акустичні можливості голосу співака розкриваються зі зростанням співацької майстерності. Звідси помилка багатьох вокальних педагогів, які намагаються відразу ж формувати тембрально-виконавські характеристики співацького звука, минаючи регістровий механізм і весь період його розвитку. Тому виявлення взаємозв'язку регістрового механізму співацького голосу й акустики голосового апарата є досить складним і актуальним понині завданням. Від вирішення даної проблеми залежить еволюція навіть сучасного оперно-виконавського мистецтва. Не випадково сучасна оперна музика практично не звучить на сцені. Така ситуація не спостерігалася і була неможливою ні в епоху Bel canto, ні в XIX ст., коли Дж. Россіні створював декілька творів на рік, що відразу ж виконувалися в оперних театрах.

Вокально-методичні праці кінця XIX ст. акцентують не стільки взаємозв'язок регістрового механізму й акустики голосового апарата в процесі навчання, що визначає діяльність і координує роботу голосових органів у співі, скільки розрив між ними, відносну самостійність і спробу замінити одну сферу співацького голосу іншою. Спробу поєднати в процесі постановки голосу розвиток регістрової природи і виявлення акустичних можливостей на основі фонетики німецької мови здійснив Ю. Штокгаузен (1826-1906) у праці «Методика співу» (1884). Практично – це спроба примирити теоретичну концепцію його попередника Фр. Шмітта (1812-1884) і традиції Bel canto, яких дотримувалися Ф. Зібер (1822-1895) і більшість вокальних педагогів того часу, в умовах музичної культури Німеччини.

За В.А. Багадуровим, найважливішим для Штокгаузена є «стремление вернуть вокальное искусство к принципам старой итальянской школы, к сольмизации и сольфеджированию; поэтому мы относим Штокгаузена к итальянскому течению в новой немецкой школе, оговариваясь, что вместе с тем ... есть значительное расхождение по многим важным методическим вопросам» [1, С. 77]. З позицією Багадурова можна погодитися, якщо розуміти під «итальянским течением» процес еволюції класичного Bel canto в опері XIX ст. і його значний вплив на формування національних оперно-вокальних шкіл Європи. У процесі еволюції стилю Bel canto змінювалися погляди на співацький голос і його використання в оперному мистецтві.

Проблема використання природи співацького голосу залежить від триєдності компонентів: регістрового механізму голосу співака; акустики голосового апарата; координації роботи голосових органів у співі, як результат взаємозв'язку перших двох. Зміна одного з компонентів відразу позначалася на діяльності голосового апарата у виконавстві.

Відкриття в XIX ст. «змішаного» типу звукоутворення і прийому «прикриття» звука зумовили, з одного боку, кризу й еволюцію класичного Bel canto, а з іншого - становлення і розвиток національних вокально-оперних шкіл. У цьому процесі найважливішу роль починає відігравати фонетика мови. Звідси постає не тільки приватне питання про зміну діяльності голосового апарата в співі, але і глобальна проблема взаємозв'язку традицій і принципів класичного Bel canto з національними вокально-оперними школами, що формувалися, тому що внутрішньо змінюючись вищеназвана триєдність компонентів не зникає, а перетворюється в нову якість. Отже, між класичним Bel canto XVIII ст. і національно-оперними школами XIX ст. існує певна спадкоємність, яка змінює наші погляди на історію розвитку мистецтва сольного співу в європейській оперній культурі минулих епох.

Ю. Штокгаузен прагнув усвідомити триєдність вокальних компонентів у період оперних перетворень Вагнера і Верді. Він був знаменитим насамперед як камерний співак, син арфіста-віртуоза Фр. Штокгаузена і відомої співачки Маргарити Шмук (учениця Катруфо в Парижі). Ю. Штокгаузен закінчив Паризьку консерваторію у Фора й удосконалювався в Гарсіа в Лондоні, прославившись згодом як виконавець романсів Фр. Шуберта і Й. Брамса.

У своїй праці Ю. Штокгаузен об'єднував досягнення вокальної педагогіки того часу з результатами природно-наукових і акустичних досліджень. На перший план він висував питання акустики голосового апарата як найважливіші. За переконанням автора, в мистецтві сольного співу варто зважати на три акустичні закони, відповідно до яких висота звука залежить від частоти коливань, сила – від амплітуди коливань, тембральне забарвлення – від форми коливань. Ці закони визначають основні якості співацького звука: чистоту відтворення тону; спроможність до коливань (еластичну силу); тембр (утворення голосних). Звук людського голосу утвориться у формі певної голосної.

У першу чергу слід звертати увагу на якість звучання голо-

су. Висота звука є результатом діяльності м'язів гортані і голосових складок. Сила звуку залежить від діяльності легенів, грудної клітини і діафрагми. Тембр формується завдяки утворенню голосних, виявленню резонансу надставної трубки і змінюється через рухи язика, губів, піднебінної фіранки, гортані, горла. Усвідомивши ці закони, учень може цілеспрямовано управляти роботою голосового апарата, досягаючи потрібної йому якості звучання. Формування професійно-технічних навичок Штокгаузен ставить у залежність від виявлення акустичних властивостей голосу і фіксації співацької позиції при відтворенні голосних навіть на рівні шепоту. Рішення найскладніших питань звукоутворення він знаходить «в природе элементов говора» [3, С. 521], а не в регістровому механізмі співака. Для автора важливо з'ясувати дію голосних на силу звука, напруження голосових складок, утворення регістрів, відкрите і закрите звучання: «Элементы говора сами не решают ли загадку таинственных процессов, происходящих в горле, загадку регистров и звукового характера?» [3, С. 521]. Отже, регістровий механізм у Штокгаузена попадає в залежність від мовних навичок, мови, а не від самостійної функції голосових складок, як у Гарсіа, тобто їхньої специфічної діяльності в співі. У такий спосіб принцип максимального розвитку голосових регістрів співака в процесі навчання він підмінює фонетико-акустичним методом впливу на роботу голосового апарата. Діяльність же самих голосових складок, контрольована в Гарсіа, Панофки регістровим механізмом і відповідною технологією опрацювання голосу, в Штокгаузена опиняється поза прямим впливом і контролюється лише побічно. Водночас, у результаті перебільшення можливостей фонетико-акустичного методу, він дійшов висновку: елементи мови (в німецькій мові 15 голосних і 27 приголосних) утворюють весь матеріал для виявлення резонансу (Ansdtze) і атаки (Einsdtze) звука в мовленні і співі, будучи основою розвитку вокального слуху і вимови. У зв'язку з цим Штокгаузен відзначає: «Чем больше деятельность в горловой трубке, тем она меньше в горле и наоборот» [3, С. 521). Він створює спеціальний співацький алфавіт [1, С. 78].

Тембр голосу формується через вирівнювання всіх голосних і установлення загальної позиції їх утворення, більш низького положення гортані в співі, ніж у мовленні. Цьому сприяє і низький тип подиху (діафрагматичний і реберно-бічний). Практично Штокгаузен запропонував метод формування такого співа-

цького звука, що за своїми характеристиками відповідає змішаному голосоутворенню. Проте проблемі регістрової природи голосу автор приділяє окремі параграфи книги, вирішуючи її залежно від своїх теоретичних установок. Регістр визначається як послідовність тонів, відтворених єдиним механізмом (як і в Гарсіа). Діапазон голосу складається з грудного, фальцетного (середнього) і головного регістрів. Штокгаузен пише: «Регистры скрещиваются. Это закон природы» [3, С. 524]. Обидва головних регістри того самого голосу мають багато загальних тонів і при спокійному положенні гортані легко піддаються вирівнюванню. З'єднання грудного і фальцетного регістрів встановлюється вгору темним і вниз світлим тембром. Дуже важлива тут робота піднебінної фіранки: «Она ложится при низких гласных, напр. О, ОЕ, U, Ь, на горло как демпфер» [3, С. 524].

Повне вирівнювання регістрів між собою веде до schwelton («messa di voce») – мистецтва філірування. Вище фа2 у високого сопрано йде головний регістр, а нижче ля малої октави в басів – один грудний. Формування змішаного звука – мікста – Штокгаузен позв'язує з відтворенням голосних. Утворенню фальцету сприяють закриті Е, О, U, ОЕ. Утворенню грудного звука – відкриті А, АЕ, Е, О, І, Ь. Переміну регістрів у залежності від голосних він описує так: за допомогою U виробляється м'який фальцетний звук, що зміцнюється І і на А переводиться в грудний регістр повним змиканням («напруженням») голосових складок. Ці три голосні, проспівані на одному подиху підряд, дають пів-schwelton. Для повного філірування їх варто співати ще в зворотному порядку.

Основою чоловічих голосів є грудний регістр, а жіночих – середній, тобто фальцетний. Винятком є лише високі сопрано і тенори-контральтіно. Регістровий перехід у жінок указується на до1, ре1 і відзначається, що ділянка ре1-соль1 часто співається фальцетним, а не грудним регістром. На думку автора, жінкам небезпечно співати в дворегістровій манері з високим регістровим переходом, розвиваючи грудний регістр вгору аж до початку другої октави. В усіх типах голосів із трьох регістрів два піддаються з'єднанню: грудний і фальцет у чоловіків, фальцет і головний у жінок. Загальнорегістрова ділянка сі малої октави-мі1 – єдина для всіх типів голосів від баса до високого сопрано. Саме тут відбувається схрещення регістрів, хоча для баса – це верх його діапазону, а для сопрано – низькі звуки. У альтів і тенорів – це центр їхнього голосу. Звідси їх подібність.

При співі у висхідному русі грудним регістром слід застосовувати «закритий» тембр. При співі в спадному напрямі фальцетним регістром – відкритий тембр. Завдання в тому, щоб грудні звуки ре1-фа1 зробити настільки ж м'якими, як і наступні фальцетні. Це загальне правило.

У книзі «Техніка співу» (1886) Штокгаузен уточнює теоретичні положення. Жіночі голоси, пише він, користуються в співі всіма трьома регістрами. Але тільки високі сопрано часто обмежуються двома – фальцетним і головним, виключивши у виконавстві грудний. Однак, незважаючи на велику відмінність голосових регістрів у співаків, головне завдання в процесі постановки голосу – вирівняти їх і поєднати в єдине ціле через перехрещування. Уточнюються прийоми: 1) фальцету і головного - у русі фальцету знизу вгору затемняти звук до тембрального забарвлення закритої голосної; 2) фальцету з грудним регістром – у грудному знизу вгору до темної, закритої голосної; у фальцеті – зверху вниз до відкритої, світлої голосної. Регістровий перехід у цьому разі – не вище фа1. При прямуванні гами вгору подих варто затримувати, униз – дати деяку свободу.

Праці Штокгаузена показують розрив, що збільшувався, із принципами стилю бельканто. У зв'язку з дуже низьким рівнем регістрового переходу (на до1, ре1) на перший план висуваються не принципи максимального розвитку регістрової природи, голосових регістрів співака вгору і вниз, утворення широкої загальнорегістрової ділянки і зміни звукоутворень з метою вироблення регістрових мікстів, а безпосередньо формування основних якостей звучання, тембру основного співацького регістру при мінімальному використанні іншого (допоміжного: чоловіки – фальцету, жінки – грудного як у процесі навчання, так і у виконавстві) через змішування голосних.

Голосові регістри і регістровий перехід утримуються у певних межах, порушувати які не рекомендується. Внутрішньорегістровий перехід у чоловіків і жінок виявляється значно віддаленим від регістрового. Все це послаблює вплив одного регістру на інший. Темний тембр починає переважати над світлим через більше застосування закритих голосних. Змішаний тип голосоутворення втрачає значення перехідного звучання між грудним і головним регістрами, будучи розширеним в обсязі до октави ре1–ре2. Регістровий перехід нівелюється, але роль прикриття верхньої ділянки діапазону, особливо в чоловіків, різко зростає. Такий підхід сприяє вихованню насамперед великих міцних голосів і переходові до однорегістрової манери співу навіть у жінок, які не використову-

ють на до1–мі1 грудний регістр. Проте відкритим залишилося питання, як формувати верхню ділянку діапазону чоловічих голосів, особливо тенорів? Конкретний, вичерпний опис процесу з'єднання грудного регістру і фальцету, завдяки якому формували грудний мікст, виробляли прикриття звука на ділянці соль1–ре2, так і не було зроблено жодним із цих авторів. хні вказівки, подібно Штокгаузену (схрещення регістрів, переміна тембрів), мали загальнотеоретичний характер як поради, рекомендації, на які необхідно індивідуально зважати кожному співакові.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Багадуров В.А. Очерки по истории вокальной методологии. Ч. 2. – М.: Музгиз, 1932. 2. Гарсиа М. (сын). Школа пения. Ч. 1 и 2. – М., 1956; 3. Мазурин К. Методология пения. Курс педагогики пения: Руководство для учителей и пособие для учащихся: В 2-х т. Т. 1: Часть теоретическая. – М., 1902; 4. Назаренко И.П. Искусство пения. Очерки и материалы по истории, теории и практике художественного пения: Хрестоматия. – 3-е изд., доп. – М.: Музыка, 1968; 5. Панофка Г. Искусство пения. Теория и практика для всех голосов. Соч. 81: Пер. с ит. – М.: Музыка, 1968; 6. Стахевич А.Г. Искусство Bel canto в итальянской опере XVII-XVIII веков: Моногр. – Х.: ХДАК, 2000.

Надійшла до редколегії 3.02.2001 р.

УДК 17.00.08

ХАССАН М.Х. БАНІ МУСТАФА

АНТИЧНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЙОРДАНІЇ

Досліджується культурна спадщина періоду античності на території Йорданського Хошемітського Королівства

Йорданія (Йорданське Хошемітське Королівство) розташоване в Західній Азії, в самому центрі арабської «імперії». Це своєрідна та благословенна земля, що згадується в Старому та Новому заповітах, земля, де укоренився Іслам. Йорданське королівство виникло за складних умов, що склалися в результаті поразки Османської імперії, підйому визвольного руху під керівництвом релігійних та племінних ватажків, боротьби Англії та Франції за Османський спадок.

Культурна спадщина Йорданії вельми неоднорідна і відображає впливи різних історичних періодів. Архітектура, містобудування, мистецтво Йорданії складалися упродовж багатьох ві-

ків у залежності від національних та культурних традицій народів, що її заселяли, а також специфічності природно-кліматичних умов. Крім того, чинили тиск сусідні держави та народності в результаті тісних соціально-економічних зв'язків, культурних контактів і безпосередньо під час загарбання іншими країнами та імперіями.

Зупинимося на характеристиці одного з таких періодів в історії формування культурної спадщини Йорданії – періоду античності.

Завоювання Олександром Македонським Персидської імперії дозволило йому стати володарем усього Середземномор'я, включаючи Єгипет. Це стало причиною поширення грецької культури на Близькомуму Сході, зокрема, Йорданія була практично повністю елінізована (332-63 рр. до н.е.). Розквіт еліністичної держави і еліністичної культури припадає на III-II ст. до н.е. Центральні міста Йорданії отримали грецькі назви (наприклад, Амман названий Філадельфією, Джерат – Грасою). Епоха елінізму – час розладу старих форм грецької державності та виникнення греко-східних монархій [1].

Зіткнення еліністичної культури з місцевою було підгрунтям для утворення своєрідних еліністичних східних держав (Єгипет, Фінікія, Сирія), зазнавали впливу високорозвинутої грецької культури, продовжуваКВ зберігати уставлений віками самобутній характер.

Сталість місцевих традицій країн Сходу, які перебували у складі імперії Олександра була зумовлена, насамперед, своєю власною економічною незалежністю та іншими стародавніми традиціями у сфері культури та державності. Елінізм має дві значні основи: грецьку та східну. Архітектурні ордери змінювалися тільки з декоративною метою, при цьому втрачаючи минулу лаконічність та монументальність. Храм втрачав роль головного архітектурного типу. Провідні положення мали світські громадські будівлі та помешкання. В інтер'єрі та в екстер'єрі широко використовували колонади, палаци та майдани. Для епохи елінізму характерний розквіт ужиткових та декоративних мистецтв. Класичне грецьке мистецтво розпису мало величезний вплив на розвиток орнаментального мистецтва країн арабського світу. Стилізовані сюжетні сцени, зображення птахів та звірів, міфологічні сюжети можна «прочитати» в мусульманській орнаментиці [2].

Різноманітні досягнення еліністичного зодчества були успадковані Римом. Римська архітектура стала однією з варіа-

цій еліністичної. Через посередництво Рима елінізм відіграв велику роль у формуванні візантійської архітектури і через неї впливав на весь подальший розвиток архітектури Західної і Східної Європи, Північної Африки та Близького Сходу.

Унікальним взірцем культурної спадщини еліністичного періоду є скельне місто Петра, яке внесено ЮНЕСКО до переліку світових пам'яток культури. Про це дивовижне місто із захопленням писали стародавні вчені: Дюдор, Ератосфен, Євсевій Кесарійський, Стратон, Птоломей. Розташована в мітці перетину караванних шляхів між Єгиптом, Сирією та Вавілоном, між Середземним та Червоним морями, столиця стародавнього Набатейського царства збагачувалися, торгуючи спеціями, шовком і завдяки работоргівлі. Місто досягнуло зеніту слави своєї могутності у III ст. до н.е. і славилося вправністю своїх ремісників [3].

Численні завойовники, зачаровані чутками про незбагненні статки Петри, намагалися захопити її, але зробити це було не так-то легко. Петру оточували високі скелясті гори, що слугували природним захистом, та й саме місто було вирізьблене в скелях. Мешканці міста протягом понад п'ятисот років сумлінно висікали свої помешкання в оточуючих Петру рожево-червоних скелях.[4; 7]

У 1812 р., Йоган Людвіг Бургард (син швейцарського фабриканта), мандруючи по Арабії, знайшов Петру-місто, вирізьблене в скелях [5].

У 106 р. н.е. Петра загинула під натиском найкращого тогочасного війська – римських легіонерів. Римське панування в Йорданії тривало з 64 р. до н.е. до початку II ст.. н.е. Армія римських легіонерів захопила Сирію і пройшла під проводом Помпея від Дамаска до Східного Йордану, звільнивши всі грецькі міста, що були захоплені і зруйновані євреями. Міста на північ від Йордану було оголошено звільненими. Помпей заклав фундамент для економічної співдружності десяти міст чи Декаполіса на кшталт, об'єднання десяти давньогрецьких міст. Ця конфедерація міст репрезентувала унікальний політичний феномен Римської імперії.

З міст Декаполісу найкраще зберіглося Гераса (Джераш), засноване в епоху елінізму на місці давнього поселення. З цим містом пов'язані імена наймогутніших завойовників минулого, грецьких і римських імператорів та консулів. Його розширювали й прикрашали за наказами Олександра Македонського, Птоломея Філадельфійського, римського полководця Пом-

пея, після перемог якого в 63 р. до н.е. місто стало швидко розвиватися. Й хоча ці історичні особистості приходили на цю землю як загарбники, вони зробили помітний внесок у її добробут та розквіт.

У місті збереглися залишки храмів, амфітеатру, римські лазні, оточені колонадами майдани та вулиці, що перетинають місто з півночі на південь і з сходу на захід. На в'їзді в місто збереглася велика тріумфальна арка, що збудована на честь приїзду в Джераш у 129 р. н.е. імператора Андріана.

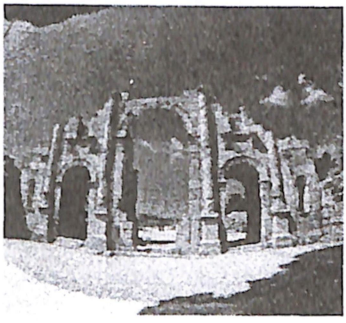

Арка Андріана у Джераші.

У 129-130 рр. н.е. імператор Андріан, зачарований красою Джераша чи Гераси, як назвав його Олександр Македонський, наказав збудувати тріумфальну арку далеко за межами міста, з тим, щоб вона з часом була в центрі Джераша. Проте його бажання не збулося: арка і сьогодні розташована на відстані двох кілометрів від міста.

Арка збереглася, але це не можна сказати про іподром, руїни якого знаходяться між аркою і містом.

Далі видно витончену колонаду, що півколом оточує майдан. Це форум – місце зібрань мешканців міста. Руїни жилих помешкань не збереглися, проте залишалися значна частина громадських будівель, амфітеатр, монументальний комплекс фонтанів та колон[6]. Збереглися також залишки міських воріт, які колись складалися з трьох арок і прикрашені пілястрами. І не можна не згадати про руїни храму Артеміди, що стоїть в оточенні 45 колон на величезній платформі.

Руїни Джераша (Ґераси) вперше були досліджені в 1806 р. німецьким ученим Ульріхом Зеетценом. Але перше ґрунтовне до-

слідження міста було проведено лише в 1920 р. англо-американською групою вчених. Наступні експедиції, що працювали в межах інтернаціонального проекту «Джераш» за участю археологів та архітекторів із 8 країн світу, знайшли в будівлях розписи із зображенням ликів святих, пташок, квітів, грон винограду.

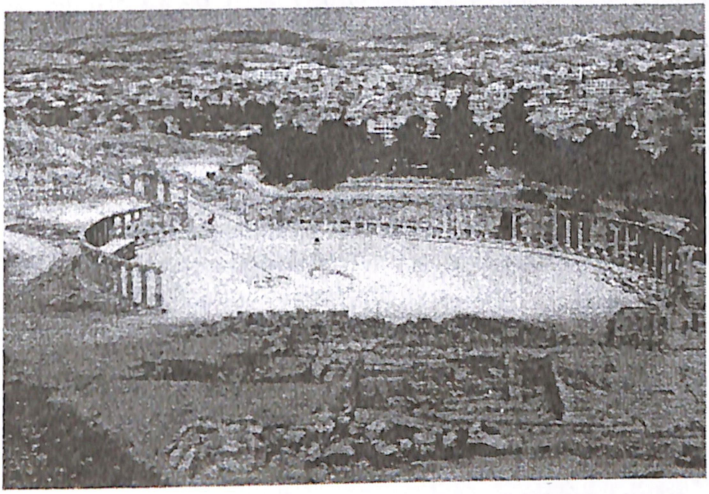

Храм Артеміди у Джераші

Знайдений глиняний і скляний посуд відноситься до оме'ядської епохи, що свідчить про життя в Джераші християн у часи панування Ісламу (VII-VШ ст.) [7].

Здавалося б, в наші дні всі загадки Джераша розкрито. Проте це не так. Донині історики і археологи не дійшли спільної думки з цілої низки питань. Наприклад, що було основою життя населення Джераша – ремесла, сільське господарство чи торгівля? Чому Джераш будувався за єдиним, чітко визначеним планом, а не стихійно, як більшість стародавніх міст? Хто будував місто, застосовуючи незвичайні для того часу принципи, які нині ми називаємо «науковим плануванням» [8]?

Пам'ятки античної культури на території сучасної Йорданії, а Джераш та Петра – це тільки найяскравіші репрезентанти їх, що яскраво демонструють культурно-історичну цінність цього регіону для світової культурної спадщини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Archaeological ArtifactsBy Aryaf Kassem Al-Rousan BA Yarmouk University art/ by Max Herz Bey; edited by Stanley Lane. – London: Bernard Quaritch, 1896. – 325 p.; 2. Schick,R. The Ecclesiastical History of Petra. In Fiema, Z., Petra: The Byzantine Church. – Amman: ACOR, 1996. – P. 145-157; 3. The Bdul Bedouin of Petra. Draft Manuscript Submitted to the Registration Center Department of Antiquities of Jordan. – Amman, 1994 – 135 p.; 4. Preliminary Report of the Excavations at Tell Jawa in the Madaba Plains. – Amman.: ADAJ, 1991. – P. 145-159; 5. Graf, D.F. Nabataean Settlements and Roman Occupation in Arabia Petraea. Amman: Department of Antiquities, 1992 – P. 253-260; 6. Darapetti R. Jerash - Gerasa:ueban environmnt of two antagonistic towns // Department of antiguities.AmmanHasemite Kingdom of jordan. – P. 244 - 246; 7. Jordan. Where adventure awaits you. – Jordan: Jordan Press Foundation, 1997. – 120 p.; 8. Фомін І., Хагур М. Адміністративно-територіальні передумови збереження пам'яток архітекури містобудування в Іорданії // Архітектурна спадщина України. – К.: «Українознавство». – С. 202-205.

Надійшла до редколегії 30.01.2001 р.

УДК 008(477)(=161.2)

Н.А. МИХАЙЛОВСЬКА, Л.А. МАЛЄНКОВА

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ЯК ПІДВАЛИНИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Подається історико-філософський аналіз особливостей національної ментальності, зважаючи на нерозривний зв'язок і взаємовплив з українською культурою; доводиться доцільність ментального підходу в культурологічних пошуках

Україна має багату давню історію, упродовж якої виникла і розвивалась її культура. Створено доробок, який потрібно асимілювати на сучасних цивілізаційних засадах. Піднесення нашої культури не буде результатом руйнування здобутого, навпаки, зрозумівши характеристичні властивості українського життя, взаємодію всіх тенденцій, можемо дійти висновків щодо майбутнього. Для успішного розвитку слід усвідомити глибоке підгрунтя української культури. В цьому нам допоможе дослідження національної ментальності.

Початок її формування найчастіше пов'язують із виникненням Київської Русі як держави. Проте саме поняття виникло у XX ст. і стало поширеним в Україні недавно, привертаючи увагу

багатьох дослідників. До його аналізу звертаються українські вчені А. Бичко, І. Бичко, В. Васильєв, Л. Гамаль, В. Дорошкевич, І. Старовойт, В. Храмова.

Для нас цікавим є той факт, що поняття «ментальність» ретельно розроблялося французькими істориками, засновниками відомої на Заході «Школи «Анналів». Як важали М. Блок, Ф. Бродель, Л. Февр та ін., саме вивчення ментальності, притаманної певному середовищу і добі, необхідна умова розуміння людської творчості, історичної зокрема. Головне досягнення полягає в тому, що дослідники аналізуючи історію використовували підходи, які розробили психологи. У такий спосіб поняття національної ментальності стало підгрунтям історичних досліджень.

Ми пропонуємо грунтувати культурологічні пошуки з урахуванням специфіки національної ментальності. Це має важливе значення для опанування досвіду не лише французької історії, але й української культури загалом.

За даними французьких учених, поняття ментальність дуже стійке. Йдеться про можливості людської свідомості сприймати світ у межах, які утворює так звана «матриця»: релігійність, спосіб життя, традиція, культура, мова [2, С. 63].

Національна ментальність формується під впливом соціально-культурних факторів, а використання ментального підходу дозволяє простежити специфіку вияву глибинних психічних, інтелектуальних, вольових чинників етносу в культурі; у свою чергу культура впливає на формування ментальності.

Спробуємо дослідити історично сформовані особливості української національної ментальності в межах «матриці», запропонованої французькими вченими. Для успішного просування в цьому напрямі здійснимо фрагментарний аналіз елементів «матриці» стосовно української культури в широкому розумінні цього слова.

Християнська віра – головний елемент «матриці», основа національної вдачі. Доктор В. Янів справедливо вважає, що українцям внутрішньо притаманне «міцне почуття Божої всеприсутності, душевна скрута, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про Божу волю над собою, сердечний порив у світ невідомого, таємничого, радісного» [8, С. 12].

Проте першою сходинкою духовного життя нашого народу було поганство або язичество. Звичаї та обряди українців, багато з яких мають дохристиянське походження, є виразниками і носіями процесу формування духовності. Наукові дослідження дохристиянського світогляду народу проводили М. Костомаров,

М. Максимович, О. Потебня, І. Нечуй-Левицький. У 50-60-х рр. у Канаді вийшли фундаментальні праці С. Климника, О. Воропая, Митрополита Іларіона. Вчені висвітлили багатовікові культурні традиції, засвідчивши, що народна обрядовість не вносила «негативних» елементів у духовне життя. Природний естетизм слов'ян оберігав їх від того. Натомість традиції наших батьків зосновані на високій моральності, миролюбності, взаємодопомозі, гостинності, веселій вдачі, музичності тощо.

Як відомо, спочатку християнство в Київській Русі поширювали примусово. Тривалий час панувала двовіра як один із феноменів українського культурного буття. Проте високі ідеали Спасителя людства знайшли в серцях нашого народу благодатний грунт. Численні дослідження з історії християнства в Україні розкривають вплив віри на «душу народу». Так І. Огієнко у праці з історії української культури значну увагу приділяє аналізу віри в земляків, наголошуючи на її щирості та глибині, незалежності християнської Церкви в Україні, широкому, неформальному проповідуванні Слова Божого в усі часи. [4, 5]. В працях Д. Бучинського досліджується Боже призначення над нашим народом, що тривалий час страждав. Саме це, на його думку, зумовило національну ментальність [1].

Специфіка української ментальності особливо простежується при аналізі способу життя (другий елемент «матриці»), зумовленого передусім психічними особливостями, національною вдачею. Найкраще це виявляється в порівнянні українців з іншими націями. Наприклад, німцям властиве домінування раціоналізму, повага до чіткої думки, любов до системи, намагання «втиснути» живе життя в певні схеми. На противагу німецькій духовності – чуттєвість і безсистемність українців. Як зазначив Д. Донцов та інші дослідники, нам притаманні значною мірою емоції, які переважають над інтелектом і волею [3]. Якщо німецьку вдачу характеризує цілеспрямованість (Ніцше), динамізм, то українцеві властива покірність долі, що супроводжується «заглибленням у себе», неквапливістю. За влучним зауваженням В. Янiва, брак розуміння темпу праці, ритму можна символізувати чумацьким возом, який тягнуть спокійні воли серед безкрайнього степу [8, С. 138]. Плановість і витривалість західної вдачі протиставляється зміні періодів повної пасивності та сильного напруження в українців. Пізнання світу здійснюється переважно через інтуїтивне осягнення істини: раціональний підхід поступається ірраціональному. У німців переважають проза, ма-

теріалізм, твердість на противагу українській поетичності, толерантності, ніжній мрії, що виявляється не тільки в побуті, а й у суспільно-політичному житті. Україна тяжіє до Західної Європи, проте різко відчувається межовість і перехід від Заходу до Сходу. Це свідчить, з одного боку, порушення рівноваги між почуттями, волею, розумом тощо. З іншого - нас поєднує з Європою індивідуалізм, а це сприяє до волелюбності й демократизму, впливає на становлення до державності, на засади її формування. Межовість України була однією з причин розвалу державності. Цьому сприяли і внутрішні, психічні характеристики: «Ми, що належали в основному до Європи, надмірно відхилились від неї, щоб могли викресати в собі досить волі, необхідної для збудування держави, але не наблизились настільки до Азії, щоб дати себе вести власному деспотові. В ефекті причину наших невдач можна було б сформулювати парадоксом: в неволі ми опинилися тому, що надмірно любимо волю» [8, С. 139].

Джерелом індивідуалізму українців дослідники вважають бажання самопіднесення. Це виявилось, зокрема, в претензійності земель, що не хотіли визнати главенства Києва і тих князів, які прагнули незалежності. Результат – утворення дрібних князівств. На нижчих рівнях відбувалося стирання відмінностей між верствами населення, що привело до демократизму. Український індивідуалізм, протестуючи проти тиранії, монархії, станового ладу, виходив за межі гурту, на чолі якого стояв керманич. Ця особа повинна була ретельно виконувати всі демократичні настанови, в іншому разі його могли змінити. В такий спосіб у нас відбувалася демократизація народного життя. Неповторну характеристику українському індивідуалізмові дав М. Шлемкевич у статті «Душа і пісня»: «Наш індивідуалізм – це індивідуалізм без індивідуальностей. Бо індивідуальність - це ясна форма, а український індивідуалізм - це свобода, сила... воля... Це втеча від твердих форм, від гранітних берегів, конечного» [7, С. 110].

Отже, українці за своєю сутністю - противники колективізму і стадності, проте поважають інтереси, бажання, волю собі подібних. Звідси – особлива повага не до посади, стану, а до авторитету, мудрості, справедливості.

Однією з найпривабливіших рис українців, певним проявом способу життя є миролюбність. Українці визнають права і гідність інших народів, їхнє прагнення мати власний шлях розвитку. Навіть часи козаччини свідчать не про войовничість, а про

визвольний характер боротьби народу. Українське козацтво боролося за віру та ідею, однак не за чужі землі; захищаючи свій народ, а не нападаючи. «Боротьба без агресії», – так характеризують сторінки героїчної боротьби українські історики. Це підтверджує і «Заповіт» Володимира Мономаха: «Не вбивати ні невинного, ні винного, навіть коли заслужить смерті – не губіть душі жодного християнина».

Розглядаючи наступну складову «матриці» – традиціоналізм, зазначимо, що його джерела – в надзвичайно тісному зв'язку українців із землею. Українських мислителів, письменників, митців надихав саме зв'язок із землею. Це відчувається в усіх ділянках духовного життя. Подібне «інтимне» ставлення до землі робить людину чутливою до краси навколишнього світу, поетичною, працьовитою. Саме завдяки традиціоналізмові український народ, незважаючи на складну історію, не перетворився на етнографічну масу. Історично традиціоналізм української родини виявляється в моногамії, подружній вірності, зосновaній на любові, взаємній пошані, оберіганні дівочої гідності, у приватній власності [9, 22]. Часто дослідники вбачають специфіку українського традиціоналізму в «слабкому» розумінні традицій в Україні. І. Мірчук пише, що ми ніби мовчки погоджуємось з тим, що наших вітчизняних геніїв за кордоном вважають російськими мислителями: Бортнянського – російським композитором, Гнаткевича – польским філософом, Горбачевського – чеським ученим.

Важливою характеристикою національної ментальності є поетична і пісенна творчість, мова (фрагменти останнього елемента «матриці»): «З морської піни, – писав М. Шлемкевич, – вродилась грецька Афродита. З морського прибою почувань народилася українська краса – пісня. Пісенна ліричність – це приблизне окреслення душевності... Співають годинами, готові проспівати ніч, проспівати життя... Попадають у транс, забувають себе сами» [7, С. 104]. На думку Д. Донцова, у пісні відображуються дві стихії різного характеру, що «зустрілися» в українській душі: «європейська обережність і азійська безпечність, простодушність і хитрість, сильна активність і - величезна лінь та розніженість, потяг до розвою і вдосконалення, і бажання виглядати на такого, якому байдужісіньке всяке вдосконалення» [3, С. 54]. Такий же характер має й українська музика: з одного боку, вона легка, «повна грації», з іншого - сповнен туги, суму, страждання і жалю: «З них, із звуків цих пісень, можна здогадуватися про минулі терпіння України, так як пролетілу бурю з градом і зливою можна пізнати з брилянтових сліз, якими нанизані здолу аж до

верху освіжені дерева; коли сонце мече свої вечірні промені... Та бринить і друга музика в українській пісні, – іноді ж звуки стають вільні і широкі, які велетенським помахом намагаються схопити всю безодню простору, а коли вслухається у них танцюра, то почувається велетом: уся його душа, вся істота його розсувається шириться до безмежжя. Він ніби відділяється від землі, щоб сильніше вдарити об неї блискучими підковами і знов злетіти в повітря» [3, С. 53].

Згадані особливості духовності українців, зумовлені різними чинниками, приводять до думки, що існує певна модель людини в українській уяві. Це не «раціональна», надрозумна особа, як на Заході, і не самодержець-тиран, як на Сході, а, передусім віруюча, духовно багата, добра людина. Ці особливості української вдачі набули особливого забарвлення в народній , літературній, філософській творчості, стали певною основою панування «філософії серця» в українській культурі.

Проведений історичний екскурс розкриває підвалини національного життя, дозволяє відчути гармонію і неповторність «душі народу». Дослідження елементів «матриці», запропонованої представниками «школи Анналів», наповнює поняття української ментальності конкретнішим змістом. Подібні пошуки необхідні з огляду на те, що саме національна ментальність відбивається на духовній творчості нації, робить її екзистенційно-своєрідною.

Отже застосування ментального підходу може бути підставою для дослідження специфіки впливу глибинних характеристичних ознак етносу на українську культуру, вивчення якої свідчить, що Україна – світ безмежних можливостей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бучинський Д. Україна під Марійським прапором. – Лондон, 1958. 2. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов», – М., 1993. 3. Донцов Д. Правда прадідів великих. – Філадельфія, 1952. 4. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2-х т. – К: Україна, 1993. – Т. 1. 5. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К: Довіра, 1992. 6. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: «АртЕк», 1999. 7. Шлемкевич М. Душа і пісня // Українська душа: Зб. – К. 1992. 8. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. 9. Янів В. Українська духовність у поетичній візії Шевченка. – Париж, 1962.

Надійшла до редколегії 20.04.2001 р.

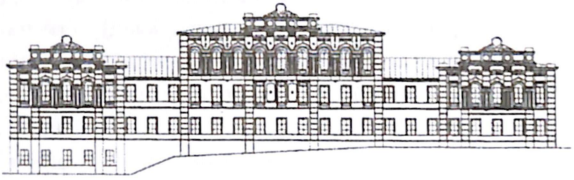

2

Бібліотекознавство Бібліографознавство

УДК 025.502

О.М. КОБЄЛЄВ

БІБЛІОМЕТРІЯ В СИСТЕМІ БІБЛІОТЕКОЗНАВЧОГО ЗНАННЯ

Розглядається еволюція кількісно-якісних методів пізнання у науці. Обгрунтовується використання загальних наукознавчих моделей і методів, насамперед бібліометричних, для одержання структурної (якісної) характеристики стану бібліотекознавства

Для вирішення проблем, що постали перед бібліотечною сферою України та забезпечення вибору правильної стратегії її розвитку, необхідним є ретельне вивчення зовнішніх та внутрішніх чинників, що впливають на функціонування бібліотечного соціального інституту (БСІ) в сучасних соціокультурних умовах. Це потребує підвищення ефективності та якості досліджень, широкого застосування в бібліотекознавстві сучасного методичного інструментарію, без чого неможливий (або ускладнений) розвиток бібліотечного пізнавального процесу. Цим визначається зростання значимості досліджень, спрямованих на вивчення закономірностей розвитку бібліотечного знання, механізмів його функціонування тощо.

У бібліотекознавстві на даному етапі спостерігається посилення інтересу до загальних понять інформації, знання та їх аспектів. В.О. Ільганаєва, зокрема, детально розглядає соціально-комунікативну діяльність як реакцію на необхідність обробляти, зберігати та передавати знання, що «завжди було невід'ємним атрибутом людської діяльності» [1, С. 52]. Докладний аналіз В.О. Ільганаєвою загальних аспектів знання та інформації, їх вплив на розвиток БСІ позбавляє необхідності зупинятися на розгляді зазначених питань.

Результатом досліджень проблем наукового знання за останні десятиліття став висновок, що в будь-якій галузі науки виникає та розвивається знання про свої специфічні об'єкти пізнання. Під час цього використовуються методи та засоби як спільні для всієї науки, так і ті, що застосовуються лише в окремих її сферах. Тому конкретні види знання мають загальні та специфічні особливості. Характерним є те, що наукове знання в усіх сферах існує як високоорганізовані системи. Знання ж хаотичні, з низьким рівнем організації не є науковими. Вони стають науковими тільки набувши вигляду високоорганізованої системи. Лише систематизоване знання надає можливість виявляти загальні та специфічні сторони явищ, що досліджуються [2].

Бібліотекознавство, як й інші науки, є складною полісистемою, що поєднує наукове знання та організацію проведення наукових досліджень, творчі процеси та соціокультурні фактори. Це дозволяє вести мову про існування в бібліотекознавстві взаємопов'язаних і разом із тим відносно самостійних підсистем, що репрезентують різні сторони даної дисципліни. Виділяються та розглядаються соціокультурна, семіотична, гносеологічна, культурологічна та інші підсистеми. Визначною є когнітивна підсистема бібліотекознавства, в центрі якої – галузеве знання. Ця підсистема забезпечує отримання, перевірку, зберігання, передачу та використання знання в бібліотечній дійсності. І основним завданням бібліотекознавства, особливо за умов нової пізнавальної ситуації, є активізація процесів вивчення будови, механізмів функціонування, шляхів отримання такого знання.

Наукове знання пов'язане з теоретичною формою відображення світу. Саме в теорії відбивається достовірне наукове знання відповідно до існуючих наукових стандартів. Тобто знання набуває статусу наукового, якщо воно включене в складну опосередковану систему обгрунтувань [3, 7]. Розуміння теорії як системи знань, що описує і пояснює певне коло явищ і яка визначає, як правильно управляти ними [4, 6], надає можливість систематизувати все різноманіття накопичених бібліотекознавчих знань у певні великі блоки. І бібліотекознавча теорія (специфічна форма бібліотекознавчого знання), як і будь-яка інша наукова теорія, покликана давати цілісне уявлення про закономірності й істотні зв'язки дійсності. Тому виникнення в XX ст. теоретичного рівня бібліотекознавчого знання, перших бібліотекознавчих теорій (теорія фондів, теорія обслуговування) означало перехід бібліотечної справи на якісно новий, вищий рівень – у статус науки.

Розглядаючи бібліотекознавчу теорію як основний інструмент теоретико-бібліотечного мислення, особливого значення набуває аналіз загальних методологічних проблем її виникнення, розвитку і функціонування. Саме ці проблеми є ключовими в розумінні процесу формування бібліотекознавчого знання на даному етапі, прогнозування шляхів його подальшого розвитку. Актуальність методологічного аналізу загальнотеоретичних понять бібліотечної науки на сучасному етапі зумовлена та стимулюється, крім зазначених чинників, наявністю явно вираженої тенденції до підвищення теоретичного рівня бібліотекознавства, модернізації основ викладання бібліотечних дисциплін, необхідністю удосконалювання стандартизації бібліотечної термінології тощо. Але конструктивно розглянути зазначені про-

блеми неможливо в межах одного дослідження. Тому необхідно сконцентруватися на тих аспектах, вирішення яких створить передумови для подальшого методологічного аналізу бібліотечної теорії. Йдеться про вивчення когнітивної підсистеми бібліотекознавства, в центрі якої – галузеве знання.

Знання є головним результатом наукової діяльності, її основним засобом та метою. Про це свідчить і та увага, яку приділяли дослідники в різні історичні епохи проблемі походження та розвитку знання в науці. Процес вивчення наукового знання відбувався спочатку в межах філософії, історії, соціології науки, з використанням традиційної змістовної дослідницької техніки (філософська інтерпретація наукових фактів, аналіз наукової теорії, введення онтологічних та логіко-гносеологічних критеріїв тощо), а в середині нашого століття, на базі виникнення наукознавства як комплексної «науки про науку» – все ширшого застосування набули принципово нові методи та методики, що спираються перш за все на кількісний (бібліометричний) підхід до вивчення як науки загалом, так і наукового знання зокрема.

У бібліотекознавстві, де простежується тенденція розширення методологічної бази, передусім, через запозичення та адаптацію загальнонаукових методів та підходів, можна визначити два основних напрями розвитку галузевого знання на сучасному етапі: значне розширення сфери дослідження, розробка виникаючих проблем уже наявним методологічним інструментарієм; висування принципово нових проблем, зумовлених як зовнішніми так і внутрішніми чинниками розвитку бібліотечної системи, що потребують застосування принципово нових методів і засобів аналізу.

Активне вивчення науки з метою оптимізації її теоретичного потенціалу, як відомо – результат того, що протягом XX ст. наукова діяльність не тільки сформувалася як вид інтелектуального виробництва та соціальний інститут, але й стала необхідним компонентом суспільства, без якого воно не в змозі ефективно вирішувати кардинальні проблеми свого буття і якому суспільство надає значні фінансові, матеріальні, кадрові та інші ресурси. Тому в XX ст. значимість досліджень, спрямованих на вивчення проблем походження, обгрунтування та розвитку наукового знання, його функцій, структури та динаміки, значно збільшилася. Знайшло це своє відображення не тільки в численних працях, що розглядають різні аспекти наукової діяльності, знання тощо, але й у виникненні нових методологічних концепцій і моделей науки та її досліджень (Г.Х. Врігта, А. Койре,

Т. Куна, І. Лакатоса, К. Поппера, С.Т. Тулміна, П. Фейєрабенда, Я. Хінтики, Д. Холтона та ін.). Праці цих авторів забезпечили розвиток таким пізнавальним засобам, створили такі моделі досліджень, можливості яких, на наш погляд, у вітчизняних бібліотекознавчих дослідженнях ще не вичерпані.

Так, були змінені погляди на розвиток науки як на процес поступового нагромадження й узагальнення вченими різних фактів, що сформувалися в першій половині XIX ст. і за якими завдання історика науки полягали в тому, щоб якомога точніше визначити час і авторів відкриттів, винаходів, нових теорій і т.п. При цьому сам факт зростання наукового знання розглядався як об'єктивна, незалежна від ученого величина. Від останніх же залежить лише швидкість прямування до об'єктивного знання, на котру, звичайно, може впливати безліч обставин: умови життя і роботи вченого, наявність у нього тих або інших забобонів, допомога або перешкоди з боку колег та ін.

Після наукової революції першої половини XX ст., коли була виявлена обмеженість існуючих уявлень про об'єктивну реальність, почався перехід від абстрактно-методологічної концепції до досліджень наукових шкіл, наукових груп і колективів [5, С. 5]. Почали активно розроблятися адекватніші методики досліджень. Наприклад, Л.А. Марковою розглядається й аналізується одна з таких методик – так звані ;ситуаційні дослідження» (case studies), що набули широкого поширення в 1970-ті рр. [6]. Найважливіша особливість цих досліджень – рішуча відмова від кумулятивної моделі розвитку науки (один із перших, як зазначається в [7], висловив думку про некумулятивний розвиток науки А. Койре). Спираючись на значний матеріал, зібраний попередниками, нові дослідники (М. Малкей [8] та ін.), показали, що кожне відкриття є результатом складного переплетення соціокультурних, інституціональних і просто побутових обставин.

Як зазначає С.Т. Тулмін, розвиток інтелектуальної дисципліни проходить низку послідовних історичних фаз, які визначаються різними наборами понять, проблем і припущень, і для того, щоб простежити інтелектуальний розвиток дисципліни, необхідно, по-перше, ідентифікувати різні плеяди абсолютних припущень у сфері, що нас цікавить; по-друге, визначити їх схожість та відмінність, щоб виявити, які ознаки змінюються, а які – ні, при переході від однієї історичної фази до іншої [9, С. 84-86]. Тому однією з найважливіших особливостей сучасної історії науки та наукознавства є орієнтація на детальне вивчення повсяк-

денного наукового життя - побуту дослідницьких лабораторій, взаємовідносин учених один з одним і т.д.

Характерною особливістю досліджень науки в XX ст. є те, що в методологічному аналізі на передній план виступає суб'єкт наукової діяльності, що створює наукове знання, оскільки «...наукове знання завантажене різними соціально–культурними компонентами, відносинами, що складаються між вченими в процесі створення ідей, гіпотез, концепцій» [5, С. 74]. Наукові спеціальності подібні до інших соціальних організацій. Вони також мають свої «референтні» групи, що складаються з людей, чий індивідуальний вибір у підсумку стає вибором професії. Нове поняття, теорія чи стратегія «входять» у наукову дисципліну за таких умов, коли вони серйозно сприймаються впливовими представниками відповідного наукового напряму. Тому сучасна інституціональна популяція науки складається з елементів кількох різних типів: наукові співтовариства, посади, журнали, системи винагород, конференції тощо [9, С. 265].

Відомо, що формування поглядів ученого відбувається здебільшого під впливом підручників, важливою функцією яких є зміна соціально-культурних орієнтацій пізнавальної діяльності, та популярних і філософських праць, що базуються на них [10, С. 141]. Їх спільна ознака – вони звертаються до вже розробленої структури проблем, даних і теорії. Підручники повинні переписуватися (цілком або частково) завжди, коли мова, структура проблем або стандарти змінюються [11, С. 175]. Через це створення нових навчальних посібників, їх перевидання зі значними змінами та доповненнями – об'єктивний показник зміни парадигми в даній сфері наукового знання. В науці з першим прийняттям парадигми пов'язані створення спеціальних журналів, організація наукових співтовариств, виділення окремого курсу в академічній освіті. [11, С. 38]. Отже, і в бібліотекознавстві України зміну парадигм можна виявити по зміні рубрик у журналах, реформуванню навчального процесу, створенню нових навчальних посібників, змінам у динаміці публікацій і структурі цитування тощо.

Аналізуючи структури теоретичного знання, методологія базується на текстах наукових теорій, що історично склалися, тобто орієнтується на розвинуті в теоретичному відношенні наукові дисципліни, оскільки в них легше простежити особливості побудови теорії, ніж у науках, що тільки розпочали теоретичну обробку знань. Сучасне бібліотекознавство вже досягло тієї стадії, коли рівень теоретичного розвитку надає можливість його вивчати, спираючись на досягнення загальнонаукової методології. А значні успіхи, досягнуті під

час вивчення процесів функціонування та зміни природничонаукових теорій, застосування принципу єдності основних методологічних характеристик наукового знання, дозволяють використовувати вироблені у методології природознавства структурні утворення для аналізу окремих форм як соціогуманітарного знання [5, С. 9] загалом, так і бібліотекознавчого зокрема. Зазначимо, що при визначенні перспектив розвитку дисципліни чи наукового напряму, необхідно зважати на зміну парадигми не тільки в змісті наукових знань, але й у методах, формах і засобах наукової комунікації. Так, в одній із найважливіших праць останніх десятиліть [11] увага зосереджена не на аналізі старих структур наукового знання, а на процесі розкриття механізму його трансформації та зміни, тобто русі наукового знання.

У наукознавстві, історії, філософії та методології науки розроблена значна кількість моделей, методик, методологічних принципів системи оцінок наукових досягнень як дисциплін загалом, так і окремих дослідників. Наприклад, Ю.Б. Татариновим [12] розроблений комплекс із 9 показників цінності наукового знання:

1) вид об'єкта (предмета) дослідження;

2) рівень наукового пізнання, на якому проводилося дослідження;

3) структурний рівень матерії, на якому здійснювалося вивчення об'єкта (молекулярний, атомний і т.д.);

4) широта охоплення науковим досягненням різноманітних об'єктів і процесів матеріального світу;

5) логіко-гносеологічна форма, в якій виражене наукове досягнення, що характеризує рівень системності, упорядкування нової наукової інформації, що міститься в науковому результаті (наприклад, принцип, теорія, класифікація і т.д.);

6) глибина проникнення в сутність досліджуваного об'єкта;

7) ступінь новизни наукової інформації, що міститься в результатах дослідження;

8) ступінь впливу наукового досягнення на розвиток знання в різноманітних наукових галузях, на виникнення нових напрямів досліджень і т.п.;

9) ступінь достовірності інформації, що міститься в науковому досягненні.

На основі цих показників для оцінки значимості наукових результатів були створені 4 вимірювальні матриці (вид наукових досягнень; об'єкт відкриття; широта охоплення; рівень новизни наукової інформації) і 3 вимірювальні шкали (рівень концептуального зрушення; ступінь проникнення в сутність явищ;

ступінь достовірності наукової інформації). Також наводяться приклади упорядкування матриць і, як приклад, створена таблиця наукової значимості найважливіших астрономічних і астрофізичних відкриттів, зроблених у XX ст. [12].

Існують об'єктивні й суб'єктивні труднощі використання загальних наукознавчих моделей у вивченні бібліотечної науки. Головна полягає в тому, що більша частина таких моделей розроблялася в межах точних і (або) технічних дисциплін, і це висуває проблему їх адаптації до нової сфери використання. Але незважаючи на певні обмеження щодо можливостей розробки та використання подібних систем у бібліотекознавстві, що визначаються певними особливостями галузевого знання, зважаючи на значний дослідницький потенціал цих моделей, окремі їх елементи, принципи створення тощо можуть успішно застосовуватися в бібліотекознавчих дослідженнях. Окрім того, вважаючи бібліотекознавство такою ж наукою, як і всі інші (тому вимоги до цієї дисципліни мають бути загальними, незважаючи на її специфіку), розвиток бібліотечної теорії без спирання на досягнення загальнонаукової методології неможливий.

Починаючи з 1960-1970-х рр. паралельно з названими, зокрема змістовними, методами вивчення науки, все більшого розповсюдження набувають засоби кількісного аналізу, в першу чергу бібліометрія та наукометрія. Пов'язано це з необхідністю в об'єктивних показниках оцінювання результатів наукової діяльності. Найактивніше розроблялася та застосовувалася методика кількісного аналізу в межах наукознавства, дисципліни, яка сформувалася в середині XX ст. і була покликана комплексно досліджувати процеси, що відбуваються в науці. Серед праць, заклавших підвалини та розвинувших означений напрям досліджень, можна назвати праці Д. Бернала, Ю. Гарфілда, Г.М. Доброва, М. Кесслера, І.В. Маршакової, В.В. Налімова та З.М. Мульченко, Д. Прайса, А. Прічарда, Г. Смолла та ін. [13; 14].

Розробка та розвиток об'єктивних кількісних (бібліометричних, наукометричних тощо) методів є результатом загальнонаукового процесу формалізації та математизації наукового знання. Кількісний аналіз здійснюється за допомогою методів математики. По-перше, це «зовнішня математизація» – використання математичних методів для вирішення поодиноких проблем; по-друге, «внутрішня математизація» – розробка методик кількісного, математичного аналізу в межах окремих дисциплін, вирішення на цій основі цілих комплексів проблем, виявлення фундаментальних законів тощо. «Математизація знання є конкретно-історичним про-

цесом, що передбачає формалізацію основних понять, створення абстрактних об'єктів науки, яка математизується і, на цій базі, – кількісно-математичний аналіз емпіричних даних, розробку математичних моделей явищ, що досліджуються»... [15, С. 320]. Саме використання математики надає можливість точного кількісного опису явищ, дозволяє виробити чіткі поняття, дійти висновків, які неможливо або важко одержати іншими шляхами, а «першою стадією математизації є квантифікація, з'ясування найпростіших кількісних характеристик і відносин» [16, С. 246], і одним із елементів цього процесу можна вважати наукометрію та бібліометрію.

Природний характер цього явища зумовлений двома основними причинами. По-перше, в науці (і в бібліотекознавстві зокрема) відбувається процес накопичення фактичного матеріалу, що надає можливість виявити закономірності, які піддаються формалізації. По-друге, самі встановлені взаємозв'язки між явищами є надто складними, тому реалізація суто змістовних підходів як у науці в цілому, так і в бібліотекознавстві зокрема, ускладнюється через свою важкоозглядовість, що і зумовлює застосування компактніших кількісних методів.

Властивістю знання є те, що воно може бути виражене за допомогою мови, як особливого прояву людської активності. Знаковою маніфестацією знання є текст – особливий лінгво–логічний об'єкт, що має можливість актуалізації інформаційних масивів будь-якої потужності. [3, С. 26]. Але «... в умовах, коли наука оперує абстрактними об'єктами... природна мова вже не відповідає потребам її розвитку, стає необхідним створення спеціальних наукових мов, в яких досягається взаємоодноznачна відповідність між їх мовною формою та значенням. Це досягається через формалізацію, коли виникає формальна (символічна) мова» [17, С. 161].

Формалізація дозволяє не тільки отримати точну мову, що має велике значення щодо систематизації пізнавального змісту та уточнення логічної структури бібліотекознавчих теорій. Взагалі, будь-яку систему становлення наукового знання «необхідно розглядати як підсистему змістовного процесу вироблення знання та підсистем формальних аспектів, а також їх взаємодії»[18, С. 40]. Тому метою формалізації є побудова і вираження системи знань. Вона «надає можливість узагальнити формальну структуру теорій (або їх частин), що відносяться до різних предметних галузей, і тим самим оптимізувати зусилля, спрямовані на розробку кожної теорії окремо» [16, С. 73]. Зазначимо, що у наведених А.В. Зведенюком най-

важливіших параметрах теорії як певного виду знання формальний аспект посідає перше місце:

1) теорія є формально-логічною системою визначення;

2) операції з теорією в науці спрямовані на деталізацію, уточнення запасу інформації, який вона має, і використання його у практичній діяльності;

3) розвиток теорії завжди має свою межу, тобто будь-яку теорію, що вичерпала запас інформації, що має, неодмінно потрібно переглянути;

4) сама по собі теорія не має можливості виробити гносеологічно принципово нову інформацію [18, С. 96].

Зазначені особливості стосуються всіх теорій, які загалом класифікуються за різними ознаками. Наприклад, розрізняють теорії фундаментальні та прикладні (часткові), змістовні та формалізовані. Останні є результатом досліджень гносеологічних аспектів теорій з метою оптимізації процесів використання її потенціалу (названий другий параметр). Отже, «теорія як формалізована система – це така сукупність наукових знань, що створена на основі законів і правил формальної логіки» [4, С. 7]. Формалізована теорія має ознаки згортаємості, при якій вона свій об'єкт і предмет може відбити за допомогою абстракцій у «чистому вигляді». У згорнутому виді зазначена теорія може бути відокремлена від свого базису – емпіричної і дослідницької основ (фактів, прикладів, доказів, ілюстрацій). Сама формалізація є цінним інструментом пізнання, що надає можливість отримати нові наукові дані. Історія таких наукових дисциплін, як математика, логіка, лінгвістика та інших, свідчить про те, що значна кількість формальних пояснень відкрила можливості для визначення та постановки нових проблем, часто підказувала напрями пошуків їх вирішення. Зростання наукового статусу бібліотекознавства, як уже зазначалося, висуває проблеми модернізації його методології та системи теоретичних обгрунтувань загалом, і формалізація є одним із ефективних засобів їх вирішення.

Іншими словами, з розвитком наукового знання ми переходимо від опису сукупності слабопов'язаних явищ до системного подання досліджуваних об'єктів, а повноцінний аналіз складних, великих систем невіддільний сьогодні від використання математики. Тенденція математизації бібліотекознавства, що зумовлена загальною математизацією знання, забезпечує пізнання тих проблем бібліотечної теорії, що не можуть успішно вирішуватися без застосування математичного апарату [19, С. 84]. Зокрема широке застосування в бібліотекознавчих дослідженнях кількісних бібліометричних методів надає

нові можливості в аналізі бібліотечного знання та діяльності. х використання створює передумови для вироблення суджень про ефективність окремих наукових шкіл і, на цій основі, об'єктивного розподілу ресурсів, ефективної підготовки кадрів та ін. Виникає також можливість кількісно оцінювати проникнення нових концепцій, ідей і методів у різні галузі знань, вивчати мову наукових публікацій з метою відтворення інтелектуальної атмосфери епохи тощо. Саме на цій основі виникла така цікава методична процедура як метааналіз – аналіз аналізів – коли з банків даних збирається максимально можливе число вже зроблених кимось досліджень по студійованій проблемі й здійснюється їхня сумарна обробка [20].

Отже, можна дійти висновку, що загальною тенденцією розвитку сучасного бібліотекознавчого пізнання є різке збільшення значення теоретичних досліджень, поглиблення процесу формалізації (математизації, логізації, кібернетизації, символізації тощо) наукового знання. Цим пояснюється актуальність вироблення сучасних комплексних засобів виявлення та оцінки тенденцій розвитку бібліотекознавства як науки, що зумовлює створення, адаптацію та використання певних формальних критеріїв як одного з основних напрямів модернізації дослідницького апарату. І цей процес належить до категорії загальнонаукових: висока динамічність розвитку сучасної науки підводить до необхідності розробляти об'єктивні кількісні методи виявлень нових напрямів досліджень.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ільганаєва В.О. Бібліотечна освіта: Нова парадигма розвитку. – К.: Ред. журн. «Бібліот. вісн.», 1996. – 256 с.; 2. Кузнецов В.И., Бургин М.С. Мир теорий и могущество разума. – К.: Україна, 1992. – 231 с.; 3. Гинецинский В.И. Знание как категория педагогики: Опыт педагогической когнитологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 144 с.; 4. Коротяев Б.И. Педагогика как совокупность педагогических теорий. – М.: Просвещение, 1986. – 208 с.; 5. Синяков С.В. Світоглядна детермінація соціального пізнання. – К.: [Б.в.], 1998. – 192 с.; 6. Маркова Л.А. Новые формы историко-научных исследований и их перспективы. // Вопр. истории естествознания и техники. – 1987. – №2. – С. 49-61; 7. Черняк В. Интеллектуальная революция: традиция и новации: К 100-летию со дня рождения Александра Койре // Свобод. мысль. – 1992. – №9. – С. 89-97; 8. Малкей М. Наука и социология знания: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1983. – 253 с.; 9. Тулмин С.Т. Человеческое понимание: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.; 10. Юдин Б.Г. Методологический анализ как направление изучения науки. – М.: Наука, 1986. – 261 с.; 11. Кун Т. Структура научных

*революцій: Пер с англ. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.; **12.** Татаринов Ю. Б. Проблемы оценки значимости научных результатов (достижения современной астрономии) // Историко-астроном. исслед. – Вып. XVIII. – М., 1986. – С. 79-104; **13.** Кобєлєв О.М. Бібліометрія – один із шляхів оптимізації бібліотекознавчих досліджень // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – Вип.1: Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика. – Х., 1999. – С. 62-67; **14.** Кобєлєв О.М. Розвиток кількісних методів у бібліотекознавстві // Вісн. Кн. палати. – 1998. – №2. – С. 12-14; **15.** Логико-гносеологический анализ науки / АН Каз. ССР. Ин-т философии. – Алма-Ата: Гылым,1990. – 496 с.; **16.** Штофф В.А. Проблемы методологии научного познания. – М.: Высш. шк., 1978. – 269 с.; **17.** Ким В.В. Семиотические аспекты системы научного познания: Филос.-методол. анализ. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. – 224 с.; **18.** Зведенюк А.В. Становление научного знания: Гносеолог. аспекты. – Ташкент: Изд-во «Фан», 1989. – 185 с.; **19.** Карташов Н.С., Скворцов В.В. Общее библиотековедение: Учеб.: В 2 ч. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та культуры, 1996. – Ч.1.: Теоретические основы библиотековедения. – 88 с.; **20.** Зорин Н. Врач как ученый: Размышления о медицин. образовании // Высш. образование в России. – 1998. – № 2. – С. 68-75.*

Надійшла до редколегії 27.02.2001 р.

УДК 023.1:346.2

І.О. ДАВИДОВА

НА ШЛЯХУ ДО ЕЛЕКТРОННОЇ БІБЛІОТЕКИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Розглядаються основні питання правового забезпечення організації функціонування електронних бібліотек, висвітлено проблеми застосування норм авторського права і суміжних прав до головних напрямів її діяльності

Формування бібліотечного соціального інституту на якісно нових організаційних, управлінських, технічних та технологічних засадах, забезпечення споживача інформацією за допомогою локальних, міжрегіональних і міжнародних (глобальних) мереж комунікації, дистанційний доступ до національних і закордонних баз даних, взаємодія з автоматизованими інформаційними системами приводить до необхідності першочергового вирішення правових питань його функціонування і істотного поновлення інструментарію правового регулювання всіх сторін цієї діяльності.

Поняття «електронна бібліотека» виникло на початку 90-х р. і

за визначенням розробників першої електронної бібліотеки на базі бібліотеки Лос-Аламосської Національної лабораторії (США) означає віддалений доступ до інформації, де б вона не зберігалася, за допомогою сучасних комп'ютерних технологій [7]. У світовій інформаційній практиці існує низка проектів по розробці і створенню електронних бібліотек, формуються національні програми , які включають як розробку соціальних, управлінських, технологічних, правових принципів формування і використання електронних бібліотек, так і конкретні проекти.

Найвідоміші з них проекти «Гутенберг» (США) , BIBDEL (затверджений Європейською комісією в 1994 р., що має за мету створення інформаційної технології доступу до бібліотечних каталогів для віддалених користувачів. Результати проекту знайшли застосування у Великобританії, Ірландії і Греції. Створення великої цифрової відеобібліотеки з системою пошуку на базі знань, яка працює в інтерактивному режимі з повнотекстовими базами даних (БД), передбачає проект INFORMEDIA. Прикладами створення електронних бібліотек на основі архівних фондів можуть бути американський проект «Пам'ять Америки» і деякі проекти Бібліотеки Конгресу США. Розпочато роботу по створенню національної системи електронних бібліотек України [10] та Росії [3]. Десятки відповідних проектів у США, Японії, Великобританії, Швеції, Фінляндії та інших країнах, що реалізуються в масових, урядових і університетських бібліотеках, архівах, наукових центрах та інших документно-інформаційних структурах, дають підставу говорити про новий етап розвитку бібліотечного соціального інституту, який є одним із суб'єктів інформаційного права. Визначення електронної бібліотеки як суб'єкта права є найважливішим завданням, оскільки соціальне призначення інформаційного права полягає в регулюванні поведінки учасників певних інформаційних відносин, в юридичній регламентації їх діяльності. Таке регулювання буде ефективнішим, коли можливі аспекти інформаційних стосунків у комп'ютеризованому інфосередовищі будуть чітко визначені щодо всіх можливих учасників інформаційних відносин.

Електронна бібліотека, що являє собою сукупність інформаційних видань, БД і інших електронних продуктів, об'єднаних єдиним електронним каталогом та функціонуючих на основі технологічних і технічних засобів, які забезпечують доступ до цих інформаційних ресурсів, є учасником правовідносин і всі свої завдання повинна вирішувати в чітко визначеному правовому полі. До головних завдань електронної бібліотеки можна віднести:

- забезпечення збереження електронних версій на всіх можливих видах носіїв;

- створення і ведення каталогів електронних продуктів і забезпечення вільного доступу до них з боку користувача;

- забезпечення технічної і технологічної підтримки доступу до будь-яких електронних матеріалів, незалежно від платежів і форматів;

Правове регулювання діяльності електронної бібліотеки як різнорідного і просторово розподіленого середовища повинне здійснюватись на декількох рівнях:

- на рівні правового регулювання діяльності електронної бібліотеки як соціального інституту;

- правове регулювання процесів створення і використання електронних продуктів та послуг;

- на рівні забезпечення прав громадян на інформацію, інтелектуальну власність (результати творчої праці), прав користувачів електронних продуктів та послуг.

Правове забезпечення функціонування електронних бібліотек включає їх юридичний статус, правові норми, що визначають порядок її функціонування, регламентують процеси створення, надання і використання інформації; права, обов'язки і відповідальність персоналу; правові положення окремих видів управлінської діяльності тощо.

До сфери законодавчого регулювання діяльності електронних бібліотек практично в усіх країнах світу входять такі її аспекти, як: авторські та суміжні права, правовий захист БД та всіх типів електронних контрактів, захист комп'ютерних програм, персональних даних, ідентифікація користувача, електронні розрахунки в інформаційній мережі. Складність проблеми законодавчого врегулювання процесів розвитку і функціонування електронних бібліотек полягає в тому, що вони охоплюють цілий комплекс організаційних, технологічних, технічних проблем , які повинні мати правове підгрунтя.

Технології функціонування електронної бібліотеки припускають використання технічних засобів, що дозволяють оперативно здійснювати копіювання і поширення інформації (у вигляді документів, текстів, фрагментів), що є традиційними об'єктами авторського права. Більше того, виникають нові об'єкти авторського права (електронний документ /файл/, електронне видання, копія оригіналу електронного документа, БД і Бн як масиви документованої інформації, WWW тощо), які потребують негайної правової регламентації.

Нині Україна має систему інформаційного законодавства, що частково забезпечує правове поле функціонування електронної бі-

бліотеки. До цієї системи належать:

- інформаційно-правові норми Конституції України, які закріплюють інформаційні права і свободи, встановлюють основні права й обов'язки відповідних суб'єктів з питань створення і поширення інформації;

- галузі і розділи законодавства України, що присвячені питанням інформаційного права (Закони України «Про національну програму інформатизації»(1998 р.), «Про авторське право і суміжні права»(1993 р.), «Про інформацію»(1992 р.), «Про науково-технічну інформацію» (1993 р.), «Про захист інформації в автоматизованих системах»(1994 р.), проект Закону «Про фахове представництво в сфері інтелектуальної власності», «Про видавничу справу»(1997 р.), «Про друкарські засоби масової інформації (пресі) в Україні»(1993 р.), «Про інформаційні агентства»(1995 р.), «Про обов'язковий примірник документів»(1999 р.) тощо.

- окремі інформаційно-правові норми, що стосуються інших галузей законодавства (Цивільний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України, Кримінальний кодекс, акти про відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері).

Базовим юридичним актом, що регулює діяльність електронної бібліотеки, є Закон України «Про авторське право та суміжні права»(23.12.1993р.) (далі – Закон). Закон регулює правовідносини у галузі авторського права і суміжних прав; визначає майнові і немайнові права авторів, порядок охорони творів, термін дії , порядок передачі авторського права. Наведено перелік творів, що охороняються, а також тих об'єктів, на які поширюється чинність закону. Охороні підлягають твори науки, літератури, мистецтва, до інших видів творчої діяльності відносять : БД, експертні системи, програми для ЕОМ, відкриття, винаходи, промислові зразки, ноу-хау, торгові секрети, товарні знаки, фірмові найменування і знаки обслуговування. Визначено сферу чинності закону, порядок охорони творів, засоби цивільно-правового захисту. Регламентується діяльність організацій по колективному управлінню майновими правами авторів і власників суміжних прав.

Авторське право на вищезазначені об'єкти виникає в силу їх створення. Для визнання і здійснення авторського права не потрібно реєстрації або дотримання інших формальностей.

Закон пройшов ретельну експертизу спеціалістів і юристів Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) і одержав позитивну оцінку, в цілому відповідає нормам Бернської конвенції

про охорону літературних і художніх творів, вимогам Європейської Спілки.

Основним інформаційним ресурсом електронної бібліотеки є БД. Бібліотека виступає їх створювачем (центром-генератором БД, центром обробки БД), або користувачем чи інформаційним брокером, якщо забезпечує посередницькі послуги до віддаленого ресурсу. Згідно з Законом БД розглядається як «сукупність даних, матеріалів або творів у формі, яку читає машина»[4]. Основою цього положення є Директива Ради Європейського Співтовариства від 13 грудня 1990 р. Але такий підхід не охоплює всього комплексу складових БД.

В наш час з цього питання актуальним є прийняття окремого закону з урахуванням рекомендацій Європейського парламенту від 23 липня 1993 р. Європарламент уточнює, що БД означає комплект упорядкованих праць або інших матеріалів, які зберігаються і доступні за допомогою електронних засобів, а також матеріали, необхідні для оперування базами даних, такі як тезаурус, індекс або система для одержання або надання інформації. Згідно з цими положеннями країни-учасниці будуть охороняти БД авторським правом як зібрання (колекції, комплекти) , що обумовлено в п.5 ст.2 Бернської конвенції. БД можуть бути захищені авторським правом, якщо вони оригінальні і представляють зібрання праць або матеріалів, які з причини їх відбору або розміщення є авторським інтелектуальним твором. Ніякий інший критерій не може використовуватися для визначення законності надання базам даних права такого захисту.

Згідно з цими правовими нормативними актами автором визнається особа, зусиллям якої створена БД. Дані або інформація, щоб потрапити під визначення БД, повинні бути збірником або компіляцією даних, інформації або інших матеріалів, незалежних один від одного, але поєднаних в структурованій формі. Власник авторських прав має права на контроль тимчасового і постійного відтворення; передачу, адаптацію, реорганізацію та інші зміни; поширення й надання користувачеві.

Авторське право поширюється на всі види БД , створені різними мовами й у будь-якій формі. Але, при цьому, правова охорона не поширюється на ідеї, принципи, методи, процеси, системи, засоби, факти, відкриття і концепції, що лежать в основі створення БД, програми або певного їх елемента.

Авторське право на програми і БД не пов'язане з правом власності на їхній матеріальний носій (дискета, вінчестер, компакт-диск). Будь-яка передача прав на матеріальний носій не означає передачу прав на програму для ЕОМ і БД.

Слід зауважити, що законодавство закріплює лише авторсько-правову охорону БД, хоча для об'єкта охорони прийнятнішим є принцип контекстного правового регулювання відносин інформаційної власності. Цей принцип припускає можливість правової охорони інформаційних продуктів, БД на основі норм деяких інститутів права, зокрема авторського права, патентного права, права на товарний знак, обов'язкового права, включаючи норми права про виробничі секрети і несумлінну конкуренцію.

Саме з цією метою додатково розроблена концепція правової охорони БД і програм в Україні і підготовлено проект Закону «Про внесення змін і доповнень у деякі законодавчі акти України по забезпеченню правової охорони комп'ютерних програм і баз даних»« У цих документах зроблений акцент на тому, що комп'ютерні програми і БД як специфічні об'єкти інтелектуальної власності повинні мати особливий статус правової охорони. Поряд з авторським правом вони мають охоронятися патентним договірним правом, законодавством про несумлінну конкуренцію, охорону комерційної таємниці. Необхідно реалізувати комплексний підхід до їхнього захисту на законодавчому і виконавчому рівнях. Йдеться про внесення змін і доповнень у цивільний кодекс, цивільно-процесуальний кодекс, кримінальний кодекс, кодекс про адміністративні правопорушення, а також у Закони «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (1993 р.), «Про обмеження монополізму і недопущення недоброякісної конкуренції» (1996 р.).

Основні права автора на обнародування, відтворення, розповсюдження БД(а також творів науки, літератури, мистецтва) реалізуються через укладання авторських договірних відносин. Закон регулює відносини між автором і роботодавцем по створенню БД (ст. 20), встановлює порядок передачі майнових прав автора іншим особам (ст.27). Безпосередньо авторським договорам у цьому Законі присвячена лише одна стаття (30). Жоден нормативний акт України не регулює відносин автора з користувачем його творів, не містить норм про авторські договори, та саме вони надають змогу власникові належним чином реалізувати свої права та інтереси, якнайкраще захистити їх, включаючи до договору відповідні умови й застереження.

Предметом авторського договору може бути широке коло правових дій, пов'язаних з авторськими правами, яке не регламентується законодавством України. Це, насамперед, дії автора по створенню самого твору (БД), передбаченого замовленням, передача іншій особі автором чи його правонаступником права на використання БД, передача майнових прав автора чи інших осіб, що ма-

ють авторське право, іншим особам. Для захисту прав та інтересів виробників БД спосіб її використання має зазначатися в договорі.

Авторське право на БД, електронні каталоги, що створюються в бібліотеках, належать самим бібліотекам, вони є власниками і можуть їх поширювати без будь-яких обмежень (подавати в Інтернет, записувати на оптичні диски для передачі іншим організаціям тощо).

Бібліотечний соціальний інститут виступає як складна соціальна організація, діяльність якої забезпечується розвитком передачі знань і інформації в суспільстві. Відмінність електронної бібліотеки від традиційних бібліотечних систем, з одного боку, і БнД, з іншого, полягає в орієнтації на великі гетерогенні масиви документів, які зберігаються в електронній бібліотеці у вигляді, придатному для опрацювання за допомогою пошукових систем з метою вирішення багатофункціональних завдань. Користувач на свій запит може одержати не тільки документ, але і фрагмент документа, текст або безліч документів. При цьому невирішеними виявилися теоретичні питання співвідношення традиційних понять права (власності, інтелектуальної власності, зобов'язань, відповідальності тощо) і таких феноменів як «інформація», «інформаційний продукт», «інформаційний ресурс» .

Ситуація, що створилася, зумовлена декількома причинами. З одного боку, природа інформації й інформаційного продукту має яскраво виражені особливості, до яких можна віднести можливість багаторазового використання, невичерпність при споживанні, зберігання інформації у суб'єкта, що її передає, спроможність до зберігання, накопичення, інтегрування, що не укладається в звичні форми предметів правових відносин. З іншого боку, сучасний етап розвитку соціальних комунікацій збагатив інформаційне середовище новими формами і методами створення, переробки і передачі інформації, новими видами інформаційних послуг. Відбулася революція в сфері засобів і форм фіксації, тиражування, передачі інформації; зазнало переоцінки те, що є основною перевагою документальних комунікацій - стабільність фіксованого тексту. Намічено повернення до фундаментальних для людини категорій – інформаційних квантів, ідей і фактів; «розфасування» єдиного знання в різноманітні документальні «упаковки», неформальних інформаційних комунікацій, які здійснюються на новій комп'ютерній основі. У постіндустріальному суспільстві традиційна документальна предметність трансформувалася в якісно нові форми: гіпертекстові системи, системи обробки знань, експертні системи тощо, що з точки зору розвитку комунікативних відносин є проявом заміни документальної предметності інформаційною і

когнітивною. Саме ці процеси, перш за все притаманні обслуговуванню користувача в електронному середовищі, реалізуються в умовах незадовільно регульованих інформаційних відносин і потребують нових механізмів правової регламентації.

Серйозні проблеми в сфері охорони авторських прав виникають при реалізації механізму інтерактивних дистанційних інформаційних послуг, розповсюдженні електронних ресурсів, що включають насамперед системи сигнальної інформації і системи електронної доставки документів.

У механізмі забезпечення користувачів копіями першоджерел в електронній формі по лініях зв'язку, до якого можна віднести такі основні технологічні процеси як замовлення, виготовлення, передача копій, організація збереження (повнотекстові БД) і доступу до них, не розроблені зручні і прості засоби відшкодування авторських і майнових прав видавців у разі електронного копіювання. У зв'язку з цим неминучі різні порушення цих прав . Загальносвітова тенденція інтеграції бібліотечної справи з інформаційною, а інформаційної діяльності з видавничою справою і поліграфією знайшла своє конкретне відображення в рекомендаціях ІФЛА. На 62-й Генеральній конференції цієї федерації (1996р.) було прийнято заяву, яка відбиває офіційну позицію ІФЛА з питань авторського права в електронному середовищі [5]. В заяві відзначається, що «виготовлення бібліотекарями електронних копій матеріалів, захищених авторським правом, і їх тимчасове збереження в системі електронної доставки документів не слід вважати порушенням авторських прав». Але в національних нормативних актах України, що не може не турбувати фахівців [8], ця офіційна позиція авторитетної міжнародної організації поки що не знайшла законодавчої підтримки. У нещодавно прийнятому Законі України «Про обов'язковий примірник документів» [9] передача певному колу бібліотек з видавництв комп'ютерних версій друкованих видань для формування на цій основі національних депозитаріїв не передбачається, хоча у процесі підготовки документа подавалися відповідні пропозиції до профільних комісій Верховної Ради України.

Кардинальним вирішенням проблеми авторського права стало б внесення до чинного Закону України «Про обов'язковий примірник документів» доповнення про передачу видавництвами цифрових копій творів друку певним книгозбірням для депозитарного зберігання. Це створило б передумови для того, щоб Україна стала одним зі світових лідерів у створенні електронних бібліотек [8].

Щоб ідея електронного копіювання і доставки документів мала розвиток в нашій країні, потрібні, як відомо, або державна зацікавленість, або чітко визначений комерційний інтерес. На нашу думку, саме ці підходи впливатимуть на характер і засоби вирішення всіх організаційних, технологічних та юридичних проблем учасниками цього процесу. Неминуче виникають означені проблеми і при дотриманні авторських прав закордонних видавництв.

Особливо нагальною є проблема правового регулювання Інтернету. Вирішення проблеми авторського права з розвитком електронних видань і глобальних інформаційних мереж у світовому інформаційному середовищі є дуже неоднозначним. Існують різні точки зору на захист авторських прав у нових умовах. Деякі фахівці вважають, що цей захист повинен бути послаблений. Суспільство хоче мати вільний доступ до інформації, а закон повинен сприяти цьому процесові. Можна погодитись з твердженням про суперечливість використання старої законодавчої традиції у вік електронного копіювання, але ця точка зору не зважає на те, що правова захищеність є фактором, який заохочує авторів на створення необхідних суспільству творів.

Інші стверджують, що технологічний прогрес не виправдовує зниження рівня захисту авторських прав. Якщо комп'ютерні мережі роблять дуже простими нелегальні копіювання і розповсюдження інформації, то закон повинен або легітимізувати цю ситуацію, або опинитись перед можливістю повсюдних правопорушень. Саме шлях цивілізованого правового вирішення питань авторського права вважають найсприятливішим для розвитку інформаційного середовища розвинені країни, де до законів про охорону авторських прав були внесені деякі виправлення, необхідні для їх функціонування в інформаційному суспільстві.

Розглядаючи Інтернет як сукупність мереж, які створюють нову соціальну ситуацію, не обмежену національними межами, можна дійти висновку, що Інтернет створює комплекс соціальних і технологічних проблем, а правові проблеми, які виникають у зв'язку з його функціонуванням, не є властивими тільки Інтернету і виникають при роботі з будь-якими мережами й інформацією, що циркулює в них. Більше занепокоєння центрів-генераторів БД у зв'язку зі створенням електронних бібліотек викликає проблема порушення авторських прав на твори, доступні у мережевому режимі. Легкість копіювання, практична неможливість контролю з боку авторів створюють умови для масових порушень авторського права.

За допомогою комп'ютерної техніки право на копіювання буде

використовуватися особливо часто. Наприклад, коли переглядається документ, що знаходиться на іншому комп'ютері, він, по суті – копія. Відповідно до американських законів, занесення захищеного авторським правом матеріалу в пам'ять комп'ютера є репродукцією цього матеріалу, оскільки репродукція може, використовуючи термінологію закону, «сприйматися, репродукуватися або передаватися за допомогою машини або інших засобів». Коли документ заноситься в комп'ютер,– чи на твердий диск, дискету, або в оперативну пам'ять, – більш ніж на дуже короткий період, робиться копія. Коли друкарська праця «сканується» і трансформується в цифрову форму, також робиться копія – цифровий файл. Навіть у тому разі, якщо файл завантажується з дошки оголошень або іншого серверу, вважається, що зроблено копію. Якщо цю копію необхідно поширити серед інших користувачів або розмістити на своїй Інтернет-сторінці, потрібно обов'язково одержати дозвіл власника авторських прав. У разі, якщо від нього відповідь не надійшла, у світовій юридичній практиці це означає відмову.

Закон надає численні винятки з «виняткових» прав власників інтелектуальної власності (ст. 15, 16, 17 Закону України). Типовішим прикладом вільного використання є включення в документ частин або фрагментів вже існуючих текстів, наприклад, цитування книг або фрагментів статей. Для визначення основ вільного використання необхідно розглянути такі чинникі:

- мета і характер використання (комерційна або освітня);
- природа захищеної авторським правом роботи;
- розмір та істотність запозиченого фрагмента стосовно всієї праці ; вплив використання на потенційний ринок або цінність захищеної роботи.

Існують винятки для бібліотек: репродукції або поширення повинні бути зроблені не з метою прямої або непрямої комерційної вигоди; фонди бібліотеки повинні бути доступні не тільки дослідникам, пов'язаним із бібліотекою, але і іншим користувачам; репродукції і розповсюдження праць повинні здійснюватися з означенням авторських прав. У той же час передача по мережах мультімедійних продуктів, невизначеність статусу електронного видання потребують подальшого вдосконалення цих нормативних актів.

Основним механізмом захисту авторських прав є судовий захист. Практика розгляду справ про порушення авторських прав на електронні продукти і БД у судах і арбітражних судах в Україні ще тільки формується, необхідність вирішення цієї проблеми буде зростати з розвитком українського сегменту Інтернет.

Електронна бібліотека відрізняється від Інтернет, де все вважається безкоштовним (хоча фактично функціонування Інтернет базується на подвійній ідеології: інформрозваги для багатьох і інформація для деяких). Не всі сучасні ЦГБД, які функціонують в умовах ринку, готові безплатно надавати свої джерела через бібліотеки. Доступ потребує крім охорони прав виробників, угод, платежів, з чим уже зіткнулися головні інформаційні центри, а також гарантованої ідентифікації користувача, правомірності електронного підпису. Серйозної розробки потребує комплекс логістичних заходів щодо контролю за прямуванням інформації: визначення цілі, чіткість оплати (стандартними засобами платежів, що пристосовані до бібліотечної специфіки на світовому ринку, є електронні платежі, кредитні карти, чеки, передоплата), відслідковування питань , пов'язаних із копірайтом тощо.

Таким чином, бібліотечний соціальний інститут на етапі техніко-технологічних змін свого функціонування в інформаційному суспільстві має безліч надзвичайно важливих проблем, що потребують свого якісного, вивіреного і термінового вирішення і ,зокрема, проблема використання авторського права на всіх напрямах діяльності електронної бібліотеки. Наявна законодавча база та правові документи не забезпечують ефективного захисту інтересів не лише авторів і працівників, що формують електронні інформаційні ресурси, а й інших власників інформаційних продуктів. Низка нечітко визначених положень і прогалин негативно впливає на правові, економічні, організаційні відносини створювачів, власників і користувачів електронних бібліотек.

Вся складність полягає в тому, щоб знайти компроміс інтересів, який дозволив би, з одного боку, надати належну охорону інтересам «головного» суб'єкта творчості – виробникові інформаційних продуктів та послуг (ЦОБД, ЦГБД), передбачити автономію інтересів інформаційних посередників, що надають інформацію споживачеві, а з іншого, певним чином представити на достатньо високому рівні інтереси самого споживача. Шлях до електронної бібліотеки триває.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев А. «Гутенберг» или пора заводить электронную библиотеку // Мир Internet. – 1997. –№ 8. – С. 19-24; 2. Антопольский А.Б. Информационные ресурсы России // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 1. – С. 43-52; 3. Евстигнеева Г.А., Земсков А.И. Электронная информация – электронная библиотека (Междунар. семинар в г. Пущине) // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 6. –С. 46-52; 4. Закон України «Про авторське право і суміжні права»// Відомості Верховної Ради

України. – К., 1994. – № 13. – С. 327-344; 5. Заявление, отражающее официальную позицию ИФЛА по вопросам авторского права в электронной среде // Библиотеки за рубежом. – 1996. – Вып. 3; 6. Конференция ИФЛА в Бангкоке // Библиогр. – 2000. – № 2. – С. 146-148; 7. Лисандро Р. Рамос. Сеть, которую давно ждали // LAN MAGAZINE. Русское издание. – 1995. – № 4. – С. 89-91;. 8. Павлуша І. Електронні бібліотеки : зарубіжний досвід, питання розробки української концепції // Бібл. вісн. – 1999. – № 4. – С. 13-24; 9. Про обов'язковий примірник документів: Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 595-XIV / http: //www.rada.kiev.ua/zakl.htm; 10. Чекмарьов А.О., Костенко Л.Й., Павлуша Т.П. Національна система електронних бібліотек / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 1998. – 50 с.

Надійшла до редколегії 18.01.2001 р.

УДК 025.22(09)

А.А. СОЛЯНИК

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЖЕРЕЛ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК

Запропоновано періодизацію історії розвитку системи документопостачання бібліотек

Процес об'єктивного пізнання явищ дійсності неможливий без актуалізації минулого, визначення історичних етапів розвитку об'єкта дослідження, виявлення механізмів його якісного оновлення, тенденцій майбутнього перетворення. Згідно з законами діалектики, виникнення та розвиток об'єктів, їх перехід з одного якісного стану в інший зумовлені взаємодією явищ, наявністю зв'язків між ними та оточуючим середовищем. Дослідження передумов, особливостей та закономірностей функціонування явища дозволяє не тільки створювати умови для підтримки його оптимальної структурної організації, але й прогнозувати тенденції подальшого вдосконалення.

Основою розвитку будь-якої системи є поступове накопичення кількісних змін і постійне якісне оновлення її структурних елементів. Процес розвитку являє собою єдність переривчастого та безперервного. Переривчастість у розвитку системи позначається переходом до якісно нового етапу її існування, на якому структура системи стає складнішою, досконалішою та інформаційноємнішою, завдяки чому можливості системи поширюються, зростає потенціал її стійкості та життєздатності. Серед об'єктив-

них критеріїв поступового розвитку системи документопостачання бібліотек слід відзначити: ускладнення структури, зв'язків та взаємовідношень між елементами системи; вдосконалення, диференціацію та інтеграцію елементів системи; прискорення темпів її прогресивного розвитку та суттєве скорочення хронологічних меж, що визначають кожний наступний етап.

За результатами дослідження генезису джерел та засобів документопостачання бібліотек у контексті еволюції документної комунікації можна констатувати, що ***перший історичний етап*** їх розвитку характеризується ***синкретичністю*** (від грецької «synkretismos» – з'єднання), тобто нерозчленованістю, невідокремленістю одна від одної генеративних, транзитних та термінальних документальних інституцій. Початок цього етапу датується III тисячоліттям до н. е. і пов'язаний з функціонуванням найдавніших з відомих нині фондосховищ Стародавнього світу – Шумеру, Ассирії, Вавілонії, Єгипту. В той час не було функціональних розмежувань між бібліотеками та архівами, майстерні по виробництву документів – скрипторії – створювали при великих документосховищах. Саме в стародавніх «аптеках для душі», «храмах муз» жерці, учені, письменники обговорювали літературні твори, складали поетичні гімни та прозаїчні наукові тексти, тиражували їх, переписуючи або диктуючи одночасно кільком писцям.

Фонди бібліотек поповнювалися завдяки обов'язковому передаванню створюваних носіїв інформації на тривале зберігання, їх копіюванню у скрипторіях, а також дарам, документообміну, джерелом яких були переважно особисті бібліотеки правителів та заможних осіб.

Синкретичність стародавніх документально-комунікаційних інститутів зумовлена такими основними чинниками: єдністю технологій документування інформації різного функціонального призначення; низьким рівнем технічного оснащення процесів життєвого циклу документа; порівняно невеликими темпами зростання документного потоку (ДП) та слабкою диференціацією його структури. Рівень розвитку суспільних потреб того часу щодо обміну документованою інформацією, домінування збереження інформації над необхідністю її передавання користувачам свідчать про нерозвиненість в той час транзитних документальних установ, що спеціалізуються на транспортуванні та розповсюдженні документів, тобто є джерелами комплектування бібліотек.

Виділення окремих місць для продажу книг, їх виробництва та тиражування на замовлення користувачів відбулося в антично-

му світі. Широке розповсюдження грамотності та значне зростання обсягу документного потоку у II – I ст. до н.е. сприяли відкриттю не тільки особистих, громадських, академічних бібліотек, але й численних книжкових майстерень, де переписувачами були раби, які в короткий термін виготовляли необхідну кількість копій документів. Історичні джерела свідчать, що під час археологічних розкопок Геркуланіума та інших міст давньоримської імперії знайдено не лише багато майстерень, де виробляли книги, й окремі книжкові крамниці, при яких існували робочі кімнати для переписувачів та набір найпопулярніших творів для їх копіювання на замовлення читачів. Ремесла переписувачів, палітурників, книготорговців у той час процвітали, деякі великі скрипторії перетворювались у відносно потужні античні видавництва.

Зважаючи на факти існування у Стародавній Греції та Давньоримській імперії (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) зачатків книжкової торгівлі та видавничої справи можна констатувати початкову стадію інституалізації генеративних, транзитних та термінальних установ у самостійні підсистеми документальної комунікації, що створювало умови для розвитку й диференціації джерел і засобів документопостачання бібліотечних фондів.

Але передумови для остаточної спеціалізації установ, зайнятих виключно виробництвом, розповсюдженням або організацією використання документів, виникли в результаті необхідності фіксації, збереження та передавання стрімко зростаючих обсягів інформації як умови прискорення економічного розвитку суспільства. Зародження буржуазних відносин у країнах Західної Європи XIV – XV ст. стимулювало активізацію промислового виробництва та торгівлі, необхідність в освічених кадрах, збільшенні університетів та поліпшенні документаційного забезпечення їх функціонування.

Малоефективний цеховий спосіб рукописного тиражування книги вже не відповідав вимогам часу, не задовольняв комунікативних потреб членів суспільства. Книгодрукування як новий ефективний спосіб документування інформації сприяв прискоренню темпів зростання ДП, ускладненню його типо-видової структури, остаточному відокремленню документів, що виконували функцію оперативного доведення інформації до широких кіл користувачів. Це сприяло спеціалізації бібліотечних та архівних документосховищ, установ документовиробництва, диференціації каналів документорозповсюдження та засобів документопостачання бібліотек.

Середину XV ст. слід вважати початком нового історичного етапу розвитку джерел документопостачання бібліотек – ***етапу***

їх диференціації. Протягом другої половини XV ст. засновано понад 1100 типографій, які випустили 35-45 тис. назв першодруків тиражем близько 20 млн. примірників. Необхідність розповсюдження великої кількості друкованої продукції сприяла зростанню кількості книжкових крамниць, удосконаленню форм роздрібної книготоргівлі та запровадженню оптових книжкових ярмарків, де здійснювався не лише продаж, але й обмін у еквіваленті аркуш на аркуш або вага на вагу. Так, у 1598 р. у Парижі функціонувало 235 книжкових крамниць, дещо пізніше в Німеччині виникли об'єднання книготорговців, оптово-роздрібні книготоргові підприємства, тобто створюються передумови для відокремлення книговидавництва від книготоргівлі, їх інституалізації у самостійні документально-комунікаційні підсистеми.

У XVI ст. виникли і почали активно застосовуватися у практиці комплектування бібліотек загальнодержавний, місцевий та відомчий обов'язкові примірники, що надходили безпосередньо від видавців друкованої продукції.

Мануфактурний характер виробництва книги, поглиблення розподілу праці та посилення капіталістичних форм господарювання у книжковій справі Західної Європи XVI – XVII ст. привели до відокремлення виробництва книги від видавничої та книготоргової галузей, прискорили демократизацію книжкового ринку, сприяли виникненню засобів широкого та оперативного розповсюдження дешевих видань – поштової передплати періодики, книгоношества, книжкових ярмарків та аукціонів. Заможні комерсанти-видавці зосередили у своїх руках зовнішню торгівлю книгами, виступали ініціаторами перших книжкових аукціонів.

Удосконалення технологій книгодрукування поступово сприяло виникненню різних форматів книги, її «малих», оперативніших форм – у XVII ст. у структурі ДП відокремилися періодичні видання, основним засобом придбання яких згодом стала передплата в поштових відділеннях. Книгоноші-офені поступово були витіснені стаціонарними книжковими лавками.

У XVIII ст. розвиток книжкового ринку, прагнення до конкурентоспроможності капіталістичних книготоргових фірм сприяли вдосконаленню форм і методів розповсюдження видань, застосуванню рекламних та книготоргових каталогів, попередніх замовлень, продажу книг поштою, відкриттю передплатних агентств. Новий рівень розвитку транспорту та пошти, застосування комерційної бібліографічної інформації створили сприятливі умови для розвитку міжнародного бібліотечного документообміну.

Прискоренню диференціації та спеціалізації джерел документопостачання бібліотек у XIX ст. сприяла промислова революція, що відбулася в поліграфічній справі та інших технологіях документування інформації. Мануфактурні типографії, основані на ручній праці, замінили промислові підприємства, які використовували друкарські машини. У 1880 р. в Англії Ч. Стенгоп виготовив перший друкарський станок з металу, а в 1811 р. А. Бауер та Ф. Кеніг сконструювали скородрукарську машину з приводом від парового двигуна. Німецький друкар А. Зенефельдер винайшов літографію – спосіб плоского друку. У 1830- х рр. в Америці створені тигельні друкарські машини, у 1860 р. Вільям сконструював ротаційну машину, що дозволяла друкувати з обох боків паперового полотна і була особливо зручною для випуску газет. У 1884 р. у США винайдено складальну машину, що відливала рядки (лінотип), а у 1897 р. – літеровідливну складальну машину (монотип), що вдосконалювала процеси коректури та верстання.

Результатом цих досягнень стало стрімке зростання ДП. Наприклад, в Англії на початку XIX ст. за рік випускалось близько 300 назв книг; у 1828 р. – 1242 книги; 1857 р. – 5218 книг; 1897 р. – 7516 книг; 1914 р. – 11537 книг (збільшення за століття у 35 разів). Темпи росту ДП були найвищі у США: випуск книг зростає з 120 назв у 1823 р. до 13470 назв у 1910 р., тобто більше ніж у 100 разів. Наприкінці XIX – початку XX ст. виникли технології фотодокументування, кіно- та звукозапису, в структурі ДП – звукові, фото- та кінодокументи, які надходили до фондів великих наукових та спеціальних бібліотек з нових джерел документопостачання – підприємств фото-, кіно- та звукозапису.

Процес постійного збільшення обсягів документованої інформації стимулював пошуки інформаційноємних носіїв, які б мали менші розміри, але вміщували більше інформації. Ідея перших машинопрочитуваних документів належить французові Жакару – винахіднику перфокарти. У 1780 р. він застосував її як контрольну в ткацьких верстатах – перфокарта фіксувала інформацію, необхідну для відтворювання малюнка в процесі вичинки тканини. Для механізації обробки великих масивів документованої інформації перфокарти почали застосовувати з 1848 р., коли Ч. Бабідж створив першу аналітичну машину, що використовувала перфокарти в статистичних цілях. У 1884–1889 рр. Г. Холлерит винайшов лічильно-перфораційну машину, призначену для автоматизованої обробки інформації. У 1911 р. у США засновано перше підприємство по виробництву лічильно-обчислювальних ма-

шин, що працювали на перфокартах. Ці машини були прообразами сучасних ЕОМ.

Протягом XX ст. видова структура ДП збагатилася завдяки збільшенню різновидів машинопрочитуваних документів – мікрографічних, магнітографічних, лазерографічних та електронних. Використання новітніх носіїв інформації стабілізувало зростання ДП на традиційних носіях, стимулювало розвиток потоку неопублікованих документів; у другій половині XX ст. серед джерел документопостачання бібліотек створені документальні установи, які генерували спеціальні види науково-технічної документації: патентні відомства, видавництва стандартів, центри науково-технічної інформації, депозитарії дисертацій, звітів про НДР, алгоритмів, програм та ін.

Поширення електронних комунікацій, новітніх носіїв інформації та можливостей запам'ятовуючих пристроїв ЕОМ, автоматизація видавничих процесів дозволяють організовувати електронні масиви повнотекстових документів і створюють об'єктивні передумови до нового зближення документально-комунікаційних інститутів різного призначення. Реальним утіленням поєднання генеративних, транзитних та термінальних документальних систем є концепція національної електронної бібліотеки, виникнення якої знаменує перехід до нового – ***інтегративного етапу*** розвитку системи документопостачання.

Початок цього етапу – кінець 1980-х рр., коли Велика Британія, США та ін. провідні країни світу перейшли до реалізації національних програм та міжнародних проектів по створенню електронних бібліотек. Широке використання електронного надання гетерогенної інформації незалежно від часу доступу та її фізичного місця розміщення через глобальні телекомунікаційні мережі створює умови для посилення технологічної взаємозалежності бібліотечних, видавничих та документоторговельних установ.

Онлайнове середовище забезпечує прямий двосторонній зв'язок між видавцями, виробниками та користувачами документів, дозволяє реалізовувати продукцію без посередників. Стрімко поширюються електронні способи продажу та доставки видань, як джерела поповнення бібліотечних фондів почали використовувати електронні аналоги книжкових магазинів, аукціонів та передплатних агентств, нагальною є проблема надходження до бібліотек електронного обов'язкового примірника, розвивається електронний документообмін.

Організація видавництвами повнотекстових електронних масивів своїх видань та інфраструктури доступу до них через власні

web-сайти дозволяє пропонувати користувачам на вибір їх поставки в онлайновому режимі, на CD-ROM або як друковану версію. Найпопулярнішими з нових джерел документопостачання бібліотек стають web-сайти видавництв та передплатних агентств. Наприклад, одне з найбільших у світі видавництв періодики «EBSCO» пропонує бібліотекам придбання або онлайновий доступ до 3000 повнотекстових електронних наукових журналів, газет, бюлетенів, близько 1300 брошур і довідників, медичної бази даних MEDLINE, інших баз даних на CD-ROM та DVD-ROM.

Результати аналізу еволюції засобів та джерел комплектування бібліотек свідчать, що поступальний розвиток системи документопостачання бібліотечних фондів – це ступеневий процес, кожний етап якого характеризується новаціями та спадкоємністю, збагаченням попередніх досягнень новим змістом. Ускладнення структури, зв'язків та взаємовідношень між елементами системи на новому історичному етапі її розвитку потребує вдосконалення підготовки та перепідготовки бібліотечних фахівців, здатних оптимально використовувати нові можливості технологій документопостачання бібліотечних фондів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Булычева О.С. Ресурсы Интернет как источник информационного обеспечения процесса комплектования фонда библиотеки // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы конф. – Судак, 1998. – Т. 2. – С. 532-535; 2. Блощицька Г. Світовий досвід створення інформаційних систем книгорозповсюдження і стан його впровадження в Україні // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 10. – С. 14-16; 3. Владимиров Л.И. Всеобщая история книги: Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVIII в. – М.: Книга, 1988. – 311 с.; 4. Говоров А. История книжной торговли: Учеб. пособие. – М.: Книга, 1966. – 264 с.; 5. Глухов А. Судьбы древних библиотек. – М.: Либерея, 1992. – 160 с.; 6. Дон Ален Возможности электронной торговли для печатников и издателей // // Кн. клуб. – 2001. – № 2-3. – С. 26-27; 7. Залаев Г.З., Цветкова В.А. Электронная библиотека: опыт создания на примере научно-технической информации государственного архивного хранения // Libcom – 2000: 4-я Междунар. конф.: Тез. докл. – Звенигород, 2000. – С. 53-55; 8. Евстигнеева Г.А., Ефимова Є.Н., Крайнова Б.Л. Использование электронных изданий в комплектовании иностранных журналов // Науч. и техн. б-ки. – 1999. – № 11. – С. 67-74; 9. Есенькин Б.С. О взаимодействии книжного рынка и информатизации // Человек в информационном пространстве цивилизации: культура, религия, образование: Междунар. науч. конф.,

Краснодар-Новороссийск, 19-21 сент. 2000 г.: Тез. докл. – Краснодар, 2000. – С. 154-156; ***10.*** *Маликова Л.В. Виртуальная библиотечная книжная ярмарка // Библиотековедение. – 2000. – № 1. – С.128-129;* ***11.*** *Майстрович Т. Что делать с электронными публикациями? // Библиотека. – 2000. – № 7. – С. 27-29;* ***12.*** *Соколова Н., Рябов В. Цифровые библиотеки наших университетов: планы и реалии // Библиотека. – 1999. – № 5. – С. 59-62;* ***13.*** *Трухачева Н.А. Новые формы современного книжного рынка // Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий: 9-я Междунар. конф. по проблемам книговедения: Тез.* докл. – М., 2000. – С. 279-281.

Надійшла до редколегії 29.01.2001 р.

УДК 025.7/.9.001.11

І.О. БОНДАРЕНКО

ЗБЕРІГАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ: ЗАМКНУТЕ КОЛО ПРОТИРІЧ

Розглядаються проблеми зберігання бібліотечних фондів як процесу і стану фонду, фізичної наявності документів у фонді, а також суперечливість функцій зберігання та використання. Пропонується аналіз термінносистеми стосовно зберігання бібліотечних фондів

В останні роки дуже часто звучить такий афоризм: «Хто володіє інформацією – той володіє світом». І це дійсно так. Попри всі негаразди в політиці та економіці, українське суспільство стрімко наближається до інформаційного рівня розвитку.

Інформаційне суспільство передбачає такий розвиток країни, при якому, спираючись на комп'ютери та телекомунікаційні мережі, більшість суспільно значущих функцій (купівля і продаж товарів і послуг, керівництво підприємствами і сам виробничий процес, освіта, розваги і відпочинок, медична профілактика, інформування населення та ін.) здійснюються повністю (або у великих масштабах) через мережі передачі цифрових даних. Обов'язковими технічними умовами та зовнішніми ознаками інформаційного суспільства є при цьому достатній рівень забезпеченості населення , підприємств, організацій та установ комп'ютерами, наявність в межах усієї країни розвиненої інфраструктури і підготовлених користувачів.

При переході від поодинокого користування телекомунікаціями в режимі роботи спеціалістів до масового застосування

мереж спостерігаються два незалежних процеси із зовсім протилежними результатами: підвищенням надійності, з одного боку, та збільшенням інформаційного забруднення – з іншого.

Інформаційне суспільство передбачає, крім доступу до необхідної інформації засобами телекомунікації, можливість звичайного її отримання на традиційних носіях, без будь-яких обмежень, через різні джерела. Це може бути звичайна бібліотека (за умов максимального доступу до її фондів і роботи відділу обслуговування в режимі відкритого доступу), архів, інформаційний центр, книжковий магазин та ін. Головне, щоб людина не відчувала ніяких перешкод до доступу та отримання інформації і була впевнена в її якості та достовірності. Саме у цьому разі можна говорити про відкрите інформаційне середовище.

Шлях до інформаційного суспільства лежить не тільки через технологічні досягнення, а, в першу чергу, через зміну самого суспільства, оскільки інформаційне суспільство – це відкрите суспільство, з довірливими відносинами щодо достовірності тієї інформації, яку користувач отримує [3, С. 4].

Значення інформації у житті людини переоцінити важко. Може тому право на інформацію – одне з головних прав людини, яке захищає життя особистості та забезпечує її розвиток. Використання цього права може сприяти вирішенню багатьох соціальних і культурних проблем окремих громадян і нації в цілому.

Інформація – рушійна сила розвитку суспільства, тому це право є важливим гуманітарним правом, яке намагаються допомогти здійснити бібліотечні та архівні установи, інформаційні центри та агенції. Особлива відповідальність покладається на бібліотеки, як найдавніші осередки знань. Хоча, слід відзначити, що з плином часу бібліотеки трансформувались в нові соціальні інститути, функції яких теж змінилися. На сучасному етапі крім функції книгосховищ вони виконують безліч інших, особливо з впровадженням новітніх інформаційних технологій. Все частіше сучасні бібліотеки порівнюють з інформаційними центрами, а зміни в їх діяльності пов'язують з теорією соціальних змін. Це зумовлено тим, що: по-перше, бібліотека є однією з базових, похідних структур кожного соціуму, зміни в якому відображаються на ній безпосереднім чином. По-друге, згідно з принципом рефлексії знання, які циркулюють у суспільстві, зумовлюють практичні наслідки. Те, що люди думають про соціальні зміни, тобто узагальнений соціальний образ мислення (соціальна свідомість), має принципове значення для прийнят-

тя рішень стосовно певних дій. Таким чином, погляди, концепції змін, які людина сприймає, усвідомлює чи відчуває, а іноді вважає своїми, стають керівництвом до змін. Чим масштабніше і глибше поширюються такі знання, тим більше однодумців їх сприймають, а це означає надійнішу перспективу соціальних змін [11, С. 27]. Тобто величезна відповідальність бібліотек перед суспільством полягає саме в їх активній позиції стосовно зберігання матеріальних носіїв інформації та поширення знань.

Можливо, це на перший погляд і безглуздо, але особливе завдання, яке постає сьогодні перед бібліотечними установами – виконувати дві абсолютно протилежні і, здавалося б, несумісні функції: 1) зберігати документи, написані як у наш час, так і в минулому; 2) забезпечувати повний доступ до них сучасникам і наступним поколінням.

Функціональне завдання вже само по собі суперечливе: не просто зберігати, а зберігати використовуючи. Тому досить логічним уявляється твердження, що ступінь доступності документа багато в чому визначається ступенем його збереження [5].

Збереження документного спадку кожної країни необхідне для теперішнього і майбутнього використання вченими. Але на запитання, що саме слід зберігати, ніхто не може дати відповіді. Не існує формули, за допомогою якої можна було б це визначити. Що ми хочемо зберегти? Велику кількість книг, надрукованих на неякісному та недовговічному папері, культуру книги, культуру певного суспільства?

Цілком природно, що кожна бібліотека повинна виробити свою політику фізичного відновлення документів, коли частина документів (у першу чергу книг) не підлягає ремонту зовсім, їх життя закінчується списанням. З окремих документів доцільно зробити копії, деякі – перевести на нетрадиційні носії. І лише ті документи, які користуються підвищеним попитом, і є культурною цінністю, підлягають реконструкції, консервації або реставрації. У будь-якому разі, вирішуючи питання, що ж саме і в якому обсязі зберігати, слід ретельно і уважно все зважити і проаналізувати , не забуваючи при цьому про максимальну доступність і користування документами. Якщо документ користується великим попитом – він швидко зазнає фізичного старіння. Але не завжди строки фізичного старіння збігаються з моральним старінням інформації, що міститься в цьому документі.

Інформація може залишатись актуальною навіть при жахливому стані матеріального носія, тоді необхідно його ремонтувати,

щоб продовжити строк «життя». Собівартість будь-яких ремонтних робіт документа, від найпростіших і дешевих до складних реставраційних і дуже дорогих, повинна виправдовуватися терміном подальшого використання. Не слід витрачати великі кошти на реставрацію документа, який у майбутньому може бути використаний лише кілька разів, а потім стане застарілим морально.

Конверсія ушкоджених чи старих документів, архівних матеріалів є ефективним і економічним способом забезпечення зберігання. Більше того, перенесення інформації з носія, якому загрожує небезпека, на будь-який новітній носій з тривалим терміном зберігання означає також забезпечення більш широкого і зручного доступу.

Конверсія зображень старих бібліотечних та архівних матеріалів в інше середовище носіїв (з метою захисту та / або заміни оригіналу, стан якого може погіршитись) потребує таких систем, які упродовж тривалого часу забезпечуватимуть високу якість, доступність та економію. Мікрофільми в порівнянні з іншими сучасними носіями мають перевагу в тому, що вони не зазнають фундаментальних технологічних перетворень і тому виявляються стійкими по відношенню до майбутніх змін.

Інформація, що зберігається в аналоговій формі, безпосередньо доступна користувачам. Створення, дублювання і розповсюдження мікроформ коштує недорого. Мікроформи як аналогове і нестаріюче середовище носіїв інформації, доступність якої забезпечується відносно простими засобами вже тривалий час , зберігає своє положення в світі сучасних цифрових технологій. Мікрофільм як носій для тривалого зберігання, сумісний з будь-яким іншим середовищем, виправдовуватиме кошти, витрачені на його виготовлення та обслуговування. Таким чином можна уникнути дуже серйозних витрат, пов'язаних з міграцією даних і частими технологічними та організаційними заходами по забезпеченню можливості читання в новому системному оточенні.

Книга – це не тільки інформація, яка в ній міститься. Це ще особливе оформлення: формат, шрифт, обкладинка чи палітурка, матеріал, з якого вона зроблена, фарби та ін. Все це з плином часу змінюється, і кожен елемент книги чи будь-якого іншого документа має не тільки функціональне, але й культурно-історичне навантаження.

Повертаючись до того, що національні бібліотечні фонди повинні бути широко доступними всім верствам населення, активно використовуватись і в той же час їх необхідно зберегти для нащадків, слід відзначити, що ця протилежність не випадкова.

Корені проблеми криються в семантиці слова «зберігання», «збереження», його тлумаченні в українській та російській мовах.

Так, у тлумачному словнику поняття «берегти», «зберігати» мають такі значення: *берегти* – 1) не давати втрачатися, зберігати цілим, щадити, жаліти; 2) тримати в доброму стані що-небудь, оберігаючи від псування, руйнування [8, Т. 1, С. 128]; *зберігати* – 1) оберігаючи, хоронити тримаючи цілим, не давати пропасти, зникнути; 2) тримати щось у певних умовах, оберігаючи від псування, руйнування; 3) дбайливо ставитись до чогось, не розтрачувати чогось [8, Т. 2, С. 119]; *зберігатися* – 1) залишатися наявним, цілим, не пропадати, не зникати; 2) залишатися неушкодженим, не псуватися, не руйнуватися; 3) знаходитися, міститися в чомусь; 4) не проходити, не втрачатися [8, Т. 2, С. 119];

В «Українському тлумачному словнику» слово *зберегти* трактується як: 1) оберігаючи, не дати будь-чому зникнути; 2) не порушити, не змінити [10, С. 429]; А термін *зберігати* означає берегти, піклуватися про збереження будь-чого, не давати втратитись, зникнути. Навіть звичайний переклад слова *зберегти* за допомогою російсько-українського словника дає нам уявлення про основну мету і функцію цієї дії, яка виконується по відношенню до будь-чого – зберегти, заховати, сховати [4, С.220].

У спеціальних термінологічих словниках з бібліотечної справи наводяться слідуючі дефініції понять «*зберігання*» та «*збереження бібліотечних фондів*».

Зберігання фонду – комплекс заходів, що забезпечує раціональне розміщення фонду та його тривале збереження з метою подальшого використання. Зберігання фонду включає: підготовку приміщень та обладнання для розміщення фонду на полицях, створення і підтримання оптимальних фізико-хімічного та біологічного режимів [2, С. 132].

Збереження фонду – забезпечення цілості і нормального фізичного стану документів, які зберігаються у фонді. Створюється завдяки правильному утриманню фонду та охороною від ушкоджень і розкрадання. Збереженню фонду сприяють також гігієна, пожежна безпека, консервація та реставрація документів [2, С.112].

Вільний доступ до інформації розглядається, як ідеальний стан справ у суспільстві і передбачає вільне, без обмежень користування бібліотечними фондами.

Що ж таке *вільний доступ до фонду*? Це система обслуговування, яка надає читачам можливість безпосереднього пошуку і вибору видань друку у фонді бібліотеки [2, С. 83]. Поняття *збері-*

гання в даному разі є родовим, але є й похідні, наприклад: депозитарне зберігання, депозитарний фонд, охорона фонду. *Депозитарне зберігання* – постійне зберігання документів (у тому числі маловикористовуваних) за певним профілем у спеціально виділених бібліотеках або допоміжних книгосховищах для раціонального розміщення та використання бібліотечних фондів регіону і країни в цілому [2, С. 35]. *Депозитарний фонд* – бібліотечний фонд, який підлягає постійному зберіганню в бібліотеках – депозитаріях [2, С. 35]. (документів) – постійне зберігання архівних документів, яке здійснюють державні архіви, а також *державне зберігання* іншими організаціями, які мають на це право [1, С. 13]. *Відомче зберігання* (документів) – зберігання архівних документів будь-якою організацією протягом установленого терміну [1, С. 13].

Ще одне поняття, яке є дуже важливим для зберігання бібліотечних фондів – це його *охорона*, тобто забезпечення профілактики і захисту фонду від різноманітних чинників, які загрожують його повній цілості і збереженню. Розрізняють протипожежну, технічну, правову охорону бібліотечних фондів [2, С.85].

Усі розглянуті поняття зберігання, збереження та інші похідні від них терміни свідчать про те, що більшість фахівців їх розуміють і тлумачать саме як процес утримання чого-небудь (в даному разі - документів) у повній цілості, відповідно, зберегти – автоматично стає синонімом слова заховати, максимально обмежити доступ, прибрати кудись, якнайдалі.

Тобто поняття «*зберігання фонду*» вступає в протиріччя не лише з поняттям «*використання фонду*», а, в першу чергу, з людським чинником, який набагато випередивши хіміко-фізичні, санітарно-гігієнічні, біологічні чинники, посів перше місце в процесах руйнування та розкрадання першоджерел. Цей чинник паралельно зі зростаючим попитом на різноманітну інформацію є величезною загрозою знищення інформації.

Повертаючись до розмірковувань про те, які документи і в якому обсязі слід зберегти для нащадків, чи має доцільність вичерпна повнота, чи така мета виправдовує засоби, хочеться знову підкреслити те, що *інформаційне суспільство* передбачає високий рівень забезпеченості населення, підприємств, організацій, установ комп'ютерами, засобами телекомунікацій та достатній рівень підготовки користувачів. Тому потрібно вирішувати проблему зберігання бібліотечних фондів за допомогою впровадження нових інформаційних технологій та використання нетрадиційних носіїв інформації.

Переведення інформації в компактніші форми – мікрофіль-

ми, мікрофіші, оптичні диски – дозволяє створити страхові фонди, які мають певні переваги: зручність переміщення та гарантії недоторканості, зниження імовірності розкрадання, можливість збереження в екстремальних ситуаціях. Але, як і традиційні, новітні носії інформації теж створюють проблему їх збереження, реставрації і стабілізації.

Тривалість зберігання плівок, стрічок, дисків відома. Але відома і проблема зношення цих матеріалів при постійному використанні. З усіх існуючих нині непаперових носіїв інформації стабільнішими з точки зору довготривалості плівки є мікрофільми. Згідно з міжнародною класифікаційною системою вони поділяються на плівки середнього (10 років), тривалого (100 років) і постійного зберігання (більше 100 років). І все-таки мікрофільми та мікрофіші – вторинні форми – залишаються сурогатом, що повністю не замінює оригінали.

Незважаючи на те, що мікроформи на плівці мають більшу стійкість в зберіганні, ніж оптичні диски, останні знаходять все більш широке застосування в бібліотеках. Дійсно, переведення різноманітних документів – рукописів, серіальних видань, іконографії – в цифрову форму, дозволяє забезпечити доступ до повних текстів, зображення, звука з будь-якого куточка території, що обслуговується комп'ютерними мережами передачі даних.

Хоча переведення інформації з паперових носіїв здійснюється, в першу чергу, з метою збереження саме інформації, це не єдина мета переведення. Можна назвати три таких цілі:

1) поліпшити доступ до рукописних пам'яток та інших унікальних документів;

2) захистити оригінали документів від руйнування у разі використання (створити точні електронні копії документів, які б дозволяли вилучити оригінали документів з масового користування при забезпеченні доступу до них по електронних каналах);

3) зменшити витрати на консервацію та реставрацію, наприклад, великого масиву документів, надрукованих на папері низької якості в XIX – XX ст.

Слід зазначити, що будь-які кошти, витрачені на зберігання архівних та бібліотечних матеріалів, виправдані лише доступністю цих матеріалів для користувачів, як тепер, так і в майбутньому. Які все ж таки шляхи пошуку компромісу між збереженням фондів і доступністю? Щоб відповісти на це запитання, доцільно чітко визначити, що доступність – це, в першу чергу, використання оригіналів документів користувачами; копіювання документів з метою

використання копій; експонування оригіналів документів для ознайомлення з ними користувачів. І знову виникають конфліктні ситуації: між уже згадуваним зберіганням і використанням. Ці конфлікти (зважаючи на унікальність, фізичний стан, ступінь використання документа) повинні вирішуватися на підтримку збереження документів через забезпечення нормальних умов зберігання та надавання мікроформ замість оригіналів. Компроміс між збереженням і копіюванням повинен досягатися через диференційований вибір пристроїв для зйомки, які б щадили оригінали. Стосовно експонування оригіналів документів, необхідно піклуватися про заходи безпеки, створення оптимальних кліматичних умов, застосування сучасної техніки, яка захищає об'єкти від передчасного старіння. Фізичне збереження документів, яке забезпечується консервативними заходами, через різні обставини ще не може гарантувати доступ до них. Урешті-решт, перенесення інформації на новітні носії неминуче для будь-якого документа з метою одночасного підвищення доступності та гарантування збереження. Тому, якщо збереження забезпечує доступ до інформації, то форми доступу, що постійно змінюються і розширюються, роблять збереження документних фондів бібліотек однією з головних функцій бібліотек.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ДСТУ 2732-94 Діловодство і архівна справа.-К.: Держстандарт України, 1994 2. Библиотечное дело: Терминологический словарь / РГБ.-3-е изд., перераб, доп.-М.,1997.-168 с. 3. Бюлент Имаз. Право на информацию: возможна ли его реализация в развивающихся странах? // Науч. и техн.б-ки.-1999.-№9.-С.4-11. 4. Ганич Д.И., Олейник И.С. Русско-украинский и украинско-русский словарь.-К.: Веселка, 1990.-560 с. 5. Добрусина С. Сохранность и доступность фондов: поиск компромисса // Библиотека.-1998.-№4.-С.37-40. 6. Ефремова А. Не укради! Размышления на тему восьмой заповеди [Сохранность фондов] // Библиотека.-1996.-№8.-С.82-87. 7. Матлина С.Г. Разумный баланс между владением и доступом // Библиотековедение.-1999.-№4-6.-С.20-27. 8. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х Т.: Т.2 / Уклад. В.Яременко, О.Сліпушко.-К.: Аконіт, 1998.-910 с. 9. Перминова О.И., Ершова Т.В. Сохранность документов – ответственность перед будущим // Науч. и техн. б-ки.-1997.-№1.-С.82-87. 10. Словник української мови: В 11т: Т.3.-К.:Наук. думка,1972.-744 с. 11. Чачко А.С. Базовые ценности и трансформация современной библиотеки // Библиотековедение.-2000.-№4.-С.26-31.

Надійшла до редколегії 2.01.2001 р.

УДК 025.7:027.7

О.П. ВОЛОДЬКОВА

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕК ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Висвітлюються проблеми розробки та реалізації стратегії фондоутворення бібліотек вищих навчальних закладів. Розглянуто вплив зовнішнього середовища – процесів інформатизації суспільства та вищої освіти – на склад і структуру фондів вузівських бібліотек

Функціонування та розвиток українських бібліотек здійснюється в нових соціально-економічних умовах, які зумовлені соціально-демографічними, політичними, правовими, економічними та науково-технічними чинниками. Ці фактори взаємопов'язані та визначають динаміку макросередовища бібліотечно-інформаційної установи. Малобюджетне фінансування бібліотечної сфери, розширення тематичного спектру та обсягів документів, що випускаються, при їх постійному подорожчанні, низька платоспроможність основних категорій реальних та потенційних користувачів змушують змінювати стратегію формування бібліотечного фонду, постійно здійснювати моніторинг внутрішнього та зовнішнього середовища бібліотеки.

При формуванні фондів вузівської бібліотеки необхідно зважати на всі чинники, які впливають на його зміст, призначення та використання. Якість фонду залежить від урахування всіх внутрішніх та зовнішніх чинників. В.І. Терьошин називає внутрішні чинники, що впливають на ефективність функціонування бібліотечного фонду, тобто $F = f(a, b, c, d, ..., n)$, де F – бібліотечний фонд, $a, b, c, d, ..., n$ – чинники [9, С. 37].

Наше основне завдання – визначити сучасні тенденції розвитку фондів вузівської бібліотеки.

Згідно з системним підходом будь-яка система, зокрема бібліотечний фонд, є соціальною підсистемою, ланкою суспільної системи, оскільки вона існує не ізольовано, а у тісному зв'язку, взаємодії з багатьма іншими системами однакового з нею або іншого (більш високого або низького) гатунку. Тому велике значення має вивчення взаємодії даної системи з іншими системними об'єктами, що виступають по відношенню до неї як чинники зовнішнього середовища. При дослідженні бібліотечного фонду слід зважати на його місце, роль та функції до всієї сукупності зовнішніх соціальних умов. Таким чином, можна виділити такі системи, які є

зовнішніми чинниками формування фондів вузівської бібліотеки:

- рівень політичного, економічного та культурного розвитку суспільства;
- впровадження державних стандартів вищої професійної освіти, структурно-змістовна форма вузу;
- зміни в бібліотечному середовищі та ін.

Таке розміщення систем безпосередньо пов'язане з методологічними основами зумовлення потреби суспільства у важливих духовних та матеріальних цінностях та визначення правильних пропорцій між їх виробництвом та споживанням. Постійно зростаючий попит суспільства завжди викликає певні відповідні заходи для його задоволення, а задоволення, в свою чергу, стимулює його подальший розвиток. У цьому полягає діалектичний зв'язок між попитом суспільства та його задоволенням.

Навчальний заклад та бібліотека завжди і майже в усіх народів світу здійснюють підготовку нової генерації людей до входження в соціум та ефективного (як для окремої людини, так і для суспільства) життя в ньому. Суспільний прогрес став можливим лише тому, що нове покоління людей опановувало виробничий, соціальний та духовний досвід предків та, збагачуючи його, вже в більш розвиненій формі передавало своїм нащадкам. Таким чином, передача накопиченого виробничого та духовного досвіду наступним поколінням людей стала важливою передумовою існування та розвитку людського суспільства, однією з його суттєвих функцій. Саме тому освіта та бібліотека невіддільні від розвитку людського суспільства та притаманні йому з початку виникнення.

Але, як будь-яке суспільне явище, освіта та бібліотека під впливом саме соціальних умов постійно вдосконалювались та розвивались. Чим складнішим та розвиненішим ставало виробництво, чим більше накопичувалося наукове знання, тим важливішого значення набувала спеціальна підготовка підростаючого покоління до життя, тим гостріше поставала необхідність у спеціально організованому навчанні. Тому освіта та виховання перетворилися в об'єктивну потребу суспільства та стали основною передумовою його розвитку.

З точки зору системного підходу освіта є підсистемою суспільства і, як кожен елемент системи, впливає на рівень розвитку суспільства. Саме тому розвиток науки та техніки значною мірою залежить від рівня вищої освіти, від якості підготовки фахівців, зокрема вчених. Вища освіта та наука є нерозривною органічною єдністю. Як без науки неможливе виникнення та розвиток вищої освіти, так і без вищої освіти неможливий безперервний розвиток науки.

Як підсистема суспільства освіта розвивається під впливом певних соціальних умов. Так до 1950-х рр. основним принципом діяльності навчальних закладів було навчання людини всьому тому, що вона «має знати». Докорінні зміни у вищих навчальних закладах всього світу зумовили зміну парадигми та змісту навчання, яка пов'язана з інформатизацією освіти. Впливу інформатизації підлягають всі складові освіти: наука, управління, практика та система їх інформаційного забезпечення. Всі нові напрями в педагогіці, нові наукові школи, які виникли на початку 1980-х рр., базувалися на головному твердженні, висунутому когнітивною психологією, згідно з якою навчання – процес засвоєння інформації. Водночас зі зміною парадигми та розвитком нових педагогічних технологій відбувається процес зміни змісту навчання: до традиційних декларативних знань (які відповідають на запитання «Що?») та процедурних (запитання «Як?») додається потреба суспільства навчити людину тому «Як отримати інформацію, знання?», «Як навчитися?». «В суспільстві, яке постійно змінюється, будь-які спеціальні знання швидко застарівають. Людина повинна постійно вчитися, щоб пристосовуватися до змін, які зумовлюють розвиток науки та техніки. Таким чином, головне в процесі навчання – це основні навички сприймання нових знань. Такі навички, які можливо використовувати в різноманітних ситуаціях, набувають стратегічного значення. Найважливішими з них є вміння самостійно вчитися» [2; 12]. Учені підкреслюють, що вища школа відрізняється від середньої не лише спеціалізацією підготовки, ступенем складності, великим обсягом навчального та наукового матеріалу, а головне – методикою навчальної роботи, в якій закладена творча основа та рівень самостійності студентів [1, С. 329-330; 7, С. 84-85].

Педагоги констатують той факт, що сучасний етап розвитку освіти є перехідним: традиційна (інформаційна) парадигма поступово замінюється нетрадиційною (особисто-орієнтованою), яка має включати все, що необхідно людині для побудови та розвитку власної особистості [4]. Освіта має носити творчий, новаторський характер та базуватися на науково обгрунтованих знаннях.

Суспільство в умовах інформатизації висуває перед освітою та вузівською бібліотекою, як елементом освітянської системи, нові вимоги по формуванню інтелектуального потенціалу нації, забезпеченню інформаційної свободи громадянам держави. Бібліотеки вищих навчальних закладів у період «інформаційного вибуху» та «освітнього буму» повинні сприяти розвиткові вищої освіти. До того ж вони потребують відповідної юридичної підтримки, тому що, як слушно відзначає у статті «Бібліотеки та освіта» І. Осипо-

ва [8], незважаючи на велику допомогу освіті, бібліотеки не згадуються в юридичних документах, що стосуються освіти, тобто де-юре не розглядаються серед інших інститутів, що належать до даної сфери суспільної практики.

Зміни, що відбуваються в системі освіти, зумовлюють зміни в напрямах діяльності бібліотек, які стають джерелами інформаційних ресурсів, а не «допоміжними» структурами. Загальновідомо, що в інформаційному суспільстві головними цінностями є не сировина або матеріали, а, перш за все, творчий потенціал та розумові здібності людини. Створити їх можна лише підвищуючи освітній рівень суспільства. Саме тому очевидна необхідність перетворення вузівських бібліотек у потужніший, ніж нині, інструмент суспільства, яке вчиться, та нетрадиційної педагогіки. Бібліотеки вищих навчальних закладів мають значні інформаційні ресурси, досвід інформаційного посередництва та спілкування з різними категоріями користувачів. Здатність організовувати доступ користувачів до ресурсів робить бібліотеку фокусом суспільства, що вчиться.

Нині загальносвітовою тенденцією є збільшення терміну навчання, зумовленого зростаючими вимогами до фахівців вищої кваліфікації. Однак збільшення тривалості навчання фахівців у навчальному закладі в традиційній формі є економічно недоцільним. Саме тому постає питання про необхідність нових технологій освіти, що потребує інформаційної підтримки процесу навчання. Уже сьогодні можна передбачити, що через кілька років система навчання базуватиметься на самостійній діяльності студентів та на використанні Інтернет, відкритих стандартів та розподілених систем.

Бібліотеки вузів передусім потребують впровадження цих технологій, оскільки новітні комп'ютерні технології дозволяють кардинально розширити можливості, що надаються користувачам, підвищити оперативність доступу до ресурсів, які нині дуже різноманітні, включають друковані джерела, довідковий апарат, електронні носії інформації, бази даних, картотеки, досьє та ін. Безумовно перевагами сучасної вузівської бібліотеки є універсальність, популярність, традиційність (наявність інформації про місце розміщення, функції та фонди бібліотек), забезпечення не лише сигнальною, бібліографічною, але й повнотекстовою інформацією, доступність (бібліотека завжди була та залишається одним із найдоступніших засобів отримання різноманітної інформації).

Тенденції нових навчальних планів до зменшення аудиторних занять та збільшення частки самостійної роботи студентів потребують від бібліотек розвитку додаткових послуг. Пріоритетним

напрямом діяльності вузівських бібліотек є розвиток дистанційної освіти, головна перевага якої – надання студентам можливості інтерактивної взаємодії з інформаційним середовищем та вибору режиму занять [9]. Можливість забезпечення навчальних закладів новою інформаційною технікою зумовила розвиток інтерактивної педагогіки (комунікативної моделі взаємодії з комп'ютером). Ця педагогіка передбачає модель, коли знання розглядаються не як даний масив фактів чи теорій, а як величина, наближення до якої поступове та неоднозначне. Перевага комунікативної моделі в тому, що студент бере на себе більшу відповідальність за те що і як він вивчає. Студент моделює особистий образ світу, а мета педагога полягає в заохоченні до ініціативи, спрямованої на формування особистого сприйняття дійсності [5, С. 30].

Головна проблема дистанційного навчання – забезпечення доступу до світових інформаційних ресурсів, формування власних електронних фондів. Основними джерелами інформації, якими володіють бібліотеки, є паперові документи. Для того щоб стати повноправним учасником розподіленого інформаційного простору, необхідно формувати фонди бібліотек вищих навчальних закладів новими машинозчитуваними (цифровими, електронними) носіями інформації, головним чином краєзнавчого характеру, як продукту регіону, що одночасно може зацікавити користувачів України та зарубіжних країн. Це можуть бути електронні підручники та навчальні посібники, методичні вказівки, контрольні роботи для заочників, навчальні пакети прикладних програм та інші електронні видання, необхідні для навчального процесу, а також: електронні каталоги бібліотек, бібліографічні покажчики та повнотекстові бази даних, зокрема, матеріали наукових конференцій, найцінніші статті зі збірок праць та періодичних видань або їх реферати та ін.

Усі ці документи складають електронні фонди цифрової бібліотеки (Digital Library) – «розподіленої інформаційної системи, що дозволяє надійно зберігати та ефективно використовувати різноманітні колекції електронних документів, які можна отримати у зручній для користувача формі через глобальні мережі передачі даних» [10].

Можливості цифрових (або електронних) бібліотек особливо важливі для наукової, дослідницької та освітньої діяльності. Саме тому динамічно ці проекти розвиваються на базі провідних університетів світу. Доступність, актуальність та повнота інформаційних ресурсів сприяють якісній підготовці фахівців, що володіють передовими на даний момент знаннями, необхідними для професійної діяльності в конкретній галузі. Нині традиційні бібліоте-

ки не завжди спроможні в повному обсязі та своєчасно задовольнити інформаційні потреби студентів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів. Це особливо помітно на прикладі галузей знань, що швидко розвиваються (техніка, медицина, біологія, інформатика та ін.). Крім цього бібліотекарі відзначають потребу користувачів, поряд із виданнями останніх років, у документах 30 – 50-річної давності. Очевидно, що значна кількість сучасних публікацій буде необхідною через 30 – 50 років [3]. У зв'язку з цим потрібна аналітична робота по формуванню та зберіганню фондів наукових бібліотек на принципово новому рівні.

Фонди цифрових бібліотек створюють двома основними способами: переведення традиційних документів в електронну форму; електронні публікації, коли документ спочатку створюється в електронній формі (текстові, картографічні, аудіовізуальні документи, образотворчі матеріали, нотні видання та ін.) [10].

Вирішення проблеми переведення документів у електронну форму потребує розробки спеціальних програм, які сприяють визначенню пріоритетів з урахуванням цінності документів, раритетності самих видань або високого попиту користувачів. Найпопулярнішими документами, які переводять у цифровий формат, є рідкісні рукописи та раритети, результати наукових досліджень у вигляді систематизованих моделей та описів експериментів, журнальних публікацій, фільмотеки, відеотеки та аудіотеки.

Складніше вирішується питання придбання електронних видань у фонди бібліотек, які виробляються в Україні та за кордоном, не лише через значні кошти, необхідні для їх купівлі, але й з причин недостатньої розробленості їх класифікації та видової структури, відсутність інформації про електронні видання.

Однак слід відзначити, що основні напрями розвитку цифрових бібліотек в Україні ще точно не визначені – цей процес лише починається. Створення розподіленої мережі електронних бібліотек потребує значних ресурсів та координації зусиль різних державних та місцевих органів влади, суспільних та комерційних структур, що спеціалізуються в галузях науки, культури та освіти.

Крім створення електронних аналогів навчальної літератури, за останні роки фонди вузівських бібліотек зазнали й інших значних змін. Зросла частка спеціальних, наукових, довідкових, виробничих видань та інших видів документів, які кафедри замовляють для забезпечення навчального процесу та науково-дослідницької діяльності.

Останніми роками відбувається трансформація процесу комплектування та дії системи документопостачання. З одного боку,

спостерігається порушення традиційних зв'язків у книгообміні, нестійке відновлення (на нових демократичних умовах партнерства) системи книгорозповсюдження та книготорговельної бібліографії, пов'язані з цим ускладнення основних процесів фондоутворення. З іншого, розвивається система комплектування нових джерел: виставкової роботи з провідними видавництвами, пільгового придбання видань, активізація взаємодії з благочинними вітчизняними та закордонними організаціями й фондами, використання можливостей Інтернет для пошуку, замовлення та отримання як друкованих, так і електронних версій документів [6].

Високий рівень бібліотечної діяльності, ефективність функціонування бібліотеки в цілому залежать від упорядкування документів, які складають бібліотечний фонд. В залежності від типів документних та інформаційних запитів користувачів, соціальних функцій вузівської бібліотеки та типів і видів документів бібліотечний фонд прийнято структурно поділяти на :

- *навчальний підфонд* забезпечує студентів підручниками, навчальними посібниками, практикумами та навчально-методичними посібниками з усіх дисциплін, що викладаються у навчальному закладі, включаючи суспільні та загальноосвітні науки;

- *науковий підфонд* забезпечує науково-дослідницьку та навчально-дослідницьку роботу вузу офіційними матеріалами та документами, науковими, виробничими, методичними та науково-популярними виданнями;

- *підфонд художньої літератури* комплектується творами українських, російських та зарубіжних письменників;

- *довідково-бібліографічний підфонд* містить довідкові документи, бібліографічні покажчики, реферативні журнали, сигнальну інформацію, експрес-інформацію, літописи Книжкової палати України, інформаційні видання, документи з бібліотекознавства, бібліографії та інформатики.

Таким чином, у кожному підрозділі бібліотечного фонду повинні зосереджуватися документи, що відповідають однотипним документним та інформаційним запитам користувачів, незалежно від їх видів; найактивніша частина фонду повинна бути наближена до пунктів обслуговування читачів. Така концентрація фондів дозволяє скоротити кількість примірників замовлених документів, збільшити видачу літератури, оскільки всі примірники одного видання зосереджені в одному, а не в кількох фондах, уникнути «розпилення» кадрів.

Крім цього акцент на самостійну роботу студентів, різке збіль-

шення кількості друкованих (книг, журналів, газет) та нових носіїв інформації (мікрофільмів та мікрофіш, відео- та аудіоматеріалів, слайдів, баз даних на дисках та оптичних компакт-дисках) впливають на формування та використання бібліотечних фондів вузів, зростання кількості студентів, що обслуговуються у вузівських бібліотеках.

Однак більшість студентів змушені ще звертатися за науковою літературою зі спецкурсів до інших бібліотек. Локальність мережі вузівських бібліотек України за сучасних умов не може забезпечити інформаційні потреби навчального процесу, запити, пов'язані з науково-дослідницькою роботою, а також різноманітні інтереси, зумовлені суспільним та культурним життям вузу. Відсутність координації і кооперації між бібліотеками вузів та бібліотеками для юнацтва Міністерства культури і мистецтв негативно впливає на якість задоволення інформаційних потреб студентів. Наявність цих бібліотек на одній території для забезпечення вищої професійної освіти надає можливість формувати розподілені бібліотечні фонди, які сприяють задоволенню інформаційних запитів майбутніх спеціалістів у різних галузях науки, техніки та культури. Формування розподіленого бібліотечного фонду дозволяє скоротити невиправдане зростання та дублювання фондів, забезпечити раціональне витрачання державних коштів для придбання та зберігання документів, підвищити оперативність та повноту задоволення запитів, що досягається оптимальним розподілом та використанням інформаційних ресурсів.

Розширення видового складу фондів, застосування у вузівських бібліотеках відповідної інформаційної техніки впливають на структурні зміни у вузівській бібліотеці, тобто відбувається перетворення її у багатоаспектні бібліотечно-інформаційні центри, які передбачають: оптимізацію комплектування, впровадження нових форм інформаційного обслуговування на основі спеціалізованих бібліографічних, фактографічних та повнотекстових баз даних, створення автоматизованих читацьких місць, навчання бібліотечного персоналу, конверсію бібліотечного довідково-пошукового апарату в машинозчитувані форми, організацію бібліотечної локальної мережі та інтеграцію в розподілену інформаційну систему з іншими бібліотечними та інформаційними установами. Створення бібліотечно-інформаційних центрів та формування розподілених бібліотечних фондів сприяють формуванню оптимального інформаційного середовища для студентів та викладачів вузів, побудові системи інформаційної підтримки освіти.

Таким чином, розглянуті чинники формування фондів вузівської бібліотеки – системи, з якими бібліотечний фонд взаємодіє, змінюючи їх та змінюючись при цьому сам.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы: Учеб.-метод. пособие. – М.: Высш. шк., 1980. – 368 с.; 2. Бабанский Ю.К. Школа в условиях информационного взрыва // Перспективы. – 1983. – № 2. – С. 5-21; 3. Березовская С. С учебным процессом мы – единое целое // Библиотека. – 1999. – № 7. – С. 20-22; 4. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 11-17; 5. Воробьев Г.Г. Школа будущего начинается сегодня. – М.: Просвещение, 1991. – 237 с.; 6. Воскобойнікова-Гузєва О. Формування фонду наукової літератури універсальних та спеціальних наукових бібліотек України // Бібл. вісн. – 2000. – № 2. – С. 6-10; 7. Золотарёва В. Традиционный документ в цифровой перспективе // Библиотека. – 1999. – № 9. – С. 35-37; 8. Осипова И. Библиотеки и образование // Библиотековедение. – 1999. – № 1. – С. 22-29; 9. Семёнов А. Кооперация – основа распространения дистанционного обучения // Библиотека. – 1999. – № 9. – С. 32; 10. Соколова Н., Рябев В. Цифровые библиотеки наших университетов: планы и реалии // Библиотека. – 1999. – № 5. – С. 59-62; 11. Терешин В.И. Библиотечный фонд: Учеб. пособие. – М.: МГИК, 1994. – 175 с.; 12. Хюсен Т. Современные тенденции развития образования // Перспективы. – 1983. – № 1. – С. 3-19.

Надійшла до редколегії 20.03.2001 р.

УДК 021.4

С.О. ДЕНИСЕНКО

ДІЛОВІ ПОТРЕБИ КОРИСТУВАЧІВ БІБЛІОТЕК З КРАЄЗНАВСТВА

Розглядаються особливості ділових потреб споживачів у сфері краєзнавства

Економічна і політична ситуація в Україні поставила безліч нових завдань перед бібліотеками. Для кожної бібліотеки регіонального рівня, яка діє сьогодні в умовах складного, динамічного середовища (зовнішнього і внутрішнього), обмеженості ресурсів (кадрових, фінансових, інформаційних та ін.), важливо знайти свою ринкову нішу, розробити власну стратегію і тактику поведінки на інформаційному ринку, правильно визначити зміст і методику обслуговування цільових груп споживачів. Кожній із цих бібліотек потрібно мати чітке уявлення про групи користувачів, характер необхідної їм інформації, природу, умови, механізми

виникнення і формування краєзнавчих інформаційних потреб.

У зв'язку з цим гостро постає проблема дотримування основної вимоги до функціонування бібліотечних систем: відповідності пропонованих бібліотеками інформаційних продуктів і послуг реальним краєзнавчим інформаційним потребам користувачів як за змістом, термінами, так і за формою подання.

Одним із головних чинників якісного формування та ефективного використання продуктів і послуг бібліотеки у сфері краєзнавства є вивчення складу і потреб користувачів, однак розрізнене вивчення особливостей краєзнавчих уподобань читачів, мотивів їхнього звернення до краєзнавчих видань не може дати системного уявлення про диференціацію потреб споживачів. Тому нині нагальною є потреба в повній інформації, яку можна отримати лише при дослідженні конкретних користувачів бібліотеки за допомогою анкетування та усних бесід. Результатом такої роботи є впровадження нових послуг в бібліотечну сферу.

Потреби споживачів у краєзнавчій інформації раніше майже не висвітлювалися, незважаючи на їх актуальність, а розглядалися лише паралельно з дослідженнями краєзнавчих бібліографічних посібників, ДБА, читанням краєзнавчої літератури [2, С. 28].

Бібліотечне краєзнавство є одним з пріоритетних напрямів діяльності бібліотек регіонального рівня. Місцеві публічні бібліотеки задовольняють не лише «суто» гуманітарні аспекти життєдіяльності краю, але й все активніше «опановують» сфери регіону, не зайняті іншими бібліотечними установами, формуючи нові традиції: інформаційне забезпечення органів місцевого самоврядування, бізнесменів, фактографічне обслуговування широких кіл населення по запитах «особистого характеру» (де знайти роботу, адреси і години роботи найближчої нотаріальної контори і т.п.) [10, С. 23].

Звернемося до зарубіжного досвіду. Що відбирається до краєзнавчих колекцій у публічних бібліотеках США? Книги і брошури про регіон, життя і діяльність видатних земляків, все про генеалогію, місцеві путівники, адресні та телефонні довідники, слайди, поштові листівки та марки з пам'ятками культури, місцеві періодичні видання (на печатних і мікроносіях), твори місцевих авторів. Неопубліковані документи: щоденники, мемуари, замітки та листи окремих осіб, церковні записи про хрещення, шлюби, поховання, конторські книги фірм і компаній, списки виборців та ін. Окрім того, формується «усна історія» – фонд розповідей очевидців тих чи інших подій, інтерв'ю з визначними людьми. На думку американських колег розповсюдження інформації про на-

явність і склад краєзнавчої колекції, можливості краєзнавчого ДБА, про книжні виставки та ін. ефективніше у порівнянні зі складанням краєзнавчих бібліографічних посібників.

Отже, американському краєзнавству притаманні дві суттєві ознаки, на які варто зважати нашим спеціалістам при розробці даного напряму: склад фонду, розширений завдяки введенню місцевих матеріалів і документів, і орієнтація на рекламування колекції, а не на складання бібліографічних посібників і картотек [7, С. 96].

Перехід до ринку, як свідчить сучасна практика, достатньо складний соціальний маневр, в якому головну роль відіграє людина, її компетентність. Ефективній господарчій системі регіону необхідні дієздатні, професійно грамотні бізнесмени, підприємці. В основі підприємницької діяльності, як відомо, лежить постійний пошук нових можливостей, орієнтація на інновації, вміння залучати і використовувати для вирішення поставлених завдань ресурси з найрізноманітніших джерел. Однією з основних умов ділової компетенції бізнесмена є його поінформованість у широкому спектрі краєзнавчих проблем. Поява нової категорії споживачів інформації - підприємців - потребує від бібліотек зміни традиційних форм і методів обслуговування. Робота в цьому напряму часто ведеться безсистемно, спорадично, методом «спроб та помилок».

Так, ЦБС України здійснюють інформаційне забезпечення підтримки малого підприємництва через:

– створення книжкового фонду на допомогу підприємницькій діяльності та виробництву;

– інформаційне забезпечення фахівців виробничої сфери про нові технології, досягнення вітчизняної та зарубіжної науки, техніки, культури;

– групове інформування фірм згідно з Договорами творчого співробітництва;

– створення бази даних «Правове та законодавче забезпечення підприємництва»;

– створення сектора «Ділової інформації»;

– проведення інформаційних оглядів літератури.

Зважаючи на перспективи подальшого розвитку бізнесу, на базі публічних бібліотек почали організовуватись «Бізнес-класи». Бібліотеки виступають не лише організаторами, але й співвиконавцями, відповідальними за інформаційне забезпечення кожної теми, включаючи до його складу краєзнавчий компонент, створюючи для бізнесменів умови інформаційного комфорту. Місцеві публічні бібліотеки стають регіональними центрами сприяння бізнесу, ство-

рюють відділи по обслуговуванню підприємницьких комерційних структур, відділи ділової інформації і літератури, спеціалізовані бізнес-бібліотеки, в діяльності яких краєзнавчий аспект посідає не останнє місце.

Ділові краєзнавчі потреби мають деякі особливості. Це потреби користувачів у діловій інформації, яка дозволяє вирішувати професійні завдання в підприємницькій, фінансовій, культурологічній, науково-дослідницькій, педагогічній та інших сферах.

Більшість краєзнавчих ділових потреб мотивуються навчанням, професійно-виробничими потребами. Значна кількість відвідувачів бібліотек студенти середніх та вищих навчальних закладів, викладачі та ін., що зумовлено введенням у навчальні плани курсу «Краєзнавство», а також соціокультурними потребами користувачів. Приватні фірми мають можливість отримати відомості поточного характеру з профілю своєї діяльності, і тому бібліотека цікавить їх своїми джерелами краєзнавчої інформації.

Сьогодні ділові краєзнавчі потреби можна розглядати і з точки зору джерел інформації, яким надають перевагу споживачі:

– оглядові довідки з проблем екології і економіки, культури та ін.;
– розгорнуті інформаційні відомості;
– довідкові видання;
– звіти маркетингових компаній, брокерських фірм;
– прикладні періодичні видання з питань бізнесу;
– видання торгових союзів і професійних асоціацій;
– каталоги виставок та ін.

Використання комерційних збірників, адресних регістрів універсального змісту, спеціалізованих довідників, тематичних календарів, статистичних публікацій, інструкцій, промислових зразків і товарних знаків продукції регіону, прес-релізів та ін. нині є також актуальним.

У зв'язку з реформою місцевого самоврядування підвищується роль бібліотек у його інформаційному забезпеченні. Прикладом може бути Сумська ЦБС, яка на основі Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997р. розробила цільову комплексну програму «Бібліотека – інформаційний центр органів місцевого самоврядування» (2000-2003рр.). Мета даної програми:

– організувати фонд опублікованих документів, збір інформації, систематизацію, зберігання документів з питань місцевого самоврядування;

– забезпечити доступ до інформаційних ресурсів усім верствам

населення та службовцям органів місцевого самоврядування через каталоги та фонди Сумської ЦБС;

– інформувати населення про діяльність органів місцевого самоврядування;

– забезпечити місцеві органи влади та населення нормативно-законодавчою, соціально-культурною та економічною інформацією.

Для формування фонду офіційних та краєзнавчих документів, їх зберігання, обробки та розповсюдження бібліотеки організовують масиви офіційних документів з питань місцевого самоврядування:

– у каталогах і картотеках виділяють розділ «Місцеве самоврядування»;

– комплектують фонд нормативними, законодавчими та статистичними документами місцевих органів влади з метою інформування й розвитку правової та політичної культури населення;

– посилюють якісний склад фонду з правових, економічних, суспільно-політичних, соціально-побутових, професійних проблем традиційними (книжковими та періодичними виданнями) та нетрадиційними (аудіо-візуальними, CD-ROM) матеріалами;

– закуповують комп'ютерну техніку та нові комп'ютерні програми для обслуговування читачів;

– створюють локальну комп'ютерну мережу, яка об'єднує структурні підрозділи ЦБС, забезпечує доступ до джерел інформації світу через Internet.

Бібліотеки здійснюють пріоритетне обслуговування керівників і службовців органів місцевого самоврядування за їхніми запитами, використовуючи метод диференційного й інформаційного забезпечення:

– вивчають інформаційні потреби співробітників міськвиконкомів, ведуть картотеки запитів і оперативно сповіщають користувачів по телефону про нову інформацію, розповсюджують експрес-інформацію тощо;

– беруть участь у щомісячному навчанні службовців міської ради, готують огляди, лекції та ін.;

– здійснюють інформування, використовуючи масові засоби інформації - місцеву пресу, радіо, телебачення;

– готують інформаційно-аналітичні матеріали, зокрема «Досвід роботи органів місцевого самоврядування в Україні», «Нова нормативно-правова база з питань місцевого самоврядування», «Край на сторінках преси України».

У межах програми «Бібліотека – інформаційний центр органів місцевого самоврядування» основна увага приділяється обслуго-

вуванню працівників міськвиконкомів з таких тем: «Місцеве самоврядування: український та зарубіжний досвід», «Місцевий бюджет: способи його наповнення», «Підприємництво в Україні: стан, перспективи розвитку», «Комунальне господарство міста. Нові технології енергозбереження та водопостачання», «Виховання і соціальний захист молоді» та ін. Новим елементом співпраці є проведення Днів масового інформування населення представниками Сумської міської ради та міськвиконкому. Особливою популярністю користуються такі теми: «Формування тарифів на комунальні послуги», «Реформування житлово-комунального господарства» та ін.

Інформаційна робота ЦБС передбачає індивідуальне, групове та масове інформування читачів. Індивідуальну інформацію щорічно отримують понад 150 читачів. Серед споживачів інформації – учителі-предметники, куратори, юристи, працівники фірм, центру соціальної реабілітації, спеціалісти обласного управління екологічної безпеки та ін. Пропонуються такі теми: «Нове з методики викладання української мови та літератури в школі», «Конституційне право України», «Норми ефективності інвестиційного процесу», «Проблеми молодіжного руху», «Природоохоронне просвітництво», «Актуальні питання розвитку сучасної армії» та ін.

Стосовно масового інформування, то найбільшим попитом користуються Дні інформації, зокрема тематичні. Актуальною лишається правова тематика заходів: «Закони, які захищають тебе»; «Закони держави на користь кожній родині»; «Злочинність: загальні принципи і конкретні наслідки».

У Сумській та Миколаївській ЦБС для юнацтва були запропоновані такі Дні інформації: «Вибирай своє майбутнє»; «Основи споживацьких знань»; «За сторінками твоїх підручників»; «Творець вічного і прекрасного» (До 100-річчя з дня народження К. Білокур); «Доньки свого народу»; «Спаси і збережи мене, мамо». До Міжнародного дня захисту інвалідів ЦБС провели День інформації «Не пройди повз зболену душу».

Серед масових заходів слід відзначити Дні краєзнавства, які є особливо популярними у населення. Серед них – «Рідне місто моє»; «Пам'ять померлим – шана живим» та ін.

Крім традиційних інформаційних списків літератури «Основи ринкових відносин», «Бюлетень нових надходжень», «Літературний альманах», «Край: Проблеми. Пошуки. Рішення», «Нові закони суверенної України», бібліотеки готують і видають краєзнавчі пам'ятки: «Історія будівель м. Суми», «Почесні громадяни Сум», «Людина тисячоліття».

Під час проведення Днів бібліографії використовуються краєзнавчі покажчики, підготовлені бібліографами ЦБ, проводяться бібліотечні уроки «Знайомство з рідним краєм за допомогою краєзнавчої бібліографії», огляди краєзнавчих посібників, краєзнавчі дайджести «Вперше на Україні – в краї», створені як силами місцевих бібліотек, так і обласних.

Популяризація літератури про рідний край, його історичне минуле та сьогодення завжди була невід'ємною частиною краєзнавчої діяльності регіональних бібліотек. Бібліотечні працівники використовують комплекс заходів по вихованню у користувачів почуття гордості за свій край, його історію, славні бойові й трудові традиції, відомих уродженців та жителів краю.

Оскільки книг із краєзнавства у фондах ЦБС недостатньо, тому широко використовуються в роботі обласні і місцеві періодичні видання. Зокрема в Сумській ЦБС здійснюється аналітико-сінтетична обробка газет «Сумщина», «Добрий день», «Суми і сумчани», «Ваш шанс», «Сумское обозрение», «Данкор». Для інформування користувачів про зміст краєзнавчих матеріалів створюється щоквартальний бюлетень «Сумщина на сторінках періодичних видань», який випускає Сумська міська центральна бібліотека ім. Т.Г. Шевченка.

Основний фонд краєзнавчої літератури, як правило, розташований в читальному залі бібліотеки. Для споживачів створюються книжкові виставки «Сумщина на бистрині віків», представлена література з таких тем: «На історичних перехрестях», «Екологія краю: проблеми, перспективи», «Літературна панорама», «Перлини рідної землі». Традиційним є оформлення папок газетних матеріалів: «Кобзарі та бандуристи краю», «Історія краю в особах», «Літературна панорама», «Екологічні проблеми», «Перебування видатних людей у краї», «Ремесла нашого краю», «Трагічні сторінки історії краю», які активно використовуються споживачами бібліотек.

Нині в ЦБС України активно функціонують краєзнавчі клуби «Край і краяни» для дорослих та дітей. На абонементах для учнів молодших, середніх та старших класів проводяться бесіди за темами «Письменники-земляки – дітям», оформляються тематичні полички з творчості письменників і поетів-земляків, проводяться презентації книг місцевих авторів, літературні вечори, музичні вітальні.

Останнім часом користувачі місцевих бібліотек виявляють все більшу зацікавленість світовими інформаційними ресурсами, зокрема Internet, а також нетрадиційними інформаційними джерелами: аудіо- і відеоносіями, дискетами, компакт-дисками та ін., які

містять краєзнавчу інформацію. Тому бібліотеки, що мають комп'ютери, створюють свої Web-сторінки в Інтернет. Особливим попитом споживачів користується інформація краєзнавчого змісту. Тому обласні та районні бібліотеки організовують регіональні сервери, в яких відбиваються такі аспекти краю:

– *атлас* – оглядова інформація про міста, райони і населені пункти (карта, географія, природа, історія, економіка, культура);

– *інвестиції* – інформація про зареєстровані інвестиційні проекти: загальні дані про підприємство, назва проекту, обсяг, умови інвестицій, плановий термін окупності;

– *культура* – накопичення інформації про культуру та мистецтво регіону, краєзнавча бібліографія, інформація про музеї, театри, бібліотеки, персональні дані про видатних людей регіону;

– *підприємства* – банк даних зберігає повний перелік юридичних осіб, зареєстрованих у регіоні. Банк даних містить обмежену кількість полів: назва, адреса, телефон, керівник, вид діяльності тощо;

– *ринок* – розділ являє собою електронний журнал пропозицій і кон'юнктури ринку (прайс-листи, рекламу фірм);

– *хроніка* – повнотекстовий банк даних з оглядом засобів масової інформації (повний зміст, анотації чи дайджести регіональних і місцевих газет, моніторинг теле- і радіопрограм регіональних компаній); повідомлення прес-служби глави адміністрації регіону; перелік запланованих подій регіонального і місцевого значення (засідання, конференції, візити, виставки, концерти, змагання) [8, С. 18].

Читачі, які мають можливість користуватися Інтернет, надають перевагу самостійним пошукам краєзнавчої інформації, без урахування друкованих документів. Однак, електронних документів з краєзнавства ще досить мало, тому переважна більшість споживачів традиційно використовує періодичні й неперіодичні друковані видання краєзнавчого змісту. Тому і в перспективі місцеві публічні бібліотеки приділятимуть увагу збиранню, пошуку, обробці, зберіганню та використанню як традиційних, так і новітніх джерел краєзнавчої інформації. Такий комплексний підхід має бути головним при задоволенні бібліотеками ділових краєзнавчих потреб користувачів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреева И.А. Состояние рынка деловой информации в России / / Науч. и техн. б-ки. – 1998. – № 2. – С. 17-23; 2. Грызунова С.С., Мороз Л.Г. Формирование потребностей в краеведческой литературе читателей массовых библиотек // Библиотечные кадры: пути совершенствования профессиональной и социально-психологической компетенции: Материалы науч.- практ. конф. – Улан -Удэ, 1998. – С. 28-29;

3. Жабко Е.Д., Соколова Т.В. Читатель как объект исследования // Науч. и техн. б-ки. – 1997. – № 6. – С. 15-27; 4. Кожевникова Л.А. Читатель и библиотека в системе информационных коммуникаций территории // Мир библиотек сегодня. – 1998. – № 1. – С. 11-22; 5. Клюев В.К., Колегаева С.Д. Подготовка библиотекарей-аналитиков деловой информации для удовлетворения профессиональных потребностей предпринимателей // Науч. и техн. б-ки. – 1998. – № 8/9. – С. 57-58; 6. Кушнаренко Н.Н. Краеведческая деятельность библиотеки: Учеб. пособие. – М.: МГИК, 1993. – 90 с.; 7. Михнова И.Б. Библиотека как информационный центр для населения: проблемы и их решения. Практическое пособие. – М.: Изд. Либерея, 2000. – 128 с.; 8. Сенченко М. Інформатизація регіонів України // Вісн. Кн. палати. – 1997.– № 12. – С. 18-19; 9. Степанов В., Быкова А. От книги до семейного альбома // Библиотека. – 1993. – №8. – С. 24-26; 10. Тюлина Н.И. Библиотечное дело 2-й половины XX века (Общемировые тенденции сквозь призму понятийного аппарата) // Библиотековед. – 2000. – №2. – С. 18-25.

Надійшла до редколегії 12.03.2001 р.

УДК 631.15:655.55

В.В.ДЕРЛЕМЕНКО

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ПРОДУКТІВ СВІТОВОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ (WAICENT) ФАО (ООН)

Розглядаються інформаційні продукти світового сільськогосподарського інформаційного центру (WAICENT) ФАО (ООН), можливості їх використання українськими фахівцями

З переходом аграрного сектора економіки України до ринкових відносин і проведенням аграрної реформи, що базується на приватизації землі і майна, формуванні нових організаційних форм господарювання та розбудові інфраструктури продовольчого ринку, науковці, управлінці і фахівці всіх рівнів, зокрема колективних сільськогосподарських підприємств, а також володарів приватних фермерських господарств та інші землекористувачі і землевласники, опинилися в інформаційному вакуумі. Особливо це відчувають сільськогосподарські товаровиробники, які не можуть своєчасно вирішувати питання:

- що, як і в якій кількості виробляти?
- де і по якій ціні продавати вироблену продукцію?

Отже, надання необхідної агроінформації стає не менш актуальним завданням, ніж забезпечення села технікою і паливно-мастильними матеріалами, а тому аграрному сектору економіки нашої країни конче потрібна інтеграція у розвинуте світове інформаційне середовище, що сприяло б піднесенню на якісно новий щабель його виробничої, заготівельно-збутової та фінансової діяльності.

Досягнення сучасної інформатики, сучасні програмні та інформаційні продукти дозволяють позитивно вирішити цю проблему, зокрема активно використовуючи Internet. Це ще раз засвідчив міжнародний англомовний AgroWeb семінар для Web-майстрів з країн Центральної та Східної Європи, у роботі якого автор брав участь. Захід відбувся 12-16 квітня 1999 р. у місті Годолло (Угорщина). Його організаторами і спонсорами стали Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО) Організації Об'єднаних Націй (ООН), Міжнародна асоціація сільськогосподарських інформаційних спеціалістів (IAALD), а також Годолський сільськогосподарський центр компанії суспільного добробуту (GAK) за участю Годолського аграрного університету (GAU).

На семінарі робились презентації національних Web-сторінок (Web-sites), під час яких велися загальні дискусії з питань удосконалення їх структур, наповнення розділів глибоко змістовними матеріалами, поліпшення художньо-графічного оформлення. Учасники мали можливість обмінятись досвідом, одержати консультації і практичну допомогу, поставити запитання і висловити свої побажання організаторам семінара.

Web-сторінка України (AgroWeb-Ukraine) була схвалена всіма учасниками. Особливо був відзначений розділ «Міністерство агропромислового комплексу України» стосовно вміщення змістовного матеріалу в підрозділі «Тваринництво». Були відзначені матеріали розділу «Неурядові організації» про діяльність щойно створеної Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК (ВСІФ АПК). Цей приклад кооперації зусиль розрізнених установ, організацій та окремих громадян України в справі розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації був визнаний вартим наслідування іншими країнами Центральної і Східної Європи. Для зручності доступу до матеріалів ВСІФ АПК та полегшення встановлення контактів з нею було запропоновано винести назву Спілки на першу сторінку AgroWeb-Ukraine [1].

За підсумками презентацій і дискусій були вироблені і загальні рекомендації для всіх країн, зокрема: доповнити перші сторінки національних Web-sites додатковими розділами «Агромаркетинг»

та «Європейська інтеграція», розмістити на них кнопку зміни мови подання матеріалів (для нашої країни: українська, російська та англійська) тощо [ibidem].

Під час роботи семінара учасники набували навички використання Internet, демонструвались інформаційні й програмні продукти Світового сільськогосподарського центру (WAICENT) ФАО та інших інформаційних установ, частину яких безкоштовно передали у користування учасникам.

З подарованих матеріалів на CD-ROM можна виділити:

1. «**Інструментарій для створення Web-sites**» [2] – компактний диск, що містить зразки сторінок в Internet багатьох країн світу, які можна використати шляхом їх модифікації, для створення власних Web-sites, а також географічні карти, знамена, логотипи, малюнки тощо, які можна перенести на створювану Web-site. Крім того подано необхідне програмне забезпечення та навчальний курс «Internet для починаючих». Диск потребує підключення до Internet.

2. «**ФАО в Internet**» [3] – інформація, яка регулярно готується офф-лайновою службою WAICENT. CD-ROM містить:

– текстову інформацію із FAOINFO по сільському господарству, лісництву, рибництву, продовольству тощо;

– приклад статистичної бази даних по виробництву і торгівлі сільськогосподарськими продуктами, які регулярно публікуються FAOSTAT;

– приклад спеціалізованої інформаційної системи, яка доступна через FAOSIS;

– потужний пошуковий апарат, який дозволяє знаходити спеціальну інформацію на CD-ROM; подається програмне забезпечення: * програма Acrobat, для знаходження в архівах записів, зроблених у форматі PDF; * програма Netscape версії 4, що забезпечує доступ до архівів і перегляд у них документів у форматі HTML.

3. «**Інформаційна мережа по обробці нового врожаю**» [4]. Цей диск містить інформацію про велику кількість сільськогосподарських продуктів, яка подається з широкого кола питань: від різних стадій дозрівання зернових до продажу сільгосппродукції. Мережа підтримується регіональними, національними і міжнародними установами, яким допомагає ФАО. Диск являє собою пілотну версію банку даних.

З ініціативи Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК протягом 1999 р. було проведено низку заходів по розповсюдженню інформації, одержаної у Годоло.

На початку травня у Національному аграрному університеті (м.Київ) був організований семінар-зустріч «AgroWeb дизайн» з питань створення AgroWeb-простору України та розвитку співробітництва з Міжнародною асоціацією інформаційних спеціалістів (IAALD), на якому розглядались ці матеріали. У семінарі взяли участь інформаційні фахівці Інституту аграрної економіки УААН, ВАТ «Агропромсистема» та Національного університету (разом понад 20 осіб).

Виступ автора цих рядків і демонстрація ним зазначених вище CD-ROM супроводжувались дискусією. Учасники семінара одержали вичерпні відповіді на численні запитання. В окремих випадках вирішення проблем здійснювалось спільними зусиллями всіх учасників семінара, які вдавалися до «мозкової атаки».

На семінарі було багато виступів, в яких промовці висловили своє ставлення до поставлених проблем. Наведемо лише кілька прикладів.

Завідувач відділення інформатизації Інституту аграрної економіки УААН М.Ф. Кропивко акцентував увагу присутніх на необхідності широкого використання світових інформаційних ресурсів за допомогою Internet, більш активної інтеграції у міжнародне інформаційне співтовариство.

Генеральний директор ВАТ «Агропромсистема» І.М. Криворучко наголосив на необхідності зробити більш ефективними розроблені Web-sites і продовжувати роботу по інтеграції АПК України в Internet. Агропромислове виробництво України постійно відчуває потребу в аналітичній і порівняльній інформації, зокрема із західних інформаційних джерел. При цьому важливого значення набуває оперативність доступу до інформації.

Завідуючий кафедрою інформаційних систем у менеджменті Національного аграрного університету М.З. Швиденко виступив за координацію зусиль всіх професійних розробників програмних продуктів, наукових досліджень і освітньої діяльності з різних напрямів інформатизації агропромислового комплексу, в тому числі і створенні комплексного AgroWeb-простору України.

На семінарі високо оцінили перші практичні кроки засновників Всеукраїнської спілки інформаційних фахівців АПК у напрямі впровадження нових інформаційних технологій.

Учасники семінара зажадали вважати поширення AgroWeb-sites і професійного використання Internet одним із пріоритетних напрямів інформатизації АПК України. При цьому важливим є як вирішення технічних питань, так і розробка прикладних інформаційних

додатків з використанням Web-технологій. Велике значення на їх думку матиме співробітництво з WAICENT, IAALD) й іншими міжнародними інформаційними організаціями та установами.

Зазначені CD-ROM протягом 1999 р. демонструвались також учасникам семінара-практикуму інформаційних працівників Регіональних центрів наукового забезпечення АПВ та семінара «Використання Web-технологій в агропромисловому виробництві, науці, освіті», які проводились у приміщенні Інституту аграрної економіки УААН (м. Київ) і зібрали відповідно 35 і 70 слухачів. Про необхідність їх використання йшлося і на П Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інформаційні ресурси і їх використання в агропромисловому комплексі» (Київ, ІАЕ УААН, 16 листопада 1999 р.), в якій взяли участь провідні науковці і фахівці України, Російської Федерації та Білорусі (разом біля 300 осіб).

2000 рік пройшов під знаком підготовки до VIII Міжнародної конференції представників сільськогосподарських інформаційних центрів країн Центральної та Східної Європи «Роль аграрної інформації у процесі європейської інтеграції» (Київ, 21-26 травня 2001 р.). В організації заходу візьмуть участь ФАО (ООН), IAALD, Мінагрополітики України, УААН та деякі інші міжнародні та вітчизняні організації. На конференції розглядатимуться проблеми:

– міжнародні організації та розвиток сільськогосподарських інформаційних систем;

– європейське співробітництво у створенні та розповсюдженні сільськогосподарської інформації;

– міжнародний обмін сільськогосподарською інформацією з використанням Web-технологій та його стандартизація;

– створення та використання банків (баз) сільськогосподарської статистичної та ринкової інформації;

– бібліотечні ресурси: розвиток і обмін та ін.

Доповідачі конференції: Антон Мангстл – директор WAICENT (Італія), Міхал Демеш – керівник інформаційною системою ФАО для країн Центральної та Східної Європи (Угорщина), Ян ван дер Бург – президент IAALD (Нідерланди) та ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Всеукраїнська спілка інформаційних фахівців АПК/ Спосіб доступу: http://www.fao.org – Назва з дисплея; 2. HTML publishing tools: sites, graphics, software, courses / FAO,WAICENT. – Rome, 1998. – CD-ROM 7S577141 XO745/E [Матеріали парал. англ., франц. та ісп. мовами]; 3. FAO on the Internet. Sept. 1998 / WAICENT, FAO INFO. –

[S.l.]: FAO, 1998. – CD-ROM 3488 10111. [Матеріали парал. англ., франц. та іспан. мовами]; 4. Information network on post-harvest operations: Pilot version. March 1998 / FAO, WAICENT. – [S.l.] : FAO, 1998. – CD-ROM 1820-A. [Матеріали парал. англ., франц. та іспан. мовами].

Надійшла до редколегії 13.03.2001 р.

УДК 025.6:024.6+025:65.011.56

АЛЬ ТАВАЛБЕХ СЕРХАН АХМЕД

РОЗВИТОК ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ТА КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ БІБЛІОТЕК КРАЇН АЗІЇ ЯК ПЕРЕДУМОВА МІЖНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ КООПЕРАЦІЇ

Проаналізовано досвід інформатизації та комп'ютеризації бібліотек Азії на прикладі її Південно-Східного регіону. Охарактеризовані сучасні тенденції міжнародної бібліотечної співпраці, які спостерігаються у світовому інформаційному середовищі

Інформатизація та комп'ютеризація бібліотек за рубежем здійснювалися різними шляхами, що значною мірою визначали зовнішні та внутрішні чинники розвитку кожної конкретної країни і залежали в основному від матеріальних ресурсів (фінансових, технічних та ін.) і кадрового забезпечення. Досвід інформатизації країн Азії свідчить про те, що цим країнам притаманні загальні та особисті регіональні особливості. Наприкінці XX ст. уряди держав Азії вели конкурентну боротьбу за іноземні інвестиції з метою прискорення індустріалізації цих країн. Проте цей процес, що зробив значний внесок у розвиток техніки, розглядався державами як процес тимчасовий. Для країн, що розвиваються, доцільно було прискорити виробництво й поширення власного знання, оскільки це є основною базою індустріалізації. Як відомо, індустрія знань має свої складові - це освіта, наукова й видавнича діяльність, поширення знань. Невідкладна проблема держав Азії, що вступили в XXI ст., полягала в концентрації зусиль на виробництві науково-технічного знання й інформації для досягнення рівноправного положення з іншими промислово розвинутими країнами.

На прикладі регіону Південно-Східної Азії, куди входять країни з різними культурами, мовами, релігіями і політичною історією: Сінгапур, Таїланд, Малайзія, Філіппіни, Індонезія, В'єтнам, М'янма, Лаос, Камбоджа, можна простежити розвиток комп'юте-

ризації бібліотек та інформаційних служб. Усі ці держави, за винятком Таїланду, в один період перебували під політичним впливом або Великобританії, Франції, Голландії, або Іспанії. За останні приблизно 40 років усі держави Південно-Східної Азії стали незалежними, обравши власний шлях національного й економічного розвитку. Нині розходження в їх економічному розвитку стає очевидним. Та незважаючи на це розходження, країни мають одну спільну ознаку - інтелектуальну й інформаційну залежність від індустріально розвинутих країн.

У 1962 р. Ф. Махлуп відзначав, що США є головним виробником інформації у чотирьох основних секторах: 1) освіта: школи, коледжі, університети, бібліотеки, музеї, наукові й проектні заклади; 2) засоби масової комунікації: радіо, телебачення, телефон, пошта, преса і видавнича справа; 3) інформаційна техніка: комп'ютери, обладнання для телезв'язку, друкарські машини; 4) інформаційні служби: бізнес, фінанси, охорона здоров'я, право, наука, техніка [9].

Для міністерства торгівлі США було підраховано, що 46 % валового національного продукту було отримано завдяки інформаційній діяльності. Підготовлений Організацією економічного співробітництва й розвитку звіт довів, що ця тенденція має ідентичний характер у всіх індустріальних країнах. Пітер Дракер відзначав, що «різниця між розвинутими і менш розвинутими країнами полягає із здатності генерувати й використовувати ресурси знання (експерти, вчені, бібліотеки, інформаційні центри і нові технології)».

Протягом декількох останніх десятиліть виявилося те, що потік пов'язаних з інформацією видів діяльності, за класифікацією Махлупа, рухався від розвинутих до менш розвинутих країн світу. Завдяки фінансовій підтримці уряду, приватних підприємців або за власною ініціативою населення Південно-Східної Азії прагне здобути вищу освіту в розвинутих країнах, де достатньо передових «ресурсів знання». Фахівці з різних галузей науки і техніки з розвинутих країн допомагали створювати наукові заклади, відділення, факультети й бібліотеки в цьому регіоні Азії. Тому місцеві традиції науки й освіти можна розглядати як створені за зразком тих країн, що колись їх колонізували.

Учені країн Південно-Східної Азії залежать не тільки від науково-технічної інформації з розвинутих країн, але і від забезпечення доступу, запропонованого постачальниками інформації на Заході. Доступ до інформації здійснюється через бібліографічні

бази даних, що надають покажчики й реферати сучасної науково-технічної інформації, необхідної для наукового дослідження. Зростає і кількість баз даних, що містять повні тексти. Такий доступ до актуальної поточної інформації є життєво необхідним для досліджень в галузі науки і техніки, щоб відповідати сучасним тенденціям і досягненням.

На IX конгресі бібліотекарів країн Південно-Східної Азії, що відбувся в 1993 р. у Бангкоку (Таїланд), у багатьох доповідях висвітлювалися проблеми сучасних технологій, зокрема інтерактивні бази даних і мережі баз даних на компактних дисках (КОД), що переважно використовуються в більшості бібліотек Сінгапура, вузівських бібліотеках Малайзії, Філіппін, Таїланду [9].

Проте інформація у вигляді інтерактивних баз даних і продуктів на КОД, як і їхні друкарські варіанти, виробляються в багатій на інформацію частині світу. Ці продукти містять менше 5% інформації з Азії.

Статистичні дані свідчать, що США випереджає інші країни по створенню баз даних у кількісному відношенні (на тисячі). До країн, що виробляють більше 100 баз даних, належать: Великобританія (652), Канада (455), Франція (315), Німеччина (280), Австралія (168) і Японія (161). Сінгапур, Філіппіни і Таїланд - кожна країна окремо має дуже незначну частку в регіоні Далекого Сходу [10]. Напрриклад, випуск ACCESS як газети регіону Азії з електронних інформаційних продуктів і служб (Asia's Newspaper on Electronic Information Products and Services) у 1992 р. свідчить про зростання інформаційної діяльності в регіоні 2.

Аналіз стану комп'ютеризації бібліотек у державах Азії доводить, що Південно-Східна Азія має величезну кількість локальної інформації, що потребує переведення в зручний формат. Проте технологія «ноу-хау» все ще надходить із розвинутих країн світу. Історія повторюється в тому, що індустріальні країни, які спочатку шукали сировинні ресурси (такі як каучук, олово й нафту) в своїх колоніях, а потім переробляли їх у різні придатні до споживання продукти і продавали в ті ж колонії за високою ціною, те ж саме можуть зробити і з інформацією.

Нині держави Азії активно розвиваються як завдяки допомозі високорозвинених держав світу, так і розвитку власної інформаційної інфраструктури, власних бібліотек і друкарських видань. В усіх напрямах інформаційно-бібліотечного розвитку цього регіону світу прогресують міжнародні контакти, що допомагають державам Азії інтегруватись у світовий інформаційний простір зі збе-

реженням своїх національних особливостей і традицій.

Сучасні бібліотеки в світовому інформаційному просторі розвиваються як інформаційні центри суспільства, що реалізують нові можливості в умовах розширення кооперації в бібліотечній сфері щодо вирішення глобального завдання бібліотек – удосконалення доступу до інформаційних ресурсів суспільства. Принцип міжнародної бібліотечної кооперації є найважливішим у сучасному інформаційно-бібліотечному просторі.

У 90-і рр. у світовому інформаційно-бібліотечному співтоваристві спостерігались такі тенденції, як об'єднання бібліотечно-бібліографічних ресурсів з метою спільного їхній використання. Усе більшого розвитку набули об'єднання бібліотек, що називаються корпоративними бібліотечними мережами.

Найрозвинутишіми на сучасному етапі телекомунікаційними корпоративними бібліотечними мережами в США є OCLC (Online Computer Library Center), RLIN (Research Library Information Network), WLN (Western Library Network), ISM (Canadian Network), декілька десятків інших мереж, таких як мережа наукових бібліотек на чолі з Публічною бібліотекою Нью-Йорка (NY Public Library) або мережа публічних бібліотек на чолі з Mid Manhatten Public Library (MMPL), що охоплює понад 84 бібліотеки. В основі їх функціонування – принцип централізованої обробки та спільного використання електронних каталогів і баз даних будь-якої бібліотеки-учасниці мережі.

Нині у Великобританії відбуваються також інтеграційні процеси в бібліотечному середовищі. Так, у 1993 р. було створено Консорціум наукових бібліотек університетів – Consortium of University Research Libraries (CURL) як неформальна група з 7 найбільших бібліотек: Кембриджа, Единбурга, Глазго, Лідса, Лондона, Манчестера й Оксфорда. Завдяки їхнім зусиллям була створено єдину базу даних у єдиному стандарті AACR2 і машиночитабельному форматі UK MARC, що стала доступною для всіх університетських бібліотек. До цього часу база даних CURL містила 9 млн. бібліографічних записів, близько половини яких – бібліографічна інформація про книги бібліотеки Конгресу США і Британська Національна бібліографія з Британської бібліотеки, інші – з бібліотек-учасниць.

У Франції також досить розвинуті бібліотечні мережі, що володіють масивами баз даних. Так, сучасні бібліотеки Франції використовують три корпоративні мережі: мережа Національної бібліотеки Франції (35 бібліотек), мережа ABES (Бібліографічна аге-

нція системи вищої освіти – 27 бібліотек), мережа OCLC. Лише одна бібліотечна мережа ABES охоплює 5 основних баз даних: БД дисертацій (300 тис. записів), БД періодики (часописи) (270 млн. записів), БД – зведений каталог книг (1,5 млн. записів), БД електронного міжбібліотечного абонемента, авторитетний файл по предметних рубриках [1, 7].

На сучасному етапі у державах СНД активізується такий напрям мережевої інтеграції, як дослідження й розробка проектів міжбібліотечної кооперації на базі телекомунікаційних і Інтернет-технологій. Так, у Росії розробляються проекти за участю ДПНТБ Росії: «Російські бібліотеки в Інтернет»; «Мережева інтеграція інформаційних ресурсів провідних бібліотек Росії й забезпечення доступу до них на основі сучасних телекомунікаційних технологій»(LIBWEB); «Російський центр корпоративної каталогізації»; «Віртуальна бібліотека» та ін. Розвивається проект бібліотечного консорціуму університетів Санкт-Петербурга як один з етапів проекту RUSLANet (Reginal University and Science Library Advanced Network in the Noth-West of Russia) (www. ruslan. ru:8001) [5]. В Україні спостерігаються такі ж тенденції і розробляються аналогічні проекти, які очолюють провідні національні інформаційно-бібліотечні центри: Книжкова палата України і Національна бібліотека України ім. Вернадського.

Процеси комп'ютеризації бібліотек націлені, насамперед, на здійснення взаємообміну інформацією з використанням комп'ютерних мереж (локальних і глобальних-Інтернет), на розширення бібліотечної кооперації, що сприяє розвиткові міжнародного інформаційного співробітництва на основі Інтернет-технологій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Библиотеки и библиотечное дело США: комплексный подход / Под. ред. В.В. Попова. – М:НПП «Информ-система», 1992. – 296 с.; 2. Бровкін А.Г. Міжнародні зв'язки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (проблеми та перспективи розвитку) // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 179-189; 3. Ван Хартевельт Й.Х.В. Внедрение технологии компакт-дисков CD-ROM в странах Африки, Карибского бассейна и тихоокеанского региона: отчет о проекте СТА // Междунар. форум по информации и документации. – 1991. – Т. 16. – № 4. – С. 25-28; 4. Игумнова Н.П. Межбиблиотечное взаимодействие стран СНГ накануне третьего тысячелетия.Проблемы и перспективы // http://www.gpntb.ru/win/ntb/ntb2000/5/f05_02.html; 5. Информационные технологии, компьютерные системы и издательская продукция для библиотек: Тез. докл.,4-я междунар. конф. LIBCOM-2000. – Звенигород, Моск. обл, 13-17 нояб. 2000 г. –

С. 10-54; ***6.*** *Сукиасьян Э.Р. Библиотечные системы в Европе // Науч. и техн. б-ки. – 1995. – № 6. – С. 68-74;* ***7.*** *Филиппова Л.Я. Автоматизированные библиографические базы данных: пользовательский подход: Кн. для работников электрон. б-к и информ. служб, имеющих гуманит. образование. – К.: ЧП «Интеграл Кин», 1998. – 191 с.;* ***8.*** *Шрайберг Я.Л. Основные положения и принципы разработки автоматизированных библиотечно-информационных систем и сетей. – М., 2000. – С. 9-40;* ***9.*** *Proceedings of the 9th Congress of Southeast Asian Librarians (CONSAL IX), Bangkok, May 1993;* ***10.*** *Williams M. The state of databases today // 1993 Gale Diractory of Databases.-1994.-Vol.1. Online Databases. – Detroit: Gale Research Inc. – P. XXIV;* ***11.*** *Malinconico S.M., Warth J. The users of Electronic Documents in Libraries // Booklet 6. Division of management and technology: 61st IFLA General Conference 20-26 August 1995 Istambul, Turkiye. – 1995. – P. 44-51;* ***12.*** *Wong P.K. Economis growth and information: Teltcommunication infrustructures in Singapore. – Centre for Management of Technology, National University of Singapore, 1993* (недрукована).

Надійшла до редколегії 12.03.2001 р.

УДК 025.2:004.087

АЛЬ АНАНЗЕХА МОХАММАД АЛІ

ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ ДОКУМЕНТНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ БІБЛІОТЕК ЙОРДАНІЇ

Розглядаються напрями інтеграції документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек Йорданії, умови та засоби її ефективного здійснення

Документи – друковані, аудіовізуальні та електронні – відіграють суттєву роль у системі безперервної освіти, полегшують доступ до загальнокультурної, наукової та навчальної інформації, значно доповнюючи інформацію, яку надають навчальні заклади, система підвищення кваліфікації. Документи основою документно-інформаційних ресурсів. Як відомо, інформаційні ресурси – це «сукупність документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, базах даних тощо» [1, С. 403]. За іншим визначенням, інформаційні ресурси – це «третій найважливіший вид ресурсів сучасного суспільства (поряд з матеріальними та енергетичними), що забезпечує ефективне збирання, обробку, зберігання, пошук і використання інформації» [5, С. 76].

Одним із найважливіших завдань університетської бібліотеки

є забезпечення студентів, викладачів та співробітників вищого навчального закладу документною інформацією за профілем вузу. Не є винятком й університетські бібліотеки Йорданії, що накопичили значні документно-інформаційні ресурси, які потребують відповідного впорядкування та взаємовикористання. Однією зі складових документно-інформаційних ресурсів бібліотек є електронні документи, які мають значні переваги порівняно з друкованими виданнями, доповнюючи і взаємодіючи з ними, забезпечують значне зростання інформаційної ємності бібліотечних фондів (БФ).

Показовими у цьому відношенні є чотири найбільші університетські бібліотеки Йорданії – Йорданського, Ярмук-університету, Мута-університету й Аль-Бант-університету, в яких активно використовуються автоматизовані бібліотечно-інформаційні технології. Тут створено локальні обчислювальні мережі, що об'єднують від 60 до 100 комп'ютерів. Активно функціонують електронні каталоги, інші бібліографічні й реферативні бази даних. Обсяги електронних каталогів налічують від 5368 до 7545 тис. записів. Університети Йорданії ще наприкінці 80-х рр. відмовилися від ведення карткових каталогів. Отже, в університетському середовищі Йорданії створено реальні передумови для інтеграції документно-інформаційних ресурсів бібліотек.

Проблема інтеграції документно-інформаційних ресурсів бібліотек є ключовою у розвитку сучасної бібліотечної справи в усьому світі. Змінилися і концептуальні засади бібліотечної сфери: парадигма володіння ресурсами поступилася місцем новій парадигмі забезпечення гарантованого доступу до накопиченого документно-інформаційного потенціалу бібліотек. Особливо важливою проблема інтеграції є для системи університетських бібліотек Йорданії – бібліотек, насичених комп'ютерною і телекомунікаційною технікою, однак діючих неузгоджено і розрізнено при створенні документно-інформаційної бази. Ізольовані бібліотеки і відомчо-галузеві мережі не здатні здійснювати повноцінне обслуговування користувачів документною інформацією з максимальною повнотою й оперативністю.

Університетські бібліотеки відіграють провідну роль у бібліотечно-інформаційній системі Йорданії, що мають значні документно-інформаційні ресурси (зокрема електронні). Інтеграція бібліотечної діяльності і документних ресурсів стимулюється низкою об'єктивних передумов: кожна бібліотека володіє лише частиною інформації, однак має надавати користувачеві доступ не лише до локальних і регіональних, але й до документно-інформаційних

ресурсів країни і всього світу. Інтеграція документно-інформаційних ресурсів цих бібліотек є вирішальним фактором якісних змін у бібліотечно-інформаційній діяльності, сприяє входженню цих закладів у інформаційний простір не лише країни, а й у світове інформаційне середовище.

Об'єктом дослідження є документно-інформаційні ресурси університетських бібліотек Йорданії, предметом – напрями їх інтеграції. Мета роботи – розробка теоретичних основ, методичних положень і практичних рекомендацій по інтеграції документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек Йорданії в умовах нових інформаційних технологій.

Для досягнення мети було здійснено: 1) термінологічний і бібліометричний аналіз проблеми інтеграції у бібліотечно-інформаційній сфері; 2) оцінено рівень розвитку документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек Йорданії; 3) узагальнено досвід використання різних форм інтеграції при їх створенні; 4) розроблено оптимальний варіант інтеграції системи документно-інформаційних ресурсів; 4) визначено рівень використання різних форм інтеграції для певних частин документно-інформаційних ресурсів, що задовольняють різноманітні запити, потреби та інтереси споживачів; 5) обгрунтовано пропозиції щодо інтеграції документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек Йорданії у масштабах регіону, країни, світу з огляду на переваги комп'ютерних і телекомунікаційних технологій.

Концепція розвитку інтегрованих документно-інформаційних ресурсів орієнтується на створення регіональних інформаційно-бібліотечних систем та впровадження нових інформаційних технологій [2, 3, 4, 6]. Ефективність використання сукупного інформаційного потенціалу університетських бібліотек залежить перш за все від якісної структурної організації документно-інформаційних ресурсів та їх оптимального використання, які посідають особливе місце в єдиній інформаційній системі регіону.

Під інтеграцією розуміється процес об'єднання та узгодження змісту документно-інформаційних ресурсів, їх раціональна організація. За формою організації взаємодії – це спеціалізація, координація, кооперація та централізація, які є формами прояву інтеграції. Система документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек являє собою не сукупність ресурсів окремих бібліотек, а інтегровану систему, здатну найповніше й найоперативніше задовольняти різноманітні інформаційні потреби користувачів на основі нових інформаційних технологій. Як підкреслює Є. Кузьмін, «інтеграція – це засіб підви-

щення ефективності всієї бібліотечної системи країни, тобто підвищення продуктивності праці, якості створюваних інформаційних ресурсів, глибини розкриття фондів, полегшення пошуку і розширення доступу до інформації про документи і до самих документів» [3, С. 16].

Бібліотеки, створюючи інтеграційні документно-інформаційні ресурси, мають виходити з таких системних принципів: цілісності, багаторівневості, взаємодії, управляємості, динамічності, типізації, сумісності та єдності. Системний підхід дозволяє створити оптимальну структуру як кожного автономного документно-інформаційного ресурсу університетської бібліотеки, так і бібліотечної системи регіону, країни, світу загалом. У перспективі у їх склад і будуть співіснувати документні підсистеми як у традиційній, так і в електронній формі. Традиційна підсистема документно-інформаційних ресурсів може поділятися на типову, місцеву й унікальну частини; електронна підсистема може поділятися – на три частини: бібліографічні, фактографічні і повнотекстові бази даних. Обов'язковим має стати наявність апарата управління БФ (у традиційній чи автоматизованій формі). Університетська система матиме вихід на місцевий рівень і до інших регіональних, загальнонаціональних та міжнародних інформаційно-бібліотечних систем. Використання інтеграційних форм у традиційній частині документно-інформаційних ресурсів полегшує перехід бібліотеки до інтегрованих комп'ютерних і телекомунікаційних технологій, які забезпечують цілісність системи.

Найефективнішою є взаємодія різних університетських бібліотек за профілем, ресурси яких не дублюються, а доповнюють один одного. Організаційною структурою інтеграції може стати бібліотечна корпорація, яка дозволяє на добровільній і взаємовигідній основі об'єднати діяльність університетських бібліотек Йорданії.

Для реалізації проекту зі створення інтегрованих документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек Йорданії потрібно вирішити такі пріоритетні завдання:

1. Розробити єдиний для Йорданії і сумісний з міжнародним формат обміну бібліографічними записами IORDMARC. Нині деякі елементи системи лише впроваджуються в окремих бібліотеках Йорданії у межах створення електронних каталогів.

2. Розробити йорданський комунікативний формат для авторитетних / нормативних даних. Перспективи його створення вже обговорюються в країні. Існують певні напрацювання файлів предметних рубрик, імен індивідуальних і колективних авторів, уніфікованих назв з урахуванням специфіки арабської мови. Вони можуть використовуватися університетськими бібліотеками для уні-

фікації предметизації і пошуку.

3. Забезпечити доступність електронних каталогів в Інтернеті і можливість онлайнового замовлення оригіналів документів по МБА та їхніх копій (електронних і паперових), створити міжбібліотечний онлайн-центр. Програмний продукт нового покоління – типовий модуль OPAC-I (online public access catalogue), що надає онлайновий доступ віддаленого користувача до електронних каталогів і баз даних бібліотек, представлений у форматі IORDMARK, ще чекає на своє впровадження.

4. Створити корпоративне телекомунікаційне середовище для інтеграції документно-інформаційних ресурсів найбільших бібліотек країни. Підключення університетських бібліотек до Інтернет значно підвищить якість взаємного доступу до інтегрованих інформаційних ресурсів.

Таким чином, у Йорданії створено певні передумови для мережевої взаємодії бібліотек в інтересах кінцевого користувача. Однак повна реалізація програми можлива лише за наявності зазначених умов, які створять надійну базу для переходу бібліотек на якісно новий рівень створення розподілених документно-інформаційних ресурсів, нових технологічних можливостей їхнього взаємовикористання. Отже, інтегровані документно-інформаційні ресурси - це сукупність територіально віддалених документних ресурсів бібліотек, об'єднаних узгодженими принципами формування і використання, засобами дистанційного отримання інформації про їх склад, можливостями гарантованого доступу їх використання.

Можна виділити чотири рівні інтегрованих документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек Йорданії:

1) локальні (місцеві), що об'єднують документно-інформаційні ресурси бібліотек університетів з іншими місцевими бібліотеками;

2) регіональні, що формуються у межах кількох місцевостей, передбачають наявність зведених каталогів та МБА;

3) загальнодержавні (загальнонаціональні), що передбачають входження документно-інформаційних ресурсів бібліотек університетів до єдиного національного ресурсу, з організацією доступу до нього всіх бажаючих;

4) міжнародні (глобальні) документно-інформаційні ресурси, що забезпечують входження університетських бібліотек Йорданії у світовий інформаційний простір, дозволяють гармонізувати співвідношення між «володінням» і «доступом» до документно-інформаційних ресурсів бібліотек.

Наявність в інтегрованому БФ електронних документів потре-

бує корпоративного вирішення низки питань, пов'язаних з правовими аспектами їх формування і використання. Зокрема, слід визначитися, чи входить в обов'язки бібліотек сканування документів і надання користувачам їх електронних версій? Чи мають бібліотеки право без згоди автора оцифровувати, ксерокопіювати твори для потреб свого фонду? Чи спроможні бібліотеки поповнювати свої фонди, «перекачуючи» інформацію з Інтернет-ресурсів без згоди ресурсовласника? В якій кількості примірників, для яких цілей і на якій юридичній основі співробітник бібліотеки має право репродукувати опубліковані й неопубліковані документи? Чи можуть бібліотеки робити друковану копію з електронного (мережевого) оригіналу і видавати її користувачеві на правах звичайного видання? В якій кількості примірників університетська бібліотека має право копіювати працю для виконання своєї навчальної функції? Чи слід включати до електронної мережі фонд рідкісних книг, рукописів з архівних фондів? Яка з бібліотек має координувати введення документів в електронні мережі з метою запобігання дублюванню цього процесу? Нарешті, чи існують особливі критерії відбору документів з глобальних інформаційних супермагістралей? Чи слід обліковувати і зберігати інформацію в умовах постійно змінюваного комп'ютерного обладнання і форматів запису? Перелік питань можна було б продовжити. Однак і цих достатньо, щоб пересвідчитись, наскільки складною є проблема створення інтегрованих документно-інформаційних ресурсів бібліотек.

Проблема створення інтегрованих документно-інформаційних ресурсів, приведення їх у відповідність зі зростаючими інфопотребами студентів і викладачів є для університетських бібліотек Йорданії найважливішою. Фахівці мають спрогнозувати тенденції розвитку університетських бібліотек у новому тисячолітті: змоделювати зміни типо-видової структури документно-інформаційних ресурсів; співвідношення традиційних і нових джерел інформації, власних та мережевих ресурсів, розглянути проблеми керування розвитком документних ресурсів бібліотек, форми й способи опанування інформаційного середовища. У бібліотечному середовищі університетів Йорданії можливість віддаленого доступу до повнотекстових БД, електронна доставка документів, розвиток індустрії документальних БД на оптичних носіях розраховані на обслуговування користувачів, передусім на власних ресурсах. Тому досить перспективним є створення інтегрованих документно-інформаційних ресурсів університетських бібліотек Йорданії на базі нових інформаційних технологій, що забезпе-

чить вільний і необмежений доступ студентів і викладачів до віддалених БФ, поліпшить повноту й оперативність задоволення їх освітніх наукових інфопотреб.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – С. 403-413; 2. Гончаров М.В. О стратегии развития библиотечных Интернет-серверов // Науч. и техн. б-ки. – 1999. – № 2. – С. 54-63; 3. Кузьмин Е. Библиотеки и государственная библиотечная политика: новые задачи и новые рубежи интеграции // Библиотековедение. – 1999. – № 4-6. – С. 4-19; 4. Майстрович Т.В. Электронная библиотека: новые грани нашей профессии // Мир библиогр. – 2000. – № 4. – С. 7-10; 5. Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания / Сост.: З.Г. Высоцкая (отв.ред.), В.А. Врубель, А.Б. Маслов, Л.К. Розеншильд /РАН. Б-ка по естественным наукам. – М., 1995. – 268 с.; 6. Шрайберг Я.Л. На пути к созданию Национальной электронной библиотеки // Науч. и техн. б-ки. – 2000. – № 3. – С. 10-13.

Надійшла до редколегії 01.03.2001 р.

УДК 023.5:378.600.8(477)

І.О. ШЕВЧЕНКО

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОТЕЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Висвітлено основні напрями роботи та здобутки Центру безперервної інформаційно-бібліотечної освіти при Державній академії керівних кадрів культури і мистецтв

В Україні в умовах реформування системи освіти та перебудови роботи бібліотек, що зумовлено впровадженням нових інформаційних технологій, автоматизованих інформаційно-бібліотечних систем і мереж, проблема ефективності безперервної освіти набуває особливого значення.

Протягом останніх десятиліть в Україні не визнавали великого різноманіття форм безперервної освіти і того факту, що освіта, яка здобувається у неформальних структурах, має те ж саме значення, що і в державних інституціях.

Аналізуючи з соціально-економічних позицій таку ситуацію, слід зауважити, що на розвиток системи підвищення кваліфікації

працівників бібліотек негативно впливало те, що знання та кваліфікацію, одержані у результаті самоосвіти, неможливо узаконити, і таким чином одержати право на професійне зростання. Як правило, інновації, що виникають як результат самоосвіти, неможливо впровадити через суб'єктивні та об'єктивні причини. Також відсутні сприятливі умови для безперервної освіти бібліотечного працівника: обмаль часу, відсутність необхідної фахової літератури, періодики, навчальних та методичних видань. Працівники бібліотек значною мірою не підготовлені до успішної роботи в період переходу до новітніх технологій, у докорінно змінених економічних, політичних і соціальних умовах. Постала нагальна потреба в скоординованих зусиллях щодо організації безперервної освіти, створення програм проблемно-модульного навчання для працівників бібліотек та інформаційних центрів різних систем та відомств.

Вирішити ці та багато інших питань працівники галузі можуть за допомогою створеного Державною академією керівних кадрів культури і мистецтв спільно з Українською бібліотечною асоціацією за фінансової підтримки міжнародного фонду «Відродження» у 1999 р. Центру безперервної інформаційно-бібліотечної освіти. Це утворення є новою структурою на терені вітчизняної післядипломної освіти бібліотечних працівників. Активно працюючи вже майже два роки, Центр здобув авторитет серед працівників галузі та має певні здобутки. Головний із них – власний Інтернет-клас. Обладнання класу було придбано завдяки Інституту відкритого суспільства (м. Будапешт) та Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв України. В Інтернет-класі використовуються: 10 персональних комп'ютерів на базі процесорів Intel Pentium III 700 МГц, 64Mb оперативної пам'яті, 10Gb диска, дисковід 1.44», 4Mb відео пам'яті, 15» монітор «Philips», звукова картка; сервер на базі процесора Intel Pentium III 700 МГц, 256Mb оперативної пам'яті, 15Gb диска, дисковід 1.44», 2Mb відео пам'яті, 15» монітор «ViewSonic», звукова картка. Периферійне обладнання класу складається з лазерного PostScript принтера LaserJet 4050N, струменевого принтера HP DeskJet 970 Cxi, копіювального апарата Toshiba 2060, кольорового сканера HP ScanJet 4300C, модему ZyXEL Omni 56K, Інтернет-маршрутизатора. Інтернет-клас використовує ліцензовані операційні системи Windows 98, Second Edition та Windows 2000, Server.

Інтернет-клас Центру безперервної інформаційно-бібліотечної освіти дозволяє суттєво підвищити якість навчання та сприяє більш повному використанню у навчальному процесі комп'ютерної тех-

ніки та програмних засобів.

Головними здобутками Центру є сталі партнерські стосунки з провідними бібліотечними установами України, зокрема, з Національною Парламентською бібліотекою України, Державною науковою медичною бібліотекою України, Державною історичною бібліотекою України. В Центрі навчалися також працівники Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки, Української Академії аграрних наук, Державної науково-педагогічної бібліотеки, Науково-технічної бібліотеки НТУУ «КПІ», Наукової бібліотеки Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Національного університету «Києво-Могилянська Академія», Донецького, Вінницького та Сумського державного університетів та державних медичних університетів, Львівського НДІ епідеміології та гігієни, Донецької, Херсонської та Чернівецької обласних наукових медичних бібліотек. Налагоджується співпраця з Донецьким та Харківським осередками Української бібліотечної асоціації.

Розвиток партнерських стосунків Центру безперервної інформаційно-бібліотечної освіти з Британською Радою в Україні, Центром інформаційних ресурсів посольства США в Україні, Гете-Інститутом, їхня консультативна та методична допомога, спільна робота по реалізації інформаційних проектів дозволили вирішувати проблеми забезпечення необхідного професійного розвитку бібліотекарів України. Бібліотекарі під час навчання в Центрі мали змогу не тільки ознайомитись з необхідною інформацією, але й отримати консультації від працівників цих установ. Поділяючи думку про те, що успішна трансформація бібліотечно-інформаційного сектора неможлива без формування нової системи управління, впровадження нових підходів та створення нових методів її функціонування, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв взяла участь у реалізації програми сприяння професійному розвиткові працівників бібліотек в Україні «Менеджмент у бібліотеці», яка була ініційована Британською Радою в Україні, підтримана Міністерством культури і мистецтв України та Міжнародним фондом «Відродження». Ефективна реалізація цієї програми підтвердила її необхідність та своєчасність. Розвиток партнерських відносин знайшов своє відображення і в реалізації проекту «Перспектива».

Інформація про діяльність Центру, переваги інноваційного навчання та міжнародної співпраці щодо реалізації проектів були продемонстровані під час семінарів та конференцій, проведення яких було б неможливим без підтримки Міжнародного фонду

«Відродження». Це, зокрема такі заходи як семінари «Менеджмент в період змін»; «Управління проектами для ефективних змін у бібліотеках»; «Перспективи безперервної освіти бібліотекарів та інформаційних спеціалістів»; «Від бібліотеки до інфотеки»; конференції «Библиотечное дело-2000: проблемы формирования открытого информационного общества; «Фонди сучасної бібліотеки: українське та німецьке бачення».

Дійсно творчою лабораторією та інноваційним навчанням для працівників Центру стала зустріч з колегами з інших країн на семінарі «Створення навчальних центрів у межах мережевих бібліотечних програм», ініційованому Інститутом Відкритого суспільства (м. Будапешт) 12-14 вересня 2000 р. Ця зустріч дала можливість обговорити стратегію розвитку безперервної інформаційно-бібліотечної освіти та визначити шляхи і напрями її впровадження в Україні.

Зважаючи на те, що сучасні процеси входження України до світового інформаційного простору потребують від керівників бібліотечних установ знання технологій створення інформаційних продуктів та забезпечення вільного і відкритого доступу до них реальних та потенційних користувачів, особливо важливою для подальшого розвитку бібліотечної справи стала участь групи бібліотечних працівників у Міжнародному проекті для представників з України, реалізованому з 25 вересня по 13 жовтня 2000 р. За рекомендацією Української бібліотечної асоціації, до складу групи увійшли Вітенко В.І. (Тернопільська ОУНБ), Колесник О. (Бібліотека американської літератури НаУКМА), Кочетков В.М. (Центр військово-наукової інформації); Кушнаренко Н.М. (Харківська державна академія культури), Монько Т.С. (Київський національний університет культури і мистецтв), Сиверин Л.С. (Миколаївська ЦБС для дорослих), Шевченко І.О. (Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, менеджер навчальних програм Центру безперервної інформаційно-бібліотечної освіти). Спонсором програми став Державний департамент Сполучених Штатів Америки, Бюро у справах освіти та культури.

Професійна програма перебування представників з України в США була досить обширною та різноплановою. Організатори передбачили зустрічі з працівниками національних і федеральних бібліотечних, інформаційних та архівних установ, запропонували обмін досвідом та дискусії у бібліотеках штатового та муніципального рівнів, прагнули всебічно, на методологічному та теоретико-практичному рівні висвітлити і продемонструвати доступність до інформаційних ресурсів. З цією метою програма передбачала від-

відування різних міст і штатів. Завдячуючи цьому, Центр безперервної інформаційно-бібліотечної освіти отримав різносторонню інформацію та творчі контакти з колегами у США, мав змогу презентувати свою роботу, що в цілому сприяє розвиткові безперервної освіти бібліотекарів України.

Нині для бажаючих навчатися в Центрі пропонуються актуальні для бібліотечної громадськості України курси. Кожен курс містить установчий семінар та очне навчання, під час якого проводяться лекційні заняття, круглі столи, інноваційні тренінги, практичні заняття, навчальні екскурсії по бібліотеках; самостійну роботу відповідно до обраних тем та підсумкову навчальну конференцію.

Продовжуючи свою роботу в 2001 р., Центр пропонує для працівників бібліотек та органів інформації наступні актуальні проблемно-модульні курси: «Інтелектуальна свобода та доступність інформації у демократичному суспільстві» , в межах якого вивчаються проблеми інтелектуальної свободи та інтелектуальної власності в умовах демократичного суспільства, кодекс етики бібліотечного працівника, визначаються шляхи забезпечення доступності інформації на традиційних носіях та в мережі Інтернет, проводяться практичні заняття на базі Інтернет-класу Центру.

Курс «Комп'ютерні технології створення інформаційних продуктів у мережі Internet» передбачає вивчення культурологічних та інформаційних засад застосування Інтернету, вивчення його ресурсів. На базі Інтернет класу Центру слухачі набувають практичні навички щодо надання інформаційних послуг.

У межах курсу «Комунікативне та інформаційне забезпечення програм розвитку регіонів» вивчаються проблеми взаємодії бібліотек та органів місцевої влади, особливості інформаційної підтримки регіональних та локальних програм і проектів, створення баз даних та вторинної бібліографічної інформації, підготовка управлінської документації. На базі комп'ютерного класу Центру проводяться проектні тренінги по створенню та використанню у бібліотеках електронних баз даних з питань місцевого самоврядування, економічного розвитку окремих галузей та підприємств.

Курс «Комфортність обслуговування читачів як показник рівня роботи бібліотек» орієнтований на основні складові комфортного обслуговування читачів, нормативні вимоги до забезпечення комфортності обслуговування, створення сприятливого психологічного клімату та сучасного дизайну бібліотечного середовища. Серед основних форм навчання: проведення фокус-груп та круглих столів, психологічний тренінг, практичні заняття.

Нових знань набувають працівники бібліотек під час вивчення курсу «Пошук додаткових джерел фінансування бібліотек». При здійсненні групової роботи за цим курсом передбачаються інноваційне проектування окремих напрямів діяльності та написання фрагментів грантів. Завдяки вивченню інформаційного ресурсу Інтернет, на базі Інтернет класу Центру, здійснюється презентація організацій та фондів, що надають спонсорську допомогу в Україні.

Курс «Робота в автоматизованих інформаційних бібліотечних системах. Програмне забезпечення АІБС» передбачає вивчення специфіки створення локальних та глобальних АІБС, особливостей їх функціонування, а також апаратного і програмного забезпечення. Передбачається використання демонстраційних версій ІРБІС, Pro-Cite та інших програм на базі комп'ютерного класу Центру, максимальна індивідуалізація навчання та проведення лабораторних тренінгів.

Авторський курс «Створення та використання електронних видань у бібліотеках» дозволяє учасникам навчання здійснити порівняльний аналіз електронних видань, підготовлених провідними бібліотеками та інформаційними центрами світу, розглянути можливості координації та кооперації цієї роботи. На базі комп'ютерного класу Центру відпрацьовуються навички роботи з фрагментами електронних видань.

У межах курсу «Як взяти з Інтернету найбільше?» розглядаються основи Інтернету, вивчається технологія, методи та можливості пошуку потрібної інформації у мережі Інтернет, складаються переліки необхідних Інтернет адрес. Курс «Інтернет у публічних бібліотеках» дозволяє сформувати в бібліотечних працівників знання стосовно умов створення Інтернет-місць для користувачів публічних бібліотек з метою найбільш повного доступу до необхідних джерел інформації. Розглядаються психологічні та технічні особливості впровадження Інтернет. На базі комп'ютерного класу Центру відпрацьовуються навички пошуку інформації у мережі Інтернет.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Організація навчання бібліотекарів: 2000 рік: Навч. матеріали / ДАКККіМ; Уклад.: В.К. Скнар, І.О. Шевченко, Я.О. Хіміч. – К., 1999. – 24 с. – (Сер.: «Безперервна освіта бібліотекарів України»; Вип. 1); 2. Скнарь В.К. Журнал «Библиотековедение» изучают в Украине // Библиотековедение. – 2000. – № 4. – С. 4; 3. Скнарь В.К. Международный проект непрерывного образования библиотечных кадров // Библиотечное дело – 2000: проблемы формирования открытого информационного общества: Тез. докл. 5-ой международ. науч. конф. (г. Москва, 25-26 апр. 2000г.) / Моск. гос. ун-т культуры и искусств и др. – М., 2000. – С. 115-117; 4. Скнар В.К. Органі-

заційно-методичне забезпечення безперервної освіти бібліотекарів України // Бібл. планета. – 2000. – № 1. – С. 27-28; **5.** *Скнар В.К Стратегічні напрями міжнародної взаємодії в забезпеченні дистанційного навчання працівників бібліотек України // Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: Тези доп. наук.-практ. конф. – К., 2000. – С. 100-104;* **6.** *Скнар В.К., Шевченко І.О., Хіміч Я.О. Презентуємо центр безперервної освіти // Вісн. Кн. палати України. – 2000. – № 5. – С. 36-39;* **7.** *Хіміч Я.О. Психологічні вимоги до професійної підготовки бібліотечних кадрів // Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: Тези доп. наук.-практ. конф. – К., 2000. – С. 122-125;* **8.** *Химич Я.О. Организация непрерывного образования в Украине // Перспективы непрерывного образования библиотекарей и информационных работников: Тез. докл. Международ. конф. (Москва, 5-7 дек. 2000 г.) / Ин-т открытого общества; Рос. библ. ассоциация; ВГБИЛ. – М., 2000. – С. 27-28;* **9.** *Шевченко І.О Проблеми підготовки бібліотечного персоналу до використання нових інформаційних технологій // Українська культура і мистецтво у сучасному державотворчому процесі: Тези доп. наук.-практ. конф. – К., 2000. – С. 118-122;* **10.** *Шевченко І. Професіоналізм як основа іміджу // Імідж сучасної бібліотеки: Зб. ст. / НПБ України. – К., 2001. – С. 58-63;* **11.** *Комунікативне та інформаційне забезпечення програм розвитку регіонів: Програма курсу проблемно-модульного навчання для працівників б-к та органів інформації / ДАКККіМ; Уклад. І.О. Шевченко. – К., 2000. – 12 с. – (Сер.: «Безперервна освіта бібліотекарів України»; Вип. 4);* **12.** *Комфортність обслуговування читачів як показник рівня роботи бібліотек: Програма курсу проблемно-модульного навчання для працівників б-к та органів інформації / ДАКККіМ; Уклад. Я.О. Хіміч. – К., 2000. – 12 с. – (Сер.: «Безперервна освіта бібліотекарів України»; Вип. 2);* **13.** *Пошук додаткових джерел фінансування бібліотек: Програма курсу проблемно-модульного навчання для працівників б-к та органів інформації / ДАКККіМ; Уклад. В.К. Скнар. – К., 2000. – 12 с. – (Сер.: «Безперервна освіта бібліотекарів України»; Вип. 3);* **14.** *Кушнаренко Н., Шевченко І. Бібліотечна справа та відкритий доступ до інформації в Сполучених Штатах Америки // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 12. – С. 8-11*

Надійшла до редколегії 10.04.2001 р.

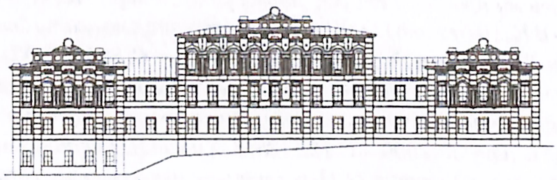

3

Документознавство Інформатика

УДК 177:002

Г.М. ШВЕЦОВА-ВОДКА

ВИДИ ІНФОРМАЦІЇ

Пропонуються нові підходи до побудови багатоаспектної фасетної класифікації соціальної інформації

Діяльність соціальних комунікаційно-інформаційних систем безпосередньо пов'язана з таким явищем як інформація, тому визначенню інформації та її видів приділяється значна увага. Але одностайності думок з цих питань поки що не досягнуто.

Класифікація інформації залежить, перш за все, від розуміння головного поняття. Сформувалися певні підходи щодо визначення «інформації», які трактують як «атрибутивну» та «функціонально-кібернетичну» концепції [1, 2]. Але насправді їх набагато більше. Наприклад, розуміння інформації як невід'ємної внутрішньої властивості всіх матеріальних об'єктів (тобто атрибутивна концепція) може означати, по-перше, визначення наявності так званої «структурної інформації», яка є внутрішнім надбанням будь-якої системи, міру її організації, притаманну їй за будь-яких умов; по-друге, розуміння інформації як «відносної», що свідчить про взаємодію певних об'єктів і виникає як її результат [3]. У другому розумінні інформація визначається як «відображена різноманітність», що характеризує перенесення від одного об'єкта до іншого певної упорядкованості (структури, форми). Згідно з цією концепцією інформація виникає в певному об'єкті в результаті відображення у ньому структури (форми, стану) іншого об'єкта (системи, процесу). Поняття «структурної» і «відносної» інформації не є видами інформації, вони лише свідчать про різне розуміння самого феномена інформації.

Функціонально-кібернетична концепція пов'язує існування інформації із системами, що самі управляються: машинами, живими організмами, суспільством. Тут інформація розуміється як зміст повідомлення, пов'язаного з управлінням; як зміст сигналу, що має синтаксичну, семантичну та прагматичну характеристики. Концепція соціальної інформації характеризує її не як окремий вид інформації, а як єдиний об'єкт теорії соціальної інформації, яка розглядає інформаційні процеси в суспільстві.

Наявність різних підходів до визначення і розуміння інформації дозволила дійти висновку, що поняття «інформація» – лише засіб пізнання в межах інформаційного підходу, згідно з яким інформація не існує в об'єктивній дійсності, яка не залежить від

суб'єкта пізнання [2, 4]. Такий підхід А.В. Соколов назве «методологічним розумінням» інформації. На його думку, він може поєднуватися, змішуватися з «онтологічним розумінням», згідно з яким інформація існує в об'єктивній дійсності, що не залежить від свідомості суб'єкта пізнання.

Відповідно до методологічного підходу поняття «соціальна інформація» свідчить лише про «рух ідеального в суспільстві» і не може застосовуватися до характеристики матеріальних об'єктів. Але в практичній діяльності соціальних інформаційних систем, а також у їх теоретичному пізнанні, існує необхідність в певному позначенні того, що є об'єктом діяльності і пізнання, тобто є необхідність онтологічного розуміння інформації як явища, що існує в об'єктивній дійсності і не залежить від свідомості суб'єкта пізнання. Тому інформація визначається як «відомості, призначені для передачі в процесі соціальної комунікації», або як «знання, що розглядаються в аспекті комунікації». При цьому «знання» розуміються не тільки як науково-достовірний ідеальний образ реального світу, але й як будь-які результати пізнання, емоції, вольові спонуки, вірування та інші елементи суспільної свідомості. Вислів «призначені для передачі» теж розуміється не дослівно, тому що деякі відомості (знання) суб'єктивно не завжди призначені для передачі іншим людям, або призначені для передачі лише обмеженому колу осіб, але вони теж можуть називатися інформацією (таємною чи обмеженого розповсюдження).

Отже, здебільшого при дослідженні феномена інформації і використанні поняття «інформація» існує потреба в онтологічному розумінні інформації як явища, що існує в об'єктивній дійсності. Усвідомлюючи умовність такого підходу, слід все ж таки визнати його необхідним. При цьому виникає потреба і в класифікації інформації, тобто визначенні її видів, для того, щоб знати, про яку саме інформацію йдеться в тому чи іншому разі. Класифікування соціальної інформації відповідає саме онтологічному її розумінню.

Визначення видів інформації почалося майже одночасно з поширенням «інформаційного підходу» до явищ дійсності, а особливо із запровадженням «інформаційних систем» (як систем, пов'язаних із одержанням, зберіганням, поширенням та використанням інформації). У різних джерелах можна знайти переліки видів інформації, іноді доволі розгорнуті [5, 6]. Але не завжди зазначається, за якими ознаками виділяються види; не дотримуються звичайні вимоги до наукової класифікації.

У деяких джерелах визначення видів інформації здійснюється

нібито методом класифікації: обирається ознака класифікації, що є підставою для поділу на види: види інформації перелічуються за кожною ознакою окремо [напр.: 7, 8]. Але не завжди перелічені види виділяються саме за тією ознакою, що визначена як підстава для поділу, а перелік визначених видів інформації неповний.

Тому вважаємо за потрібне систематизувати поділ інформації на види: визначити ознаки, за якими виділяються ті чи інші види; дати як найповніший перелік видів за кожною ознакою; визначити підпорядкованість одних видів іншим або їх самостійність. Найпридатнішою для цієї мети є паралельна фасетна класифікація, яка в деяких фасетах може бути й ієрархічною.

Слід визначити обсяг родового поняття «інформація», що класифікується. Здебільшого поділ на види належить до поняття «соціальна інформація», яка розглядається як єдиний можливий варіант інформації, тобто відноситься до концепції соціальної інформації. Разом з тим є можливість онтологічного підходу до інформації взагалі як явища, притаманного будь-яким об'єктам живої чи неживої природи, творінням людських рук чи розуму. Інформація в такому розумінні може поділятися на такі види: 1 – елементарна (різновиди: механічна, хімічна, електрична, електромагнітна, оптична, електронна); 2 – біологічна (різновиди: ген *інформації* етична, фізіологічна, сенсорна, зоокомунікаційна); 3 – соціальна ознака, що використовується в цьому поділі: за природою сигналів, з яких складається інформація, і сферами її побутування.

Відомо багато спроб визначити види соціальної інформації. Переважно це робилося емпіричним способом: давалася характеристика окремих видів інформації без урахування вимог наукового методу класифікації.

Пропонується здійснити класифікування соціальної інформації за різними ознаками методом паралельної фасетної класифікації, створюючи за кожною ознакою окремі фасети класифікації. Їх може бути багато, тому доцільніше подати класифікацію у формі таблиці. Окремі фасети об'єднаємо в блоки: А – за характеристиками джерела інформації; Б – за характеристиками каналу передачі інформації; В – за характеристиками повідомлення; Г – за характеристиками споживача інформації, що характеризують сприйняття інформації споживачем *інформації* та її оцінку. Таким чином забезпечується всебічна характеристика інформації з урахуванням її методологічного розуміння (як відомостей, що передаються в процесі соціальної комунікації).

Таблиця

Класифікація соціальної інформації

Номер фасета	Ознака класифікації	Вид соціальної інформації
Блок А. За характеристиками джерела інформації		
А1	За місцем виникнення	1. Зовнішня 2. Внутрішня
А2	За місцем в інформаційній системі	1. Вхідна 2. Вихідна
Блок Б. За характеристиками каналу інформації		
Б1	За відношенням до матеріального носія	1. Закріплена 2. Незакріплена
Б2	За відношенням до документа	1.Документальна (документна, документована) 2. Недокументальна (недокументна, недокументована)
Б3	За носієм	1. Усна 2. Паперова 3. Машинна
Б4	За каналом одержання	1. Візуальна 2. Аудіальна 3. Тактильна 4. Смакова 5. Нюхова 6. Аудіовізуальна
Б5	За способом розповсюдження	1. Опублікована 2. Неопублікована
Блок В. За характеристиками повідомлення		
В1	За способом відображення інформації свідомістю людини	1. Логічна 2. Образна
В2	За об'єктом відображення в повідомленні	1. Економічна 1.1. Виробнича – промислова –сільськогосподарська –сфери обслуговування – сфери культури 1.2. Комерційна 2. Наукова 2.1.Природничо-наукова 2.2. Технічно-наукова 2.3. Суспільно-наукова 2.4.Гуманітарно-наукова 3. Технологічна 4. Правова (юридична) 5. Управлінська 6. Політична 7. Публіцистична 8. Соціально--демографічна

		9. Художня (естетична) 10. Релігійна 11. Спортивна 12. Побутова 13. Особова
В3	За предметом відображення в повідомленні	1. Концептографічна 2. Методографічна 3. Фактографічна 3.1. Про події, явища 3.2. Статистична 4. Емоційна 4.1. Весела 4.2. Сумна 5. Вольова
В4	За наявністю кодування	1. Кодована 2. Некодована
В5	За характером знакової системи передачі інформації	1. Текстова 1.1. Писемна 1.2. Цифрова 2. Графічна 2.1.Зображувально-статична 2.2.Зображувально-динамічна 2.3. Картографічна 2.4. Нотна 3. Звукова 3.1. Вербальна 3.2. Музична 3.3. Шумова
В6	За тематикою	1. Універсальна 2. Галузева 3. Тематична 4. Персональна
В7	За часом надходження	1. Сучасна (актуальна) 2. Архівна (минула)
В8	За часом дії відображених подій, фактів	1. Поточна 2. Ретроспективна 3. Перспективна
В9	За новизною даних	1. Нова 2. Вже відома 3. Застаріла
В10	За наявністю переробки інформації	1. Первинна 2. Вторинна
В11	За відношенням до істини (вірогідністю)	1. Істинна 2. Неправдива
В12	За характером надходження	1. Дискретна 2. Безперервна
В13	За способом сприйняття	1. Рецепторна 2. Чуттєва 3. Образна 4. Логічна

В14	За часом надання до використання	1. Випереджаюча 2. Оперативна 3. Запізніла
В15	За повнотою	1. Повна 2. Неповна 2.1. Вибіркова 2.2. Частковотрачена 3. Надмірна (надлишкова)
Блок Г. За характеристиками споживача інформації		
Г1	За обсягом аудиторії	1. Масова 2. Спеціальна 3. Індивідуальна
Г2	За ступенем конкретизації адресата	1. Аксіальна 2. Ретіальна
Г3	За доступністю	1 .Загальнодоступна 2. Таємна 3. Обмеженого доступу
Г4	За відповідністю запиту споживача інформації	1. Релевантна 2. Нерелевантна 3. Загальна
Г5	За відповідністю інформаційній потребі споживача інформації	1. Пертинентна 2. Непертинентна
Блок Д. За ознаками, що характеризують сприйняття інформації та її оцінку		
Д1		1. Корисна 2. Шкідлива 3. Нейтральна
Д2		1. Очікувана 2. Несподівана
Д3		1. Бажана 2. Нав'язувана
Д4		1. Цікава 2. Нудна 3. Байдужа (індиферентна)
Д5		1. Зрозуміла 2. Складна
Д6		1. Одноманітна 2. Різноманітна
Д7		1. Одноразова 2. Повторювана
Д8		1.Правильна (слушна) 2. Неправильна
Д9		1.Знайома (відома) 2.Незнана (невідома)
Д10		1. Споживана 2. Неспоживана
Д11		1. Звичайна (звична) 2. Незвична

Важливе значення надається тому, за якою саме ознакою виділяється той чи інший вид інформації. Як відомо, паралельна фасетна класифікація дозволяє передбачити найрізноманітніші ознаки класифікування, що не залежать одна від одної. Відповідно, одне й те ж саме явище – інформацію – можна проаналізувати за різними ознаками, що дозволить одержати її багатомірну характеристику.

Наприклад, відомий поділ інформації на масову та спеціальну здійснюється за обсягом аудиторії, на яку розрахована інформація, а не за суспільним (чи соціальним) призначенням. У цьому фасеті можна виділити ще індивідуальну інформацію як таку, що розрахована на одного, окремого адресата. Поділ же на економічну, наукову, технологічну, правову, управлінську, політичну, публіцистичну, соціально-демографічну, художню (естетичну), релігійну, спортивну, побутову та особову інформацію здійснюється за об'єктом відображення, що не залежить від попередньої ознаки. Отже, інформація, що міститься в певному документі, може бути, наприклад, масовою за обсягом аудиторії і науковою за об'єктом відображення, тобто види, що виділяються за різними ознаками, не мають назавжди закріплених зв'язків одним з одним.

У даній таблиці узагальнено деякі відомі в літературі види інформації і визначено такі види, які потрібні для повноти класифікації, але які раніше не згадувалися. Разом з тим деякі види не відображено в таблиці, тому що вони є різновидами певних відображених видів. Наприклад: медична, географічна, історична інформація є різновидами «галузевої» інформації, а взагалі цих різновидів стільки, скільки можна було б назвати галузей знання та людської діяльності, тому окремі з них не перелічуються. Маркетингова інформація (про ринки збуту продукції) є різновидом комерційної інформації, а в цілому різновиди останньої ще не визначено досить чітко, тому вони не називаються.

Крім того, деякі з видів інформації, що обговорюються в літературі, охоплюють елементи різних видів і тому не можуть бути названі поряд з ними. Наприклад, так звана «ділова інформація» або «бізнес-інформація» містить елементи виробничої, комерційної, правової, побутової та особової інформації і являє собою такий комплекс, що не може бути відокремлений поряд з іншими видами за об'єктом відображення.

Не вказані в таблиці деякі види інформації, що стосуються диференціації окремих видів за іншими ознаками. Наприклад, наукова інформація може бути диференційована за цільовим при-

значенням на дослідницьку (або дослідну), виробничо–практичну, навчальну, популярну, довідкову, але такий перелік стосується лише наукової інформації, а не соціальної, тому він не подається в таблиці.

Окремі види інформації, що називають деякі дослідники не мають чітко визначеної характеристики, тому вони не відображені в таблиці. Наприклад, «педагогічна інформація» може розумітися як галузева інформація з педагогіки або як наукова інформація з будь-якої галузі знань, функціонально перероблена і призначена тим, хто навчається. «Соціальна інформація» деякими авторами трактується як інформація про зайнятість населення, кількість безробітних, ціни на споживчі товари та ін. [6]. Вочевидь, така інформація належить до «соціально-демографічної» за об'єктом відображення.

Деякі назви виду інформації застосовуються деякими авторами для позначення різних видів, за різними ознаками, тому від однієї із омонімічних назв пропонується відмовитись. Наприклад, «ретроспективна інформація» традиційно в інформатиці і бібліографознавстві трактується як інформація про події або документи, що виникли за певний проміжок часу, що передував даному моменту. А в архівознавстві існує поняття «ретроспективна документна інформація» як така, що міститься в документах, які втратили свою актуальність і зберігаються в архівах. З метою усунення омонімії пропонується цей вид інформації називати «архівна» або «минула», а не «ретроспективна».

Так само термін «оперативна інформація» традиційно тлумачиться як інформація, яка швидко доводиться до споживача і використовується безпосередньо в процесі виконання. Але в одному з джерел оперативною названо інформацію, яка «циркулює між об'єктами матеріального світу і використовується в процесах управління в живій природі і людському суспільстві» на відміну від «структурної (або пов'язаної)» інформації, яка нібито притаманна будь-якому матеріальному об'єкту [9]. Такий підхід близький до розуміння «відносної» інформації в атрибутивній концепції, що розглянута вище. У даному повідомленні основою є перше трактування «оперативної інформації».

Можливі ще інші випадки, коли той чи інший вид інформації виділяється не в зв'язку з класифікацією соціальної інформації взагалі, а з необхідністю комплексного об'єднання деяких видів інформації або відокремлення певних різновидів. Такі випадки потребують особливого розгляду (наприклад, поняття «міжнаро-

дна інформація», зовнішньоекономічна інформація», «бібліографічна інформація» та ін.).

У цілому подання видів інформації як класифікаційної системи надає можливість чіткіше уявити складну характеристику соціальної інформації, взаємозв'язки її окремих видів і ознаки їх диференціації. Наведена класифікація не претендує на завершеність, пропонується для обговорення і є відкритою для доповнення і уточнення.

Онтологічний підхід до соціальної інформації, її розуміння не як методологічного засобу пізнання, а як реального явища, що існує в дійсності, дозволяє зважати на характеристики окремих видів соціальної інформації при дослідженні документів і визначенні окремих напрямів інформаційної діяльності документальних комунікаційних систем. Усвідомлення того, за якою ознакою виділяється той чи інший вид інформації, уточнення і узгодження термінів, що позначають її окремі види, є необхідною умовою подальшого розвитку досліджень соціальної інформації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кулешов С.Г. Вступ до інформатики: Навч. посіб. для студентів фак. бібл.-інформ. систем / Київ. держ. ін-т культури. – К., 1993. – С. 18-19; 2. Блюменау Д.И. Информация и информационный сервис. – Л., 1989. – С. 15-19; 3. Філософський словник / За ред. М.М. Розенталя і П.Ф. Юдіна: Пер. з рос. вид 1963 р. – К., 1964. – С. 185; 4. Соколов А.В. Введение в теорию социальной коммуникации: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений, обучающихся по спец. «Культурология» / Санкт-Петербург. гуманитар. ун-т профсоюзов. – СПб., 1996. – С. 104; 5. Словарь терминов по информатике на русском и английском языках / Г.С. Жданова, Е.С. Колобродова, В.А. Полушкин, А.И. Черный. – М., 1971. – С. 29-32; 6. Толковый словарь по основам информационной деятельности / Под ред. Н. Ермошенко; Укр.ІНТЕІ. – К., 1995. – С. 17-18; 7. Тараканов К.В. Виды информации // Информатика: Учеб. пособие для студентов ин-тов культуры, пед. вузов и унтов. – М., 1986. – С. 12-14; 8. Кушнаренко Н.Н. Документоведение: Учеб. для студентов ин-тов культуры /Харьков. гос. ин-т культуры. – Х., 1997. – С. 27-31; 9. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации: Учеб. пособие. – М., 1994. – С. 169-170.

Надійшла до редколегії 15.03.2001 р.

УДК 001. 92 (477)

В.О. ІЛЬГАНАЄВА

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ СФЕРИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ І ПРОБЛЕМА ВИБОРУ СТРАТЕГІЧНИХ НАПРЯМІВ

Розглядаються основні етапи становлення державної політики у сфері інформаційної діяльності. Визначаються взаємозв'язок рівнів розвитку інформаційних технологій і змісту інформаційної політики, умови формування цілей управління для вирішення практичних питань розвитку інформаційного суспільства.

До факторів, які стимулюють розробки по формуванню національної інформаційної політики (НІП), відносять: зростаючий обсяг друкованої продукції, збільшення та різноманіття вимог споживачів, технологічний прогрес у сфері управління засобами масової інформації (ЗМІ) та телекомунікацій. При обговоренні питань з інформаційних технологій основна увага приділяється саме електронній техніці та техніці зв'язку. Але при цьому слід зважати на той факт, що самі по собі інформаційні технології не можуть вирішувати соціальні проблеми. Пріоритетні напрями в розвитку технології визначаються цілями і завданнями, що ставить перед собою суспільство. Перспективи інформатизації, які є глобальними, визначаються не лише прогресом у сфері інформаційної техніки і технології, а значною мірою характером інформаційної політики. Вона відіграє провідну роль у виборі суспільних цілей і завдань. У соціально-інформаційній сфері ця політика повинна підтримувати баланс між усіма видами інформаційних ресурсів – друкованими, електронними, аудіо і відео, музейними предметами та ін.

Соціально-економічною основою цього руху є розвиток інформаційних, телекомунікаційних технологій та технологій зв'язку. Створення та розвиток глобальних інформаційних мереж, перш за все, Інтернету, відкрили принципово нові можливості міжнародного інформаційного обміну. Перспективні інформаційні та телекомунікаційні технології багаторазово посилюють дію електронних ЗМІ на соціально-політичне та культурне життя країни. При цьому механізм реалізації та вибору першочергових завдань інформаційної політики в різних країнах залежить від стану економіки, високотехнологічних галузей виробництва, соціально-комунікативного сектора, рівня інформатизації, розвитку засобів зв'язку, телекомунікацій, загального соціально-культурного, політичного середовища країни.

Індустріалізація інформаційного сектора економіки змістила акценти відношення держави до нього. До сфери інформаційної політики ввійшли: співвідношення приватного та державного секторів, питання національної інформаційної безпеки, засоби вирішення конфліктів при конкуренції на міжнародному інформаційному ринку та ін.

Позиції держави в соціально-інформаційній сфері традиційно міцні, це зумовлено як наявністю у державних відомствах значних фінансових ресурсів, які призначені для фінансування наукових досліджень і процесів збору, обробки, розповсюдження інформації, так і роллю державних органів як споживачів інформації. У США, наприклад, проекти в сфері інформації готують такі відомства: міністерство оборони, міністерство енергетики, міністерство охорони здоров'я та ін. [1]. Разом з тим в останні роки чітко спостерігається тенденція приватизації інформаційного обслуговування, тобто передача пов'язаних з ним функцій приватним фірмам. Противники приватизації зазначають те, що підвищення вартості інформаційного обслуговування є поширенням основоутворюючого принципу рівності можливостей громадян стосовно інформації. Розповсюдження інформації, зокрема науково-технічної, обмежується відповідно до певної кваліфікаційної схеми. Найвідомішими в цьому плані обмежувальними законодавчими актами є директива 145 Агенції національної безпеки, що визначає національну політику США в сфері безпеки телекомунікацій та інтерактивних інформаційних систем (вересень 1984 р.), та директива Радника з питань національної безпеки Пойндекстера, що поширює державний контроль на широкий спектр інформаційних ресурсів у сфері урядової інформації (жовтень 1986 р.) [1]. Подібна практика гальмує вільний обмін ідей у науково-технічній і соціокультурній сфері в цілому. Водночас саме соціокультурні процеси сприяють переходу суспільства від індустріального до інформаційного і формуванню адекватних часу уявлень про інформаційну політику.

У період з початку XX ст. до кінця 40-х рр. вплив держави охоплював, головним чином, проблеми, пов'язані з діяльністю засобів масової інформації. У наступний період, 50-ті – 60-ті рр., сфера впливу держави на інформаційну політику поширювалась через включення до неї інформаційної техніки та технології. У 70-ті рр. у НІП були визначені елементи захисту прав громадян та організацій на загальнодоступну інформацію, гарантованих конституцією країни, а також аспекти інформаційної безпеки. Протягом 80-х рр. формулюються і розвиваються принципи і положення державної

політики інформації. Усвідомлення факту формування інформаційного суспільства відбулось ще наприкінці 60-х рр., але правову підтримку державна інформаційна політика отримала на початку 80-х рр. Головною метою інформаційної політики стає побудова інформаційного суспільства, його характеристика, структура економіки, принципи соціальної взаємодії, які були на той час описані і впровадженні в індустріальних країнах. Особливості інформаційної політики до кінця 80-х рр. характеризувалися тим, що політика інформатизації мала переважно науково-технічний, виробничо-технологічний і організаційно-економічний характер. Основними завданнями були: створення умов розвитку інформаційних технологій, інформаційної інфраструктури і системи формування інформаційних ресурсів. Політика інформатизації практично повністю віддалена від політики, що проводилася в сфері ЗМІ, зв'язку та телекомунікацій. На етапі інформатизації роль держави має велике значення. Держава бере на себе обов'язки по стимулюванню зростання виробництва засобів інформатизації, телекомунікацій, інформаційних продуктів і послуг та одночасно платоспроможний попит на них, регулює підготовку відповідних фахівців.

Особлива увага в період інформатизації приділяється створенню електронних баз даних (БД). Електронні БД, перш за все фактографічні, необхідні при прийнятті рішень на різних рівнях, що зумовлює високі вимоги до надійності інформації у БД і передбачає наявність цілеспрямованої державної політики в цій сфері. Прикладами певних кроків у цьому напрямі є концепція створення національних БД в Україні, Росії та інших країнах. Крім сфери інформаційних продуктів та послуг, до сфери державних інтересів по створенню БД увійшли соціальне управління та комунально-побутова сфера.

Наукові обчислювальні мережі також є важливою складовою інформаційної політики. Незважаючи на значні труднощі з фінансуванням, триває залучення нових споживачів, зростає обсяг інформації, що передається.

Стратегічні перспективи інформаційної політики пов'язані з формуванням інформаційної інфраструктури держав. При цьому розрізняють такі аспекти інформаційної політики:

– інформаційний ринок, проблеми ціноутворення;

– розподіл ролей між елементами інфраструктури – федеральними (регіональними) відомствами, університетами, науковими товариствами, виробничими фірмами, бібліотеками та закладами;

– підтримка нової інфраструктури – підготовка спеціалістів та

створення умов для їх професійного росту, розробка політики з окремих проблем (індексування або архівне зберігання інформації), планування розвитку мереж;

– створення організаційної структури, в межах якої могли б вирішуватися глобальні питання інформаційної політики.

Необхідність посилення позиції європейських країн в інформаційному секторі на початку 80-х рр. потребувала від них спільних зусиль по виробленню основ загальної інформаційної політики.

Були визначені основні напрями виходу країн Західної Європи зі стратегічного прориву, зумовленого жорсткою конкуренцією в інформаційному секторі [2].

1. Підвищення технологічного рівня розробок, які проводяться в цих країнах, створення спільних підприємств між фірмами та університетами.

2. Розвиток європейського інформаційного ринку; вирішення проблем стандартизації у всіх сферах інформаційної індустрії.

3. Сприяння загальноєвропейській кооперації між виробничими фірмами і університетами завдяки розвитку ефективних засобів навчання та підвищенню кваліфікації, обміну викладачами і студентами (програми COMETT і DELTA, ERASMUS).

4. Прискорення інформаційного розвитку менш розвинутих регіонів ЄС (програм STAR).

5. Удосконалення телекомунікаційної інфраструктури країн ЄС.

6. Передача технологій з метою прискорення інноваційних процесів на європейському рівні (програма SPRINI).

Передбачалося, що розвитку інформаційної індустрії та інформаційного ринку в Європі мають сприяти такі програми як створення мережі Euronet Diane та ін. Наприкінці 80-х рр. на інформаційному ринку налічувалося близько 380 комерційних БД, що були сформовані в країнах ЄС, та БД створені в США [3]. Всі вони обслуговували сферу бізнесу. Причинами відставання БД у країнах ЄС були перш за все: роздрібність європейського ринку, мовні перешкоди, висока вартість формування БД, організація інформаційного обслуговування, недостатній розвиток маркетингу інформаційних послуг.

Поточними завданнями періоду інформатизації були: забезпечення країн–учасниць точною статистикою про стан справ на інформаційному ринку, ліквідація правових та адміністративних недоліків у функціонуванні інформаційного ринку (тобто вирішення проблем інтелектуальної власності і авторського права при електронній передачі інформації), захист персональних БД, усунення мож-

ливостей комп'ютерних крадіжок, розподіл повноважень між приватним і державним секторами як на національному, так і міжнародному рівнях; спрощення доступу до інформації, що зберігається в автоматизованих БД; систематична робота зі споживачами інформації, розробка методичних матеріалів, розвиток міжбібліотечних зв'язків та поліпшення міжбібліотечного обміну в умовах інтенсивного впровадження нової інформаційної технології.

На рубежі 90-х рр. відбувся перехід від політики інформатизації до політики управління інформацією, яка вміщує геополітичні, зовнішньоекономічні, соціально-економічні, науково-технічні та культурні аспекти розвитку країн. Метою інформаційної політики стає створення інформаційного простору країни, як елемента інформосфери Землі, гармонізація культурного середовища та вільного розвитку особистості в межах країни і взагалі в світі. Завданнями інформаційної політики є: формування національних інформаційних просторів та забезпечення їх входження до єдиного всесвітнього інформаційного простору, економічний захист інформаційних систем, забезпечення інформаційної особистості, формування м'якої (інформаційної) економіки, ринку інформаційних послуг та продукції; розширення правового поля регулювання інформаційної взаємодії [3]. До цього періоду належить і завершення інституалізації сфери соціально-комунікативної діяльності [4].

Таким чином, можна констатувати, що основними змістоутворюючими складовими інформаційної політики є етапи становлення інформаційного суспільства:

- комп'ютеризація, як перший етап оволодіння технологією;
- інформатизація, як соціально-культурний процес зміни предмета і рушійних сил розвитку;
- управління інформацією, як цивілізаційний процес гармонізації культурного середовища.

Вони формують мету, завдання, об'єкти, предмети правового державного регулювання, суб'єкти – учасники інформаційної взаємодії та ін.

Країни розпочинають комп'ютеризацію та інформатизацію в сучасних умовах (умовах функціонування інформаційного суспільства в розвинутих країнах), потребують психологічної підтримки цих процесів та їх конкретних втілень у суспільній думці, роз'яснення їх соціального спрямування, культурної неминучості. Однак при цьому всі положення НІП передбачають серйозного соціокультурного обгрунтування, фінансової, правової, кадрової та іншої підтримки.

На нашу думку, сучасна концепція НІП має бути орієнтована

на комплексний перехід до її формування і реалізації. Для цього необхідна глибока наукова програмно-цільова доробка проблем управління інформацією з урахуванням рівня та характеру завдань різних етапів розвитку інформаційного суспільства в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rath C.M., Clement I.R.B. Information policy issues in science and technology // Ann.Rev.Inf.Sci end Technjl. – 1988. – Vol. 23. – P. 35-57; 2. Jansen van Rosendaal C. The community information policies // JRCJME Bullet in. – 1988. – № 3-4. – P. 30-33; 3. Ильганаева В.А. Гармонизация культурной среды в условиях информатизации общества. – Х., 1999. – 34 с.; 4. Ільганаєва В.О. Бібліотечна освіта: нова парадигма розвитку / Нац. б-ка України ім. Вернадського. – К.: Ред. журн. "Бібл. вісн.", 1996. – 256 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2001 р.

УДК 681.3.06

Ю.М. СНУРНІКОВА

МОВИ ПОДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ У ІНФОРМАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ІНТЕРНЕТ

Аналізуються питання використання штучних мов гіпертекстової розмітки (HTML, SGML, XML) для створення електронних документів у мережах Інтернет

Середовище **Інтернет** - це всесвітня комп'ютерна мережа, що об'єднує в єдине ціле десятки тисяч різнорідних локальних і глобальних комп'ютерних мереж. Це деякий набір технічних засобів, стандартів і домовленостей, що з 1970 р. дозволяє підтримувати інформаційний обмін між комп'ютерами усього світу, побудованих на різноманітних апаратурних і програмних платформах. Інтернет можна уявити як павутиння зв'язків, які взаємно перетинаються через супутникові, оптоволоконні, телефонні, радіорелейні та інші канали, що з'єднують мільйони комп'ютерів у всьому світі [2].

До першої половини 90-х рр. у глобальній телекомунікаційній мережі Інтернет були накопичені великі масиви інформації, яка зберігалася в найрізноманітніших формах, починаючи від файлів даних, текстів, документів, зображень, звукових та відеофрагментів і закінчуючи програмами. У зв'язку з цим виникла необхідність у механізмі об'єднання цих інформаційних ресурсів, забезпеченні можливості створення, перегляду нелінійного тексту. І

прикладом реалізації такого механізму стала глобальна розподілена інформаційна гіпертекстова система з елементами мультімедіа **WWW (World Wide Web)**. [1] WWW, як відомо, це одне з найпотужніших комунікаційних середовищ, найпопулярніша послуга Інтернет, яка за запитом користувача може вивести на його комп'ютер документ з різним поданням інформації (текст, у тому числі й гіпертекст, музика, графіка, тривимірні об'єкти тощо). Для того, щоб сукупність інформаційних ресурсів мережі була доступною для більшої аудиторії, система World Wide Web використовує три важливих механізми.

Перший – ***URL (Universal Resource Locator, Універсальна адреса ресурсу)*** – стандартний засіб визначення місця розміщення будь-яких даних, доступних через глобальну комп'ютерну мережу Інтернет. У свою чергу, кожна адреса ресурсу закодована за єдиною схемою найменування - ***URI (Universal Resource Identifier, Універсальний ідентифікатор ресурсів)****.

Приклад адреси ресурсу, закодованої за схемою URI: http://www.facts.kiev.ua/archive2/health.html. Вона складається з трьох частин:

схеми найменування механізму, який використовується для доступу до ресурсу (в даному разі протокол http);

ім'я машини, на якій розташований ресурс (www.facts.kiev.ua);

ім'я власне ресурсу (в даному разі /archive2/health.html).

Другий механізм – це протокол ***HTTP (HyperText Transfer Protocol, Протокол передачі гіпертексту)***. HTTP надає прямий доступ до ресурсів через Web і дозволяє передавати окремі частини документа з будь-якого місця мережі. Це протокол транспортного рівня. Щоб ним скористатися, слід зазначити ім'я комп'ютера, а також повідомити додаткову інформацію, потрібну для пошуку або створення необхідних даних. Ці додаткові дані звичайно являють собою ім'я файла та інформацію про каталог.

Третій механізм - гіпертекст для спрощеного переміщення по ресурсах Інтернет, реалізований за допомогою штучних мов. Наприклад, ***HTML (HyperText Markup Language, Мова розмітки гіпертексту)***. Ця мова дозволяє користувачеві оформляти електронні текстові документи зокрема завдяки посиланням, де зазначені URL інших даних. Найчастіше посилання вказує на інші документи HTML, що, у свою чергу, доступні з HTTP. У результаті, перед користувачем розгортається величезне павутиння взаємопов'язаної інформації [2, 6].

Для розуміння особливостей функціонування електронних

документів у інформаційному середовищі Інтернет важливо визначитися з поняттям «гіпертекст».

Вважають, що поняття «гіпертекст» ввів до наукового обігу Т. Нельсон, який у 60-ті рр. розробив автоматизовану систему Xanadu, що, на його ж думку, є «системою збереження й актуалізації текстів зі зв'язками й «вікнами», де склад документів може постійно розширюватися без фундаментальних змін структури». В одній зі своїх статей він писав: «Гіпертекст являє собою комбінацію текстів, створену щодо можливостей ЕОМ опрацьовувати й відображати інформацію. Гіпертекст може відрізнятися від звичайного тексту порядком проходження матеріалу, елементи гіпертексту можуть розміщуватися у формі ієрархічного дерева або мережі організацій (він може мати декілька рівнів стислості викладення і деталізації матеріалу), засобом подання матеріалу (його використання може забезпечити відтворення ілюстрацій, які рухаються) і т.д.» [3].

На думку закордонних авторів, певний внесок у розвиток гіпертексту зробив В. Буш, науковий радник президента США Ф. Рузвельта, ще в 1945 р. У статті «As we may think» він писав, що в майбутньому серйозною проблемою стануть «інформаційні перенавантаження». В. Буш описав свій проект устрою, названого Memex, - електронної дошки, для якої може бути доступний будь-який фрагмент пов'язаного тексту. Хоча Memex так і не був створений, його ідеї стали основою систем, які називають «гіпертекстовими». Ідею В. Буша далі стали розвивати та реалізовувати вчені Дунглас Інглбарт і Тед Нельсон [3].

У сучасній літературі **гіпертекст** визначають як спосіб пересування в межах текстової інформації з використанням перехресних посилань. Іншими словами, це нелінійний текст із виділеними місцями-посиланнями, що визначають відповідні дії, наприклад, показ зображення, відкриття іншого документа та ін. Гіпертекст, за своєю суттю, те ж саме, що й звичайний текст: його можна зберігати, читати або редагувати, але на відміну від звичайного, він має гіперпосилання. **Гіперпосилання** – це виділений фрагмент тексту (або зображення), через яке користувач може перейти до іншого документа або джерела інформації, у якому докладніше розглядається тема, пов'язана з виділеним словом. Взагалі, це слово виділене графічно, наприклад, зафарбоване в інший колір чи підкреслено. Гіперпосилання створюють складне віртуальне павутиння з'єднань. Гіпертекстовий документ можна порівняти з довідником або енциклопедією, де темам відповідають статті, гіпертекстовим посиланням посилання на інші статті,

а списку заголовків усіх тем зміст [3, 4].

Можливі завдяки гіпертекстовим посиланням «стрибки» у мережі Інтернет не мають будь-яких просторових (тематичних) обмежень.

Технологію гіпертексту важливо знати для формування інформаційно-документних ресурсів в Інтернет. Використання гіпертекстової розбивки текстового документа в сучасних інформаційних системах здебільшого пов'язано з тим, що гіпертекст дозволяє створювати механізм нелінійного перегляду інформації. Система гіпертексту дає можливість користувачам створювати асоціативні мережі текстів, їхніх фрагментів та понять. Слова або речення в одному документі або файлі поєднуються з відповідними поняттями або реченнями в іншому документі або файлі. Ідея пов'язування відповідних інформаційних фрагментів подібна до перехресних посилань статей, виносок або посилань в кожній главі книги чи статті, що використовуються в друкарських джерелах. Система гіпертексту надає можливість непослідовного читання та пошуку тексту.

Застосування гіпертексту має обмеження, оскільки він поєднує лише текстову або числову інформацію і деякі види цифрових зображень. Проте сучасна комп'ютерна технологія дозволяє пов'язувати всі види інформації, зокрема й бібліографічну. Крім тексту, користувач може пов'язувати разом графічну, відео- та аудіоінформацію. Коли говорять про мультімедіа, то йдеться про синтез усіх видів інформації.

Слід зазначити, що для подання будь-якої інформації у глобальній мережі Інтернет необхідна універсальна мова, яку б розуміли всі комп'ютери. Так званий штучний механізм, за допомогою якого можна створювати електронні документи у World Wide Web за єдиним зразком. Основою такого механізму є гіпертехнології.

Мова розмітки документів це набір спеціальних інструкцій, так званих тегів*, призначених для формування в документах будь-якої структури та визначення відносин між різноманітними елементами цієї структури. Теги мови або, як їх іноді називають, керуючі дескриптори, в таких документах певним чином кодуються, виділяються щодо основного змісту документа і є інструкціями для програми. У свою чергу, програма демонструє зміст документа на стороні клієнта. У найперших системах для визначення цих команд використовувалися символи «<«та»>», в середині яких розміщувалися назви інструкцій та їхні параметри. Нині такий спосіб визначення тегів є стандартним.

Сьогодні найпопулярніша мова гіпертекстової розмітки – **HTML**

(HyperText Markup Language), була створена спеціально для організації інформації, розподіленої у мережі Інтернет, і є однією з ключових складових технології WWW. З використанням гіпертекстової моделі документа засіб подання різноманітних інформаційних ресурсів у мережі став упорядкованішим, а користувачі отримали зручний механізм пошуку та перегляду потрібної інформації [7].

Автором мови HTML є Тім Бернерс-Лі, який розробив її, працюючи в CERN. Розповсюджено HTML було за допомогою браузера Mosaic, створеного організацією NCSA. У 1990-х рр. Тім Бернес-Лі досягнув надзвичайних успіхів завдяки швидкому зростанню Web. Саме в цей час HTML було розширено та доповнено [6].

HTML є спрощеною версією стандартної загальної мови розмітки - SGML (Standard Generalized Markup Language), яка була затверджена ISO як стандарт ще у 80-х рр. Ця мова призначена для створення інших мов розмітки, вона визначає припустимий набір тегів, їхні атрибути та внутрішню структуру документа.

Контроль за правильністю використання дескрипторів здійснюється завдяки спеціальному набору правил, так званих DTD-описів (Document Type Definition), які використовуються програмою клієнта при аналізі документа. Для кожного класу документів визначається свій набір правил, що описують граматику відповідної мови розмітки. За допомогою SGML можна описувати структуровані дані, організовувати інформацію, що міститься в документах, надавати цю інформацію в стандартизованому форматі. Але через певну складність SGML використовувався, в основному, для опису синтаксису інших мов (більш відомою з яких є HTML), і лише деякі додатки працювали з SGML-документами напряму.

Простіша та зручніша, порівняно з SGML, мова HTML дозволяє визначати оформлення елементів документа і має певний обмежений набір інструкцій – тегів, за допомогою яких здійснюється процес розмітки. HTML є відкритим стандартом, і численні користувачі, які мають можливість використовувати цю мову для оформлення своїх документів, безумовно, вплинули на зростання популярності HTML і зробили його сьогодні головним механізмом подання інформації у Web [7].

HTML надає механізми для:

- публікації електронних документів із заголовками, текстом, таблицями, списками, фотографіями та ін.;
- завантаження електронної інформації за допомогою клацання миші на гіпертекстовому посиланні;
- розробки форм для здійснення взаємодії з віддаленими службами;

- включення електронних таблиць, відеокліпів, звукових фрагментів та інших додатків безпосередньо в документи [6].

Але створювачі документів у мережі часто використовують HTML не за призначенням. Багато документів HTML у WWW містять велику кількість команд форматування, завдяки яким документ має якісне оформлення при використанні однієї окремої програми перегляду, операційної системи та при конкретному розмірі екрана. Проте, якщо застосовується інша програма перегляду, документ може стати незручним для читання. Справа в тому, що автор документа не зважив на головну особливість HTML. Ця мова не дозволяє йому строго завдавати параметри форми документа. Автор може лише пропонувати свій варіант оформлення. Різноманітні програми перегляду можуть інтерпретувати пропозиції автора документа на свій лад. Автори, які орієнтуються на можливості тільки однієї з програм перегляду, повинні уявляти собі, що в такому разі значно обмежується коло можливої аудиторії. Документ має бути таким, щоб його можна було «пристосувати» до певного дисплею, і комп'ютер повинний його знов відформатувати [2].

Більшість спеціалістів визнають, що документи HTML мають працювати в різноманітних браузерах та на різноманітних платформах. Досягнення сумісності знижує витрати авторів, тому що вони можуть розробляти тільки одну версію документа. В іншому разі виникає реальніший ризик, що Web перетвориться на суміш персональних несумісних форматів, що, у свою чергу, призведе до зниження комерційного потенціалу Web для всіх учасників мережі. Саме тому створювачі мов розмітки гіпертексту намагаються дотримуватися дуже важливого правила: використовувати одні й ті ж самі угоди HTML з боку авторів Web-сторінок та виробників. Для цього вони постійно спільно працюють над специфікаціями цієї мови. У кожній версії HTML її автори прагнуть відобразити все більшу кількість узгоджень між створювачами та користувачами глобальної мережі Інтернет, щоб усі типи пристроїв мали змогу використовувати інформацію у Web [6].

Значним недоліком HTML спеціалісти вважають обмеженість набору його тегів. DTD-правила для HTML визначають фіксований набір дескрипторів і тому розробник не має можливості впроваджувати власні, спеціальні теги. Хоча час від часу виникають нові розширення мови (на сьогоднішній день останньою версією HTML є HTML 4.0), але їх тривала стандартизація, яка супроводжується постійними розбіжностями між основними вироб-

никами браузерів, робить практично неможливою швидку адаптацію мови [7].

Отже, можна стверджувати, що нині HTML не відповідає повною мірою тим вимогам, які висувають сучасні розробники щодо подібних мов. Саме тому їй на зміну була запропонована нова мова гіпертекстової розмітки потужна, гнучка, і зручна мова XML.

XML (Extensible Markup Language) - це мова розмітки, що описує певний клас об'єктів даних, так званих XML-документів. Для розробки цього стандарту була організована спеціальна група, до складу якої увійшли головні компанії, які постійно створюють технології у мережах. Достатньо назвати IBM, Hewlett Packard, NCSA, Microsoft. Ця мова використовується як засіб для опису граматики інших мов і контролю за правильністю упорядкування документів. Тобто сама по собі XML не містить будь-яких тегів, призначених для розмітки, вона тільки визначає порядок їхнього створення.

Процес створення XML-документа надто простий і потребує від створювачів базових знань HTML, а також розуміння тих завдань, які потрібно виконати, використовуючи XML як мову розмітки. Автор документа створює його структуру, будує необхідні зв'язки між елементами, використовуючи ті команди, що відповідають його вимогам, і досягає такого типу розмітки, який необхідний йому для виконання операцій перегляду, пошуку, аналізу документа. Одна з очевидних переваг XML це можливість використання її як універсальної мови запитів до сховищ інформації. Крім того, XML-документи можуть виступати як унікальний засіб збереження даних, що містить одночасно засоби для аналізу інформації та подання її на стороні клієнта [7].

XML дозволяє також здійснювати контроль даних, що зберігаються в документах, перевіряти ієрархічні співвідношення в документі та встановлювати єдиний стандарт на структуру документів, змістом яких можуть бути найрізноманітніші дані. Нині існують два засоби контролю правильності XML-документа: DTD-визначення і схеми даних (Semantic Schema). На відміну від SGML, визначення DTD-правил у XML не є необхідністю, і ця обставина дозволяє створювати будь-які XML-документи, не замислюючись поки над дуже непростим синтаксисом DTD. Ще однією перевагою XML є те, що програми-обробники XML- документів не складні, і вже нині вільно поширюються різноманітні програмні продукти, призначені для роботи з XML-документами. Все це дає підстави припустити, що у найближчому майбутньому XML стане основною мовою обміну інформацією для інформаційних систем, замі-

нивши HTML. На основі XML уже сьогодні створені такі відомі спеціалізовані мови розмітки, як SMIL, CDF, MathML, XSL, і список робочих проектів нових мов постійно поповнюється [5].

Передбачається, що досить значною подією розвитку Інтернет у найближчі роки стане широке поширення мови DHTML (Dynamic HyperText Markup Language) для підготовки Web-каналів. Застосування DHTML у системі стає загальноприйнятою нормою Web. Індивідуальні користувачі можуть одержувати зроблені на замовлення персональні Web-сторінки, оскільки DHTML дозволяє авторам цих сторінок управляти всіма їхніми елементами і змінювати зміст і стиль у будь-який час, не поновлюючи всю Web-сторінку.

Крім того, готуються нові стандарти, що спростять процедуру налагодження DHTML-сторінок відповідно до індивідуальних запитів користувачів. Проте, для цього необхідно попередньо зібрати інформацію про самого користувача. У даний час Web-сервери використовують спеціальні cookie-файли, що зберігаються в серверних базах даних, а здійснюються на клієнтських машинах. Вони дозволяють відстежувати доступ користувачів до Web-серверів, реєструвати час їхнього доступу й аналізувати запитувану інформацію.

Але незабаром незручну та малоефективну технологію cookie-файлів змінить стандарт OPS (Open Profiling Standard), що визначатиме порядок обміну файлами, які містять особисту інформацію, між користувачами та постачальниками послуг. OPS дозволяє один раз ввести особисту інформацію (телефон, адресу, ім'я тощо), а потім зберігати цю інформацію й обмінюватися нею за певними правилами [8].

Електронні документи, створені за допомогою гіпертехнологій, мають, таким чином, значні переваги порівняно з іншими видами інформації. Гіпертехнології роблять користування ними більш оперативним і захоплюючим. І можна стверджувати, що нові технології, які постійно виникають, радикально змінять процеси створення, збору і доставки інформації конкретним групам користувачів по всесвітній мережі Інтернет.

ПРИМІТКИ

* URI та URL – не рівнозначні поняття. URL утворює підмножину загальної схеми найменування URI [6].

* ***Теги*** (від англ. tags – «етикетка») - елементи гіпертекстового документа, які визначають його оформлення. За допомогою тегів здійснюється розмітка електронного документа в процесі створення [7].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гитер Д.М., Лавринович М.Б. Использование Интернет для эффективного доступа к электронным и традиционным источникам информации // 5-ая Междунар. конф. «Крым-98». Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы конф. – Судак, 1998. – Т.1. – С. 235-238; 2. Інформаційний сервіс в Інтернеті: Навч. посіб. /В.М. Шейко, Б.М. Смоляницький, Л.Я. Філіпова та ін.; За ред. Шейка В.М. – Х.: ХДАК, 1998. – 208 с.; 3. Филиппова Л.Я. Информационно-библиотечные ресурсы Интернет / Под ред. В.П. Щетинина. – Х.: «К-Центр», 1998. – 80 с.; 4. Что такое гипертекст? (электронная версия) // http://www.webclub.ru/materials; 5. Что такое Интернет? /А.Г. Кушниренко, А.Г. Леонов, М.А. Кузьменко и др. / / Информатика и образование. – 1998. – № 6. – С. 113-121; 6. Что такое World Wide Web? (электронная версия) // http:// citforum.univer.kharkov.ua; 7. Язык XML: практическое введение (электронная версия) // http://citforum.univer.kharkov.ua; 8. Ron Vetter, Kirk L. Kroeken. Dynamic HTML и перспективы развития Интернет в текущем году // Computer Weekly. – 1998. – № 10. – С. 20,45 (электронная версия в Интернет).

Надійшла до редколегії 12.03.2001 р.

УДК 002.2:378.14(477)

С.В. СИЩЕНКО

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КНИГОВИДАННЯ І КНИГОРОЗПОВСЮДЖЕННЯ

Визначається сутність понять «єдиний інформаційний книжковий простір» та «інформаційне забезпечення книжкової сфери», обгрунтовується необхідність підготовки інформаційних менеджерів для книжкової сфери України, номенклатура знань, умінь і навичок випускників спеціалізації «Інформаційне забезпечення книговидання і книгорозповсюдження»

З урахуванням ролі національного книговидання і книгорозповсюдження у формуванні інформаційного простору та розвитку інтелектуального потенціалу держави в Україні впроваджується комплекс заходів щодо збільшення обсягів випуску соціально значимих видань, створення всеукраїнської мережі книжкової торгівлі, розширення системи книгорозповсюдження, централізованого забезпечення поповнення фондів бібліотек літературою українських видавництв та ін.

Національна книжкова комунікація не може ефективно функціонувати без належної (повної й оперативної) інформації, без створення єдиного інформаційного книжкового середовища, що об'єднуватиме всі суб'єкти й об'єкти цієї сфери, забезпечуючи їхню чітку взаємодію. Інформаційного забезпечення потребують усі базові підсистеми книжкової справи: книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання. Інформація про стан та перспективи книжкового ринку однаково необхідна авторам, редакторам, видавцям, дистриб'юторам, оптовикам, продавцям, бібліотекарям, бібліографам, читачам, усім суб'єктам, причетним до книжкової комунікації. Існує необхідність у налагоджені тісних інформаційних зв'язків між видавництвами (видавничими організаціями), книжковою торгівлею і бібліотеками. Постійного інформаційного супроводу потребують також об'єкти книжкового процесу – книги (від задуму автора, до видання, розповсюдження, споживання, аж до утилізації). Тобто існує нагальна потреба в створенні розвиненої системи інформаційного забезпечення сучасної книжкової справи. Створити таку систему здатні лише професіонали, які добре знають закономірності книжкової справи, теорію і практику інформаційної діяльності.

Книжкову справу можна визначити як інформаційну сферу, оскільки друковані видання відіграють суттєву роль в інформатизації суспільства. Сучасний стан книжкової сфери потребує злагоджених дій усіх суб'єктів книжкового процесу, що можливо лише при серйозному науковому осмисленні ролі інформаційної складової, вироблення механізмів її регулювання, підвищення ефективності форм і методів її життєдіяльності в умовах України.

Теоретичною базою для створення та вивчення інформаційного книжкового простору як одного з сегментів інформаційного ринку є книгознавчі науки.

Комерціалізація інформаційно–видавничої і книготорговельної діяльності в нашій країні, на жаль, поки що не сприяє розвиткові галузевої науки, а самі наукові доробки в галузі книгознавства вкрай рідко використовуються безпосередніми виробниками і розповсюджувачами книжкової продукції. Ця негативна тенденція посилюється ще й тим, що часто в цій сфері працюють фахівці, досвід яких не має теоретичного підгрунтя, освіти. Спостерігається певна незбалансованість між генетично пов'язаними галузями книговидання, книжкової торгівлі, бібліотечної справи і бібліографії. Тобто існує об'єктивна потреба в злагодженому розвитку всіх складових книжкової сфери, створенні єдиного інфор-

маційного простору [7, С. 165-166]. Як справедливо зазначає М.Ф.Ненашев, «сьогодні видавець виявився відірваним і від читачів, і від регіонів, оскільки знаходиться у залежності від численних оптовиків, посередників, тобто не здатний самостійно й об'єктивно впливати на процеси, що відбуваються на книжковому ринку» [7, С. 167]. Інформаційне забезпечення книжкової справи України є малорозвиненим, фрагментарним, неповним, нескоординованим, недостатньо забезпеченим кадрами слабо підкріпленим, оскільки фахівців у галузі інформаційного маркетингу і моніторингу не готує жодний вуз України.

Відсутність повної організованої інформації про книги, що плануються до випуску чи вийшли в світ, нерозвиненість зворотного зв'язку між видавцями і книгорозповсюджувачами серйозно перешкоджають їх ефективному використанню, значно ускладнюють пошук необхідних книг споживачами, призводить до нераціональних витрат ресурсів, яких недостатньо у видавців і книгорозповсюджувачів. Слід відзначити негативний вплив стихійного українського книжкового ринку на комплектування вітчизняних бібліотек, які виконують надзвичайно важливі культурну та інформаційну функції. Справа не лише в тому, що бібліотеки не мають достатніх коштів для купівлі необхідних книг, а, перш за все, у відсутності повної інформації про книги, що є у наявності та продажу, та їхній ціні. Навіть у такій ситуації бібліотеки прагнуть придбати видання, що виходять друком для надання їх у громадське користування. Перехід до ринкових відносин в українській книжковій сфері передбачає підвищення ролі інформаційних зв'язків між видавцями, книгорозповсюджувачами і споживачами книжкової продукції – бібліотеками (установами, які організують громадське використання книг), школами, інститутами, фахівцями та ін., широким колом читачів. Тому створення інформаційної системи, що акумулює інформацію про всі книги, видані в Україні і представлені на українському ринку, є першочерговим завданням. Його вирішення сприятиме міжнародному співробітництву, становленню української книги на світовому ринку, забезпечить інтеграцію національної системи книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання в світовому книжковому просторі.

Останнім часом проблеми інформаційного забезпечення книжкової сфери та розвитку інформаційного маркетингу на книжковому ринку України все активніше обговорюються на сторінках спеціальної літератури. Фахівці розглядають перспективи

інформаційного забезпечення як окремих галузей книжкової справи, так і сфери загалом, а також питання підготовки кадрів. Найбільший науковий і практичний інтерес викликають праці М.І. Сенченка, Е.І. Огар, М. Масловського, Н. Петрової та ін. [3; 4; 5; 6; 8]. Однак системного дослідження зазначена проблема ще не отримала.

Створення єдиного інформаційного середовища у книжковій сфері України потребує сучасних кадрів, здатних ефективно здійснювати інформаційне забезпечення видавничої і книготорговельної діяльності. Підготовку фахівців у галузі інформаційного маркетингу і моніторингу в книжковій сфері можна здійснювати в межах базової спеціальності «Бібліотекознавство і бібліографія» за спеціалізацією «Інформаційне забезпечення книговидання і книгорозповсюдження» (кваліфікація – «Книгознавець-бібліограф, інформаційний менеджер»). Це можна реалізувати, якщо оновити й поглибити їх знання, уміння і навички у галузі інформаційного забезпечення всіх компонентів книжкової справи: створення, виготовлення та використання книг. Інтегрована інформація в книжковій комунікації повинна стати одним з пріоритетних сегментів бібліотечно–бібліографічної освіти. Це дозволить вирішити проблему створення відповідного обсягу достовірної інформації та організації належного її руху як в межах професійного співтовариства, так через інформування масового споживача про новини книговидання та про наявні книги в продажу. Кадрове забезпечення інформаційного моніторингу стимулюватиме загальний процес зацікавлення книгою, сприятиме підвищенню затребуваності книги суспільством, відбиватиметься, врешті–решт, на суто прагматичних цілях автора, видавця, продавця і на соціальному статусі бібліотеки, видавництва, книгарні, загалом культури в суспільстві. Однак, поки що фахівці змушені визнати, що «ринок інформації сьогодні лише формується. Він будується на засадах створення, поширення та комерційного використання інформації» [3, С. 64].

Говорячи про інформаційне забезпечення книжкової сфери часто мають на увазі переважно підготовку, розповсюдження і використання інформаційних, бібліографічних, реферативних, рекламних видань, прайс-листів та каталогів окремих видавництв і видавничих організацій, які містять інформацію про книги, що є в наявності чи в друці [6, С. 41-42]. Однак, це лише частина системи інформаційного забезпечення книжкової сфери.

Для ефективного функціонування всіх складових книжкової

справи необхідно створити єдиний інформаційний книжковий простір, який дасть змогу будь-якому суб'єкту книжкового ринку України мати повну й точну інформацію про книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання. Для реалізації цього завдання, на думку М.І. Сенченка, слід створити національну систему збирання, зберігання, актуалізації й розповсюдження інформації про видання, які є в наявності і друкуються. [6, С. 42].

Як справедливо відзначає А. Діденко, «створення інформаційного продукту - теж виробництво, хоча й специфічне. Воно передбачає поширення знань для задоволення потреб різних категоріїй споживачів... Удосконалюється як сам продукт, так і методи його розповсюдження» [3, С. 64]. Інформація «супроводжує» основні підсистеми книжкової справи: підготовку, випуск, розповсюдження і споживання. Інформація відображає «рух книги» в суспільстві безперервно, знаходячись на зовнішній орбіті книжкового потоку і масиву, створює своєрідний інформаційний моніторинг книжкової справи, координує зусилля видавця, книгорозповсюджувача, споживача. Тобто забезпечує координацію попиту і пропозицій.

З огляду на вищевикладене, розглянемо сутність інформаційного забезпечення книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання як основного чинника створення єдиної національної інформаційної книжкової системи України.

До цього часу поняття «інформаційне забезпечення книжкової діяльності» не мало широкого використання. Під ним розуміється система «людина – машина» і система роботи з власне інформацією, інформаційні потоки і процеси. При цьому видокремлюють і досліджують різні складові системи інформаційного забезпечення книжкових структур: створення автоматизованих систем управління у книговиданні, книгорозповсюдженні чи книговикористанні, організацію роботи з інформаційними потоками, підготовку інформації для створення, видання і розповсюдження книжкової продукції. Під інформаційним забезпеченням книжкової діяльності будемо розуміти ефективну організацію інформаційних потоків і масивів, що передбачає створення, пошук, збирання, обробку, зберігання і передачу інформації про створення, виготовлення, розповсюдження чи використання книжкової продукції. Фактично тут закладено багатоаспектний підхід до осмислення інформаційного забезпечення книжкової галузі в цілому.

Методологічним підгрунтям до змісту підготовки кадрів для інформаційного забезпечення книжкової сфери може стати комплексне дослідження даного явища через аналіз базових процесів

книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання, їхніх потреб в інформації. Це дозволить системно підійти до визначення інформаційного забезпечення книжкової комунікації як цілісної функціонально-аналітичної системи, що ефективно забезпечує інформаційні потреби всіх книжкових структур на відповідному рівні. Таким чином, інформаційне забезпечення стає динамічним засобом організації книжкової комунікації, упорядкованою системою процесів і дій фахівців по створенню, отриманню, переробці і розповсюдженню інформації у певній книжковій структурі і поза нею.

Отже, інформаційне забезпечення являє собою, по-перше, сукупність інформаційних потоків, засобів, масивів між книжковими структурами і зовнішнім інформаційним середовищем; по-друге, організаційну діяльність структурних підрозділів книжкової комунікації різних рівнів, спрямовану на створення, збирання та аналіз інформації з метою переведення її у форму, придатну для використання; по-третє, засіб регулювання і управлінського впливу на головний об'єкт діяльності – книжкову продукцію і зовнішнє середовище з метою надання їм нових якісних характеристик.

Такий підхід дозволяє дійти висновку, що інформаційне забезпечення книжкової сфери за змістом і структурою є системним, багатоаспектним, комплексним, і визначити його як відповідним чином сформовану сукупність організаційних, інформаційних, методичних, програмно-технологічних компонентів, що забезпечують необхідну якість прийнятих рішень з видання, розповсюдження, купівлі, замовлення, продажу, споживання книжкової продукції завдяки раціональному використанню джерел інформації, інформаційних ресурсів та інформаційних технологій.

Розглянемо найсуттєвіші компоненти інформаційного забезпечення книжкової сфери з огляду на те, що вони мають певну внутрішню організацію і структуру, встановлюють інформаційні зв'язки суб'єктів і об'єктів системи, створюють інформаційні потоки і масиви, передбачають певні механізми для ефективного функціонування книжкової системи [4, 5, 8].

Створення розвиненої системи інформаційного забезпечення сучасної книжкової галузі України передбачає наявність та розвиток її основних підсистем, перш за все, державної інформаційно-бібліографічної системи Книжкової палати України «Книги в продажу» (книги, що є в наявності та що друкуються). Ця система передбачає «встановлення чітких зв'язків між видавництвами, книгорозповсюджувачами, з одного боку, і споживачами книжкової продукції - бібліотеками, школами, інститутами,

фахівцями - з іншого» [4, С. 18]. Вона розроблена на зразок книгорозповсюджуючої системи, яка відома в світі як «Books in print» (BP). Це універсальний інформаційний засіб – каталог майже всіх книг, що є в країні чи регіоні, в тому числі всіма мовами (українською, російською, англійською тощо), вийшли друком і є в наявності у книжкових крамницях, кіосках, на лотках і можуть бути швидко віддруковані у разі достатнього попиту. Такі каталоги успішно функціонують у США, Великій Британії, Німеччині, Франції, Чехії, Прибалтиці, Росії.

Інформаційно-бібліографічна система «Книги в продажу», як відомо, передбачає:

- збір інформації видавців і видання тематичного плану випуску продукції видавництв України, що планується до друку;
- каталогізація у виданні;
- збір попередніх замовлень, передача їх видавцям;
- збір інформації від видавців і книгорозповсюджувачів про книги, що є в наявності і що друкуються;
- видання каталога «Книги в продажу»;
- розповсюдження каталога серед книготорговельних організацій, бібліотек;
- створення електронного каталога «Книги в продажу»;
- створення комп'ютерної інформаційної бібліотечної мережі з метою доступу бібліотек до баз даних Книжкової палати;
- використання коду ISBN, впровадження штрихового кодування;
- розміщення в мережі Інтернет банку даних каталога «Книги в продажу»;
- збір замовлень на книги і передача цієї інформації видавцям [4, С. 18-19].

В Україні умови для її реалізації поки що не досить сприятливі: слабкі зв'язки між видавцями, книгорозповсюджувачами і бібліотеками, висока інфляція, відсутність фіксованих цін на книги, поліграфія ще не набула необхідної гнучкості й оперативності. Та й сам каталог коштує недешево [6]. У створенні національної системи «Books in print» в Україні зацікавлені і західні ділові кола книговидавців і книготорговців. Наявність її є взаємокорисною, тому українські книговидавці мають бути зацікавленими в просуванні інформації на Захід і отриманні повної інформації від західних партнерів.

Очевидно, що українська ефективна система BP може бути створена лише за наявності відповідних інформаційних кадрів, що володіють методикою створення «Books in print», при підтримці

видавців і книготорговців, активній взаємодії громадських і державних структур.

Єдиний книжковий простір України, що формується, потребує відновлення зведених тематичних планів або каталогів, підготовки прайс-листів, буклетів, проспектів видавництв, книготорговельних організацій, які б подавали випереджаючу інформацію про видання, що готуються до друку, або які є в продажу [5, С. 15].

Ефективне функціонування книжкової справи країни потребує системи професійних інформаційно-аналітичних галузевих періодичних видань, покликаних не лише фіксувати, а передусім аналізувати поточні проблеми сучасного книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання, розглядати теоретичні і практичні аспекти національного і світового книжкового бізнесу, орієнтувати фахівців у розмаїтті друкованої продукції.

Інформаційне забезпечення книжкової сфери передбачає створення системи довідкових видань, які б надавали так звану «адресну» інформацію (відомості про видавництва «Усе про книговидання в Україні», видавничі організації, книготорговельні й дистриб'юторські фірми та ін.), відомості про авторів та їхні видання потребує налагодження випуску інформаційних видань реферативного характеру щодо критичної літератури.

Зрозуміло, що становлення системи інформаційного забезпечення книжкової сфери України неможливе без впровадження нових інформаційних технологій у створення, розповсюдження і споживання інформації. Поширюється практика надання на книжковому ринку інформаційних продуктів і послуг, створення електронних БД в Інтернет, на компакт-дисках (CD-ROM), у комп'ютерних мережах у режимі електронної пошти та онлайн, що успішно конкурують з довідниками, енциклопедіями, бібліографічними посібниками у традиційній формі [6, С. 43]. Електронна торгівля забезпечує миттєвий двосторонній зв'язок між продавцями і покупцями, електронні способи продажу і доставки книжкової продукції, зручні для всіх суб'єктів книжкового процесу [2, С. 27]. Зважаючи на переваги онлайнових методів реклами, доставки й оплати, орієнтовані на торгівлю Web-сайти видавничих компаній можуть здійснювати вивчення ринку за рекламними замовленнями. Тобто електронна система інформаційного забезпечення книжкової сфери України набирає обертів і потребує підготовки відповідних кадрів.

Система інформаційного забезпечення книжкової сфери передбачає не лише створення інформації, але й організації її структурування і руху по комунікаційних каналах від видавця до спо-

живача, по видавництвах (видавничих організаціях), книжкових крамницях, ринках, кіосках, лотках, бібліотеках тощо. Тому фахівці повинні знати закономірності функціонування інформаційних потоків і масивів у книжковій сфері тощо.

Таким чином, оптимізація існуючої книжкової системи цілком залежить від організації, функціонування та ефективності технології взаємодії суб'єктів книжкової комунікації "автор – видавець – виробник – розповсюджувач – споживач". Ключовою умовою ефективності взаємодії елементів системи є створення, розповсюдження і використання інформації в інтересах споживачів і суспільства в цілому. Інформація та інформатизація повинні об'єднати зусилля бібліотекарів, видавців, книгорозповсюджувачів, фахівців з комп'ютерних та комунікаційних технологій на регіональному, державному та міжнародному рівнях. Поінформованими повинні бути однаково всі суб'єкти книжкового процесу: автор – видавець – книгорозповсюджувач (книгознавець) – бібліотекар. Кадрове забезпечення відповідного інформаційного "поля" схеми (від автора до споживача) набуває у цьому зв'язку особливого значення. Тобто, в галузі книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання розвивається якісно новий вид маркетингу – інформаційний – маркетинг не лише книжкової продукції, а й інформації про неї, відповідних інформаційних послуг. Рівень інформаційного забезпечення книжкової сфери є індикатором зрілості сфери загалом.

Звісно, створення єдиного інформаційного середовища книжкової сфери України та її належне інформаційне забезпечення залежать не лише від потужної технічної бази, добре розроблених на теоретичному рівні механізмів функціонування інформаційної системи книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання, а й від підготовки фахівців, здатних професійно створювати, відслідковувати, збирати, опрацьовувати, розповсюджувати і своєчасно забезпечувати споживачів необхідною інформацією [5, С. 18].

Для успішного вирішення завдань кадрового забезпечення інформаційного середовища книжкової справи України необхідні:

- правильне визначення потреби у фахівцях;
- визначення переліку професій та відповідних спеціальностей і спеціалізацій;
- розробка і впровадження сучасних навчальних програм, підручників та методичних посібників;
- формування мережі спеціалізованих навчальних закладів через модернізацію існуючих та створення нових;
- підготовка та перепідготовка викладачів відповідно до потреб

оновленого навчально-методичного сектора книжкової галузі.

Нові умови змушують студентів здобувати нові знання та вміння, що відповідають сучасним вимогам суспільства. Раніше в навчальних програмах основну увагу зосереджували на засвоєнні фактографічного матеріалу, мало часу відводилося на формування навичок самостійного оволодіння знаннями і застосування їх у неординарних умовах, навчальні програми не завжди забезпечували можливість вільного вибору предметів для майбутньої роботи студента. Такий підхід виявився мало ефективним у нових умовах.

Враховуючи важливий вплив книжкової справи на розвиток суспільства і спираючись на аналіз змін, що відбуваються в суспільстві, в сфері вищої освіти та книжкової справи України факультет бібліотекознавства та інформатики Харківської державної академії культури (ХДАК) реалізує книгознавчий підхід до підготовки фахівців бібліотечно-інформаційної сфери як на рівні спеціальності в цілому, так і через посилення книгознавчої професіоналізації на рівні суто книгознавчих спеціалізацій: «Книгознавство, менеджмент і маркетинг книжкового бізнесу» (кваліфікація – книгознавець-менеджер книжкового бізнесу), «Книгознавство, експертиза цінності книжкових пам'яток (кваліфікація – книгознавець-експерт з оцінки книжкових пам'яток), «Книгознавство, інформаційне забезпечення книговидання і книгорозповсюдження» (кваліфікація – книгознавець-інформаційний менеджер), «Реклама книжкової продукції» (кваліфікація – книгознавець-менеджер книжкової реклами). Генетична єдність книжкової і бібліотечно-бібліографічної галузей створює умови для відновлення підготовки фахівців книгознавчого профілю у межах базової спеціальності «Бібліотекознавство і бібліографія» у вузах культури України освітньо–кваліфікаційних рівнів бакалавр, спеціаліст, магістр.

Концепція формування змісту навчання базується на суб'єктно-функціональному підході, квінтесенцією якого є ланцюг «функції – завдання – уміння», дозволяє на науковій основі структурувати вимоги до випускника відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, створює аргументоване підгрунтя для визначення номенклатури знань, умінь і навичок спеціаліста.

Сфера діяльності бакалавра (книгознавця-бібліографа) – створення, розповсюдження і споживання бібліографічної інформації у книжковій справі, здійснення інформаційного моніторингу з метою раціональної організації книговидання, книгорозповсюдження, книгоопису, книгоспоживання і підвищення їх соціально-економічної ефективності. Об'єкти діяльності бакалавра – книга і

книжкова справа, редакційно-видавнича діяльність, система книгорозповсюдження (книжкова торгівля), бібліографія, книгоспоживання.

Сфера діяльності спеціаліста (книгознавця-інформаційного менеджера, референта-аналітика) – інформаційна діяльність, створення, пошук, збирання, обробка, зберігання, розповсюдження і споживання записаної інформації у системі книжкової справи, здійснення інформаційного моніторингу, аналітико-синтетичної переробки інформації, створення інформаційно-пошукових систем, бібліографічних, фактографічних і повнотекстових баз і банків даних.

Спеціаліст повинен знати:

основні сфери та напрями професійної діяльності;

- теоретичні основи функціонування соціальних комунікацій, різновиди комунікативних явищ та комунікативної діяльності, комунікаційні канали, методи та засоби;

- поняття про документ як феномен матеріальної культури та систему, класифікацію документів, методи та способи документування, предмет та категорії документознавства, соціальні, докуметально-комунікаційні системи;

- об'єкт та предмет книгознавства, типологію книги, дослідження перспектив розвитку книги, книговидавничої та книготорговельної справи;

- історію розвитку та сучасний стан видання галузевої літератури, типологію галузевої друкованої продукції, особливості формування асортименту галузевих видань у книгарнях;

- періодизацію історії книги, характерні особливості кожного періоду, національно-культурні відмінності книги окремих країн та регіонів, закономірності розвитку світової книжкової культури, української книжкової культури;

- організаційні основи видавничої та поліграфічної справи в Україні та за кордоном, основні етапи редакційно-видавничого процесу, основні види друку, технологічні процеси, основи брошурувально-палітурного виробництва;

- основні напрями та компоненти інформаційних технологій у видавництві, Desktop Publishing;

- розвиток Internet-технологій в Україні, телекомунікаційну інфраструктуру, ринок послуг і динаміку його розвитку, електронні засоби масової інформації;

- правове забезпечення видавничої книготорговельної діяльності;

- суть та зміст основних понять і категорій управління та діа-

лектику менеджменту, сучасні наукові школи та концепції менеджменту, психологічні аспекти управління, особливості менеджменту видавничої та книготорговельної діяльності, управління основними технологічними процесами видавництва та книготорговельного підприємства;

- основи маркетингового підходу до організації діяльності видавництв та книгарень, компоненти книжкового маркетингу, напрями та прийоми маркетингової діяльності у книговиданні та книжковій торгівлі;

- статистику друку;

- економіку видавничої справи та книгорозповсюдження, економічний аналіз, бухгалтерський облік;

- соціально-гуманітарне призначення книжкової продукції, канали книгорозповсюдження і книговикористання в Україні і за кордоном;

- основні напрями наукових досліджень у галузі книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання, головні методи досліджень;

- теоретичні засади та ознаки інформаційної культури, способи мотивації її розвитку;

- сучасні проблеми міжнародного бібліографічного співробітництва, проблеми та основні джерела національної бібліографії різних країн, найважливіші джерела міжнародної бібліографії;

- закономірності функціонування потоків та масивів документів з різних галузей знань, систему галузевих бібліографічно-інформаційних ресурсів, їх специфічні особливості, принципи та методи організації бібліографічної діяльності;

- значення та завдання видавничої та книготорговельної бібліографії в управлінні видавничою справою та книгорозповсюдженням, сучасну систему організації видавничої та книготорговельної бібліографічної інформації в Україні, методи бібліографічної діяльності у видавництвах та книготорговельних установах;

- бібліографічний опис різних видів та типів документів, методику класифікації, індексування та предметизації документів;

- основи стандартизації та охорони авторських прав.

Спеціаліст повинен уміти:

- створювати, зберігати, передавати і використовувати бібліографічну інформацію;

- впроваджувати нові й ефективно використовувати існуючі форми інформаційного забезпечення книговидання і книгорозповсюдження;

- здійснювати інформаційний моніторинг та аналіз книжкового потоку, книжкового масиву, книжкового фонду;

- створювати, постійно оновлювати і поповнювати бази даних;

- здійснювати маркетингову, консалтингову і правову підтримку перспективних проектів у сфері книжкового ринку;

- представляти професійні інтереси своєї фірми (видавництва, книгарні, бібліотеки) перед громадскістю, законодавчими органами, владою, партіями, організаціями і спілками;

- організовувати і проводити освітні та інформаційні заходи (семінари, «круглі столи», презентації тощо);

- створювати інформаційну систему «Books in print» регіонального чи національного рівня;

прайс–аркуші, буклети, експрес–інформацію та інші інформаційно–аналітичні матеріали;

- організовувати і проводити рекламні заходи і заходи (виставки, ярмарки, науково-практичні конференції тощо), спрямовані на книгорозповсюдження і книговикористання, налагодження ділових зв'язків;

- використовувати як джерела інформації друковані та аудіовізуальні засоби масової комунікації, що містять відповідну інформацію; бухгалтерські та статистичні звіти та звіти, що розсилаються до різноманітних державних установ видавництвами, друкарнями, книгарнями, бібліотеками.

Ресурси навчання повинні якнайкраще забезпечувати засвоєння студентами знань та опанування умінь і навичок у галузі інформаційного забезпечення національної системи книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання, що відповідають сучасним вимогам.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо державної підтримки національного книговидання і книгорозповсюдження» // Друкарство. – 2000. – № 6 (35). – С. 1; 2. Аллен Д. Возможности электронной торговли для печатников и издателей // Кн. клуб. – 2001. – № 2-3. – С. 26-27; 3. Діденко А. Маркетинг інформаційних продуктів // Друкарство. – 1998. – Лип.-серп. – С. 64; 4. Петрова Н. Інформація в національній системі книгорозповсюдження // Вісн. Кн. палати. – 1998. – № 6. – С. 18-20; 5. Реалії та перспективи українського книжкового ринку (Про інформаційний маркетинг. І не лише про нього): Зб. ст. і матеріали круглого столу "Розвиток інформаційного маркетингу на книжковому ринку України" / Упоряд. Е.І. Огар. – Львів: Аз-Арт, 1997. – 144 с.; 6. Сенченко М.І. Книгорозповсюдженню України – європейський

рівень // Проблеми розвитку інформаційного середовища: Інформ.-аналіт. зб. – 1997. – № 1. – С. 41-44; 7. Читающая Россия: мифы и реальность: Сб. ст. по пробл. чтения. – М.: Либерия, 1997. – 200 с.; 8. Энциклопедия книжного дела / Ю.Ф. Майсурадзе, А.Э. Мильчин, Э.П. Гаврилов и др. – М.: Юристь, 1998. – 536 с. – (Кн. дело).

Надійшла до редколегії 03.03.2001 р.

УДК 025: 621.039

Ю.О.МАНЖУР

ВИВЧЕННЯ АВТОРСЬКОЇ СТРУКТУРИ ДОКУМЕНТНОГО ПОТОКУ ГАЛУЗІ

Подано результати бібліометричного аналізу накопиченої у світі наукової інформації, присвяченої перспективному матеріалу атомної енергетики

Про рівень розвитку будь-якої науки свідчить наявність наукових шкіл, певного кола видатних вчених, та наукових колективів, які активно досліджують і впроваджують свої розробки в певні галузі науки та техніки. Не є винятком і атомна енергетика.

Створення нової енергетики, позбавленої радіоактивних відходів, потребує при розробці термоядерних реакторів застосування неактивованих іонізуючим випромінюванням конструкційних матеріалів. Матеріали з карбіду кремнію вважаються одними із найкращих, що пов'язано з їхньою радіаційною стабільністю, хімічною сумісністю із середовищем термоядерних реакторів, чудовими механічними, корозійними і тепловими властивостями [1].

Одним із нових представників цього класу є композитний матеріал, відомий під назвою SiC-SiC, розробка якого розпочалася порівняно недавно - в 1989-1990 рр. і нині ведеться підготовка до його промислового застосування. Дослідження останніх 10 років здійснювалися в різних країнах, однак високі технологічні вимоги суттєво обмежили кількість активно працюючих у цьому напрямі наукових груп.

В Україні також розпочалися дослідження, тому існує нагальна потреба в детальному аналізі накопичених знань з нового матеріалу атомної енергетики.

Особливості досліджень у даній галузі (відносно невеликий проміжок часу, вузька, хоча й дуже важлива, наукова тема, обмежений склад дослідників) дають можливість нашими інфо-

рмаційними засобами провести докладне вивчення авторської (і колективної) структури інформаційного потоку, пов'язаної з розробкою означеної проблеми.

Донедавна міжнародні зв'язки в умовах відсутності інформаційних технологій були слабо розвинуті. Необхідну інформацію можна було отримати лише з друкованих джерел, які не завжди повно й оперативно надавали відомості про результати досліджень. З інтенсивним розвитком інформаційних технологій виникли додаткові можливості щодо виявлення основних напрямів досліджень їхньої авторської та колективної структури, що дає змогу ефективніше взаємовикористовувати наукові результати, налагодити безпосередні або опосередковані зв'язки між відомими фахівцями та колективами.

Одним із ефективних засобів вивчення стану та перспектив розвитку галузі в авторському контексті є аналіз світових Баз Даних (БД) як на CD- дисках, так і в On-Line режимі. Вивчення авторської структури документного потоку (ДП) і по належності до наукових закладів є одним із найголовніших методів моніторингу окремих об'єктів інформаційного середовища [2]. За кордоном подібні дослідження проводяться понад 30 років переважно завдяки Інституту наукової інформації (ISI). Створений понад 30 років тому Юджином Гарфільдом ISI збирає, систематизує інформацію про наукове цитування та видає Science Citation Index (покажчик цитування наукової літератури) SCI.

Серед розмаїття цілей і можливостей використання SCI можна виділити дві провідні групи: 1) допомога вченим у визначенні основного дослідницького поля і свого місця в ньому; 2) сприяння професійній діяльності фахових учених – бібліотекознавців, бібліографознавців і документознавців.

Для вченого має значення вирішення таких завдань: визначення частоти цитування власних праць, спостереження за працями своїх колег і конкурентів, виявлення наукових інститутів, які проводять дослідження, що його цікавлять, перевірка бібліографії тощо.

Для бібліотекознавців, бібліографознавців і документознавців використання SCI цікаве тим, що, працюючи з цією БД на персональному комп'ютері, можна швидко сортувати документи за елементами бібліографічних записів. У результаті можна виявити праці, що найбільш цитуються, найвпливовіших авторів, найавторитетніші журнали, максимально авторитетні організації та країни, що зробили суттєвий внесок у вирішення даної наукової проблеми [3].

Відомо, що в 30 розвинутих країнах працює близько 60 центрів, що спеціалізуються на дослідженнях такого типу. хніми послугами користуються (при плануванні державних програм наукових досліджень - ISI для США, розробці перспективних напрямів досліджень), різні наукові й комерційні організації усіх країн світу.

Для аналізу ДП по даній проблемі одержання SiC-SiC достатньо одного з міждисциплінарних покажчиків цитування, що видаються ISI. Це автоматизована БД ISI «Materials Science Citation Index» (MSCI), - реферативна БД ISI, що містить публікації з усіх науково-технічних журналів світу в сфері матеріалознавства. БД передбачає такі розділи: Метали і сплави, Металургія, Кераміка, Наука про поверхню, Композитні матеріали. БД має понад 1,5млн. рефератів публікацій із 500 фахових журналів, починаючи з 1991 р. і понині, а також посилання (і реферати праць) на споріднені за тематикою публікації, розміщені у 8 тис. виданнях світу. У кожному рефераті зазначається назва організації, де працюють автори, та країна. Всі праці з матеріалознавчої проблеми SiC-SiC автоматично входять до MSCI.

Усього БД MSCI містить 324 праці, пов'язані з досліджуваною проблематикою. У першу чергу статті поділили за авторською ознакою (223 «головних» автора). У БД MSCI, на жаль, статті, що цитуються, подаються лише із зазначеннем першого - головного автора; назви й адреси організацій, де виконувалося дослідження, також зорієнтовані тільки на головного автора. Тому аналіз авторської структури ДП виконувався за першими авторами статей.

На рис.1 наведено ранжування авторів за кількістю публікацій, присвячених SiC-SiC, і внесених у БД MSCI (далі - за кількістю публікацій). Виявилося, що з 223 авторів лише 8 мають понад 10 публікацій (і 15 авторів - понад 5). Для опису такого розподілу авторів прийнято застосовувати «закон Лоткі»[4]: кількість авторів, що мають більше n публікацій (An), дорівнює загальній кількості авторів (A0), поділеній на n2 An=A0/n2 [5]; відтак, авторів, що мають більше 5 публікацій, повинно бути (100%/52 100%/25=4%) близько 4%.

З рис.2 видно, що авторів, які мають велику кількість праць за законом Лоткі, повинно бути менше. Це пояснюється тим, що закон запропоновано для великого інформаційного масиву (цілої галузі науки). У нашому ж разі розглядається досить «вузька» наукова тема, в якій працює вельми обмежене коло авторів. Крім того, дослідження з даної тематики проводяться усього 10-11 років, цим зумовлена велика роль провідних колекти-

вів та авторів, що їх очолюють.

При аналізі розподілу авторів за кількістю публікацій (Рис.1) виникає запитання - чи свідчить невелика кількість публікацій того або іншого автора з цієї теми і про незначний науковий внесок автора в розробку даного наукового напряму? Відповідь на це запитання, частково, можна одержати з аналізу цитування авторів. Якщо автор видав навіть одну працю, але його цитують практично в усіх публікаціях, є підстави вважати, що даний автор зробив суттєвий внесок у розвиток даної сфери наукових досліджень.

На рис.3 наведено розподіл авторів за кількістю публікацій, присвячених SiC-SiC, у яких є посилання на праці даного автора, де він є першим серед співавторів (далі - за кількістю посилань). Цікаво, що перше місце посідає W.Kowbel (як і на Рис.1), що має 94 посилань (при 26 виданих публікаціях), а на другому - A.G.Evans (87 посилання при 7 публікаціях). На кожного з цих авторів посилаються приблизно в кожній третій публікації. Усього з перших 15 авторів за кількістю публікацій увійшло лише 8 авторів із 15 перших за кількістю посилань.

Одним із основних показників якості досліджень може бути співвідношення кількості посилань на публікації автора до кількості його праць.

Якщо таке співвідношення значне, це свідчить про те, що праці автора відомі, визнані в науковому середовищі. Цей показник дещо споріднений з ефективністю, тобто такий автор як A.G.Evans пише праці, на кожну з яких, у середньому, посилаються в 12-13 статтях, а на W.Kowbel- 4.

Ранжування авторів за «ефективністю» наведено на рис.4. 14 авторів мають у середньому понад 5 посилань на статтю. При порівнянні рис.3 і рис.4 виявилося, що 7 авторів належать до перших п'ятнадцяти як на рис.3, так і на рис. 4; автор A.G.Evans – єдиний, який входить до групи всіх перших авторів (за кількістю праць, посилань, «ефективністю» публікацій). Під час аналізу рис.4 були перевірені посилання на «лідера» розподілу за «ефективністю» - L.Guillaumat. Виявилося, що рекордна кількість посилань (28) на його одну статтю була зроблена в працях учених з університету (BORDEAUX-1, FRANCE), де працює сам автор.

Розглянемо розподіл статей, присвячених SiC-SiC і внесених у БД MSCI, за організаціями, де виконувалися дослідження (далі - за організаціями). Рис.5 демонструє розподіл організацій за кількістю публікацій. Цікаво, що з 190 організацій лише 11 мають понад 10 праць, 46 - більше 2, і 74 - більше однієї публікації. Це свідчить про обмежене коло

організацій, де інтенсивно виконуються теоретичні і прикладні дослідження. Рис.6 переконує, що для опису розподілу публікацій за організаціями для цієї галузі досліджень закон Лоткі не зовсім прийнятний.

Викликає інтерес розподіл організацій за кількістю посилань, наведений на рис.7.

У першій трійці на рис.7 є HARVARD-UNIV, USA, а на рис.5 цей колектив не ввійшов навіть у перші 30 організацій. Цей феномен легко пояснити: у HARVARD-UNIV працює вже згадуваний автор A.G.Evans (що має 7 публікацій і 87 посилань). У MER-CORP, USA працює лідер серед авторів W.Kowbel (26 праць і 94 посилання) і тільки UNIV-BORDEAUX-1, FRANCE об'єднав найбільший колектив із 18 головних авторів (при докладному ознайомленні виявилося, що ці автори дійсно очолюють дослідницькі групи різних лабораторій). З рис.7 видно, що серед перших колективів є тільки організації із США та одна з Франції, а на Рис.5 є також організації із Японії й Іспанії. Перевіримо, чи не маємо ми справи з тим же феноменом, що був з автором L.Guillaumat - автори з США цитують практично всі праці авторів - американців?

Для відповіді на це запитання проаналізуємо географічну структуру ДП.

На рис.8 наведено розподіл світового масиву інформації, присвяченої SiC-SiC, що ввійшла в БД MSCI по усіх 22 країнах, чиї автори виконували дослідження (далі - розподіл за країнами). Основна частка - 77% інформаційного масиву припадає на три країни - лідери: США, Францію та Японію. Сукупний внесок інших трьох країн (Італія, Німеччина та Іспанія) є 13%, тобто менший за внесок будь-якої із країн-лідерів.

Оцінимо «зворотний зв'язок» цих публікацій - розподіл країн за посиланнями на їхні праці. Рис.9 ілюструє розподіл 15 країн за кількістю посилань. 7 країн не показані на діаграмі, тому що в жодній із праць, присвячених SiC-SiC і введених у БД MSCI, не було посилань на авторів із цих країн. Тобто підтвердилося, що на праці представників США, дійсно, посилаються найчастіше - 182 посилання (на 102 публікації).

Визначити авторитет тієї чи іншої країни в даній галузі досліджень допоможе розподіл країн за «ефективністю» публікацій, тобто по співвідношенню кількості посилань до кількості публікацій (рис.10).

Слід уточнити, що чорним на рис.10 виділено колонки тих країн, в яких у галузі, що нас цікавить, накопичена достатня статистика. Фінляндія, наприклад, не відзначена чорним, оскільки там опублікована лише одна праця і є два посилання.

Аналіз свідчить, що праці, виконані в різних країнах, по-різному цитуються (отже і аналізуються) в інших країнах світу (рис.10). Привертає увагу відносно невисокий коефіцієнт цитування японських і німецьких праць. Особливо помітний «провал» праць з Іспанії, яка має відносно високий показник публікацій - 3,5%. При цьому праці авторів цієї країни або маловідомі дослідникам у інших країнах, або в них розглянуті досить вузькі питання.

Таким чином, на публікації американських авторів активно посилаються не лише автори із США, але й з інших країн. Тому на рис.7 лишилися, серед перших, переважно організації США. Крім того, Французький університет (BORDEAUX-1) виявився серед найцитованіших організацій (незважаючи на відносно невисокий коефіцієнт цитування всіх публікацій цієї країни).

На рис.11, подано структуру цитування статей ученими з різних країн. Основний внесок у показник цитування публікацій кожної із країн роблять праці, виконані в даній країні. Але зауважимо, що праці вчених Іспанії (як і передбачалося) цитуються лише в Іспанії, французькі вчені цікавляться, в основному, дослідженнями США. Японці й американці цитують праці (а значить і стежать за дослідженнями) всіх країн світу. Зацікавлює і той факт, що Італія має помітний кількісний показник публікацій - 5,3%, які відомі і добре цитуються вченими з усіх країн, працюючими в даному науковому напрямі.

Таким чином, зроблено комплексне бібліометричне дослідження потоку інформації з перспективного напряму матеріалознавства, пов'язаного з атомною енергетикою. Проаналізовано: авторську структуру документного масиву; визначено найавторитетніші організації та країни, що беруть участь у розробках. Використовування машинопрочитуваної БД, що містить світовий масив публікацій з SiC-SiC, дало можливість виявити його склад за різними показниками: кількістю публікацій, посилань, співвідношенням кількості посилань до кількості публікацій, а також здійснити аналіз взаємоцитування публікацій різними авторами з різних країн. Результатами даного дослідження можуть скористатися вітчизняні вчені при плануванні спільних досліджень, вивченні накопичених результатів у даній галузі та прогнозуванні її розвитку. З бібліотекознавчої точки зору отримані результати цінні з позиції інформаційної активності вчених та наукових колективів, ефективності наукових розробок, визначення пріоритетних напрямів у розвитку даної науки.

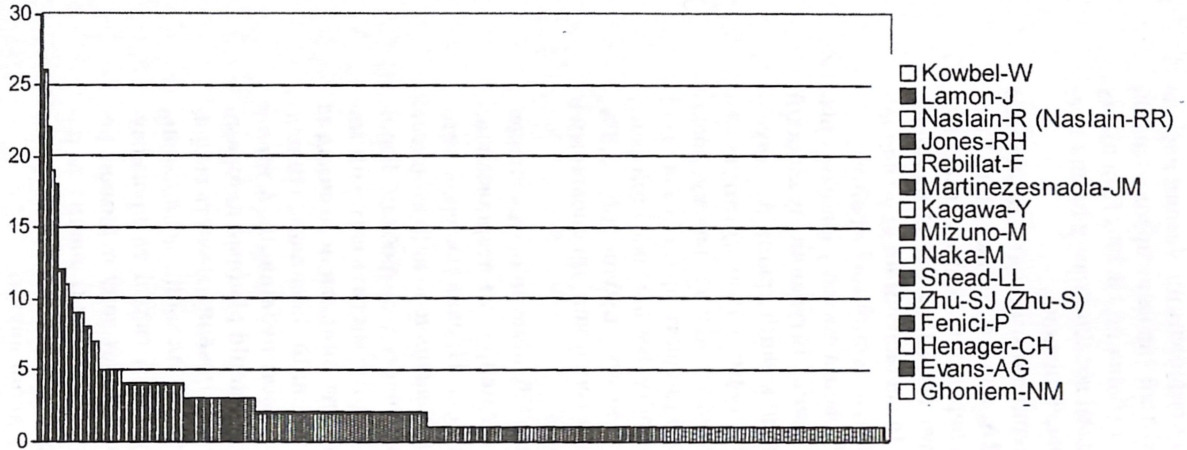

Рис. 1. Розподіл авторів за кількістю статей (наведені лише перші 15 авторів)

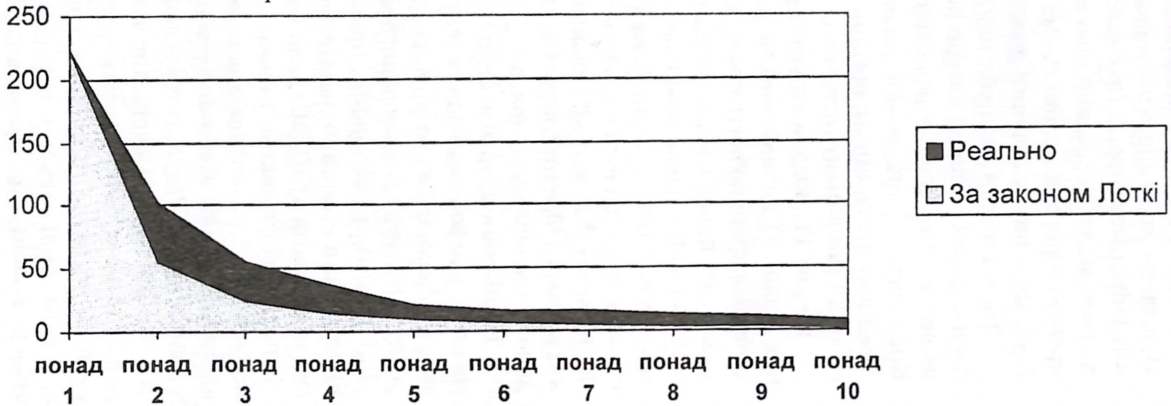

Рис. 2. Порівняння розподілу авторів за кількістю статей між реальним станом та за законом Лоткі

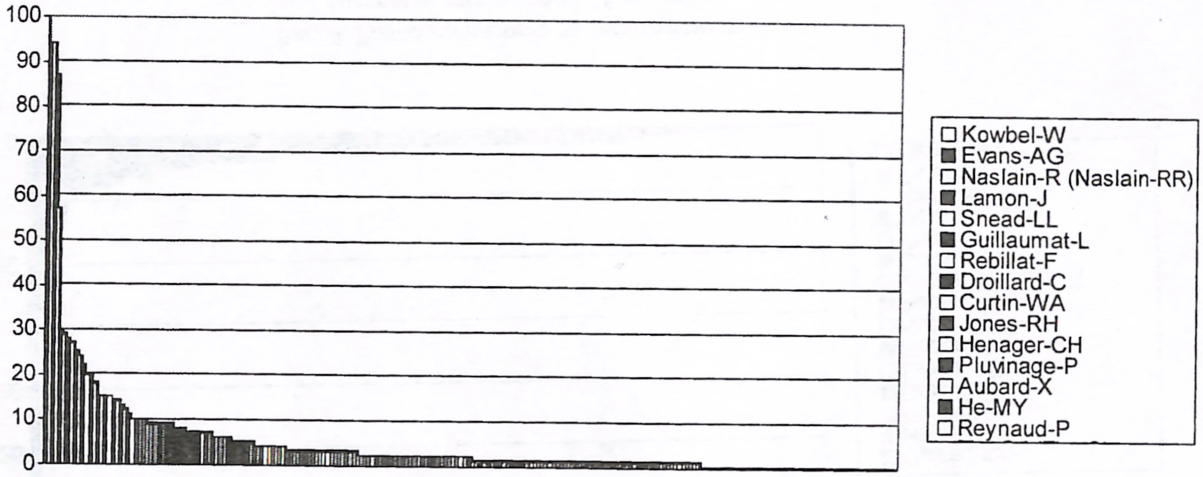

Рис. 3. Розподіл авторів за кількістю посилань на їхні статті
(наведені лише перші 15 авторів)

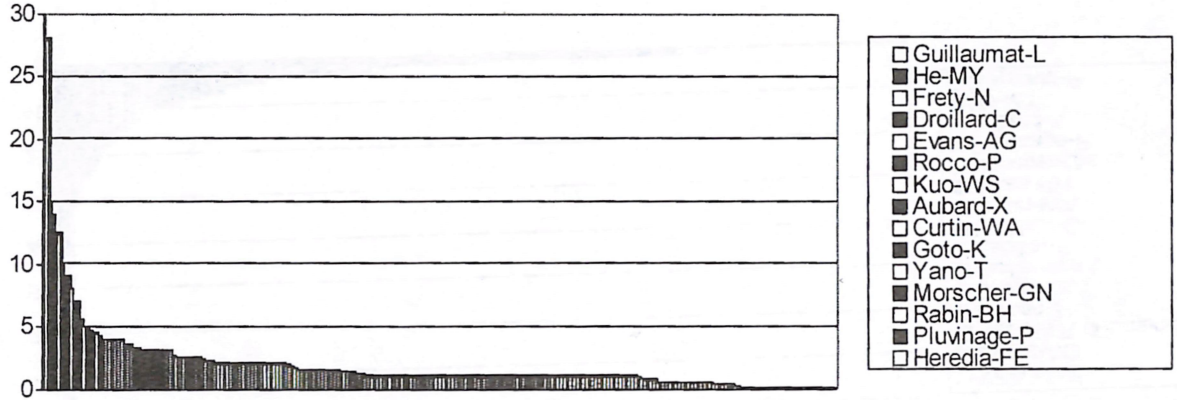

Рис. 4. Розподіл авторів за "ефективністю"
(наведені лише перші 15 авторів)

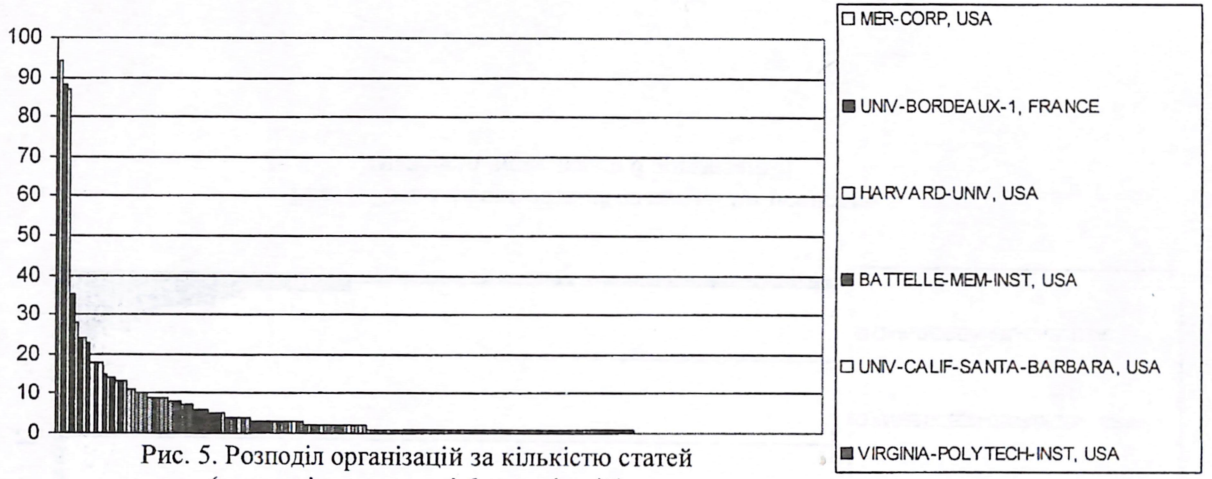

Рис. 5. Розподіл організацій за кількістю статей
(наведені лише перші 6 організацій)

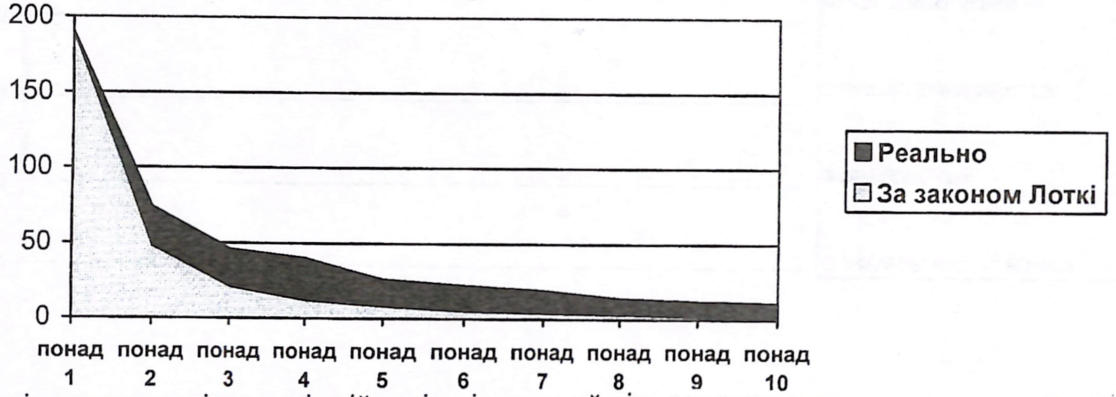

Рис. 6. Порівняння розподілу організацій за кількістю статей між реальним станом та за законом Лоткі

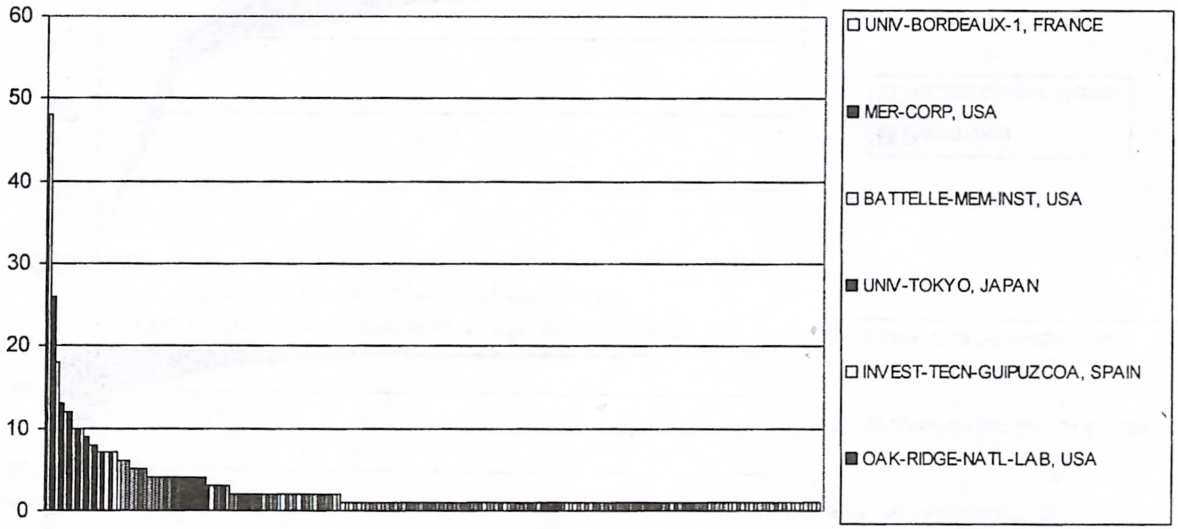

Рис. 7. Розподіл організацій за кількістю посилань
(наведені лише перші 6 організацій)

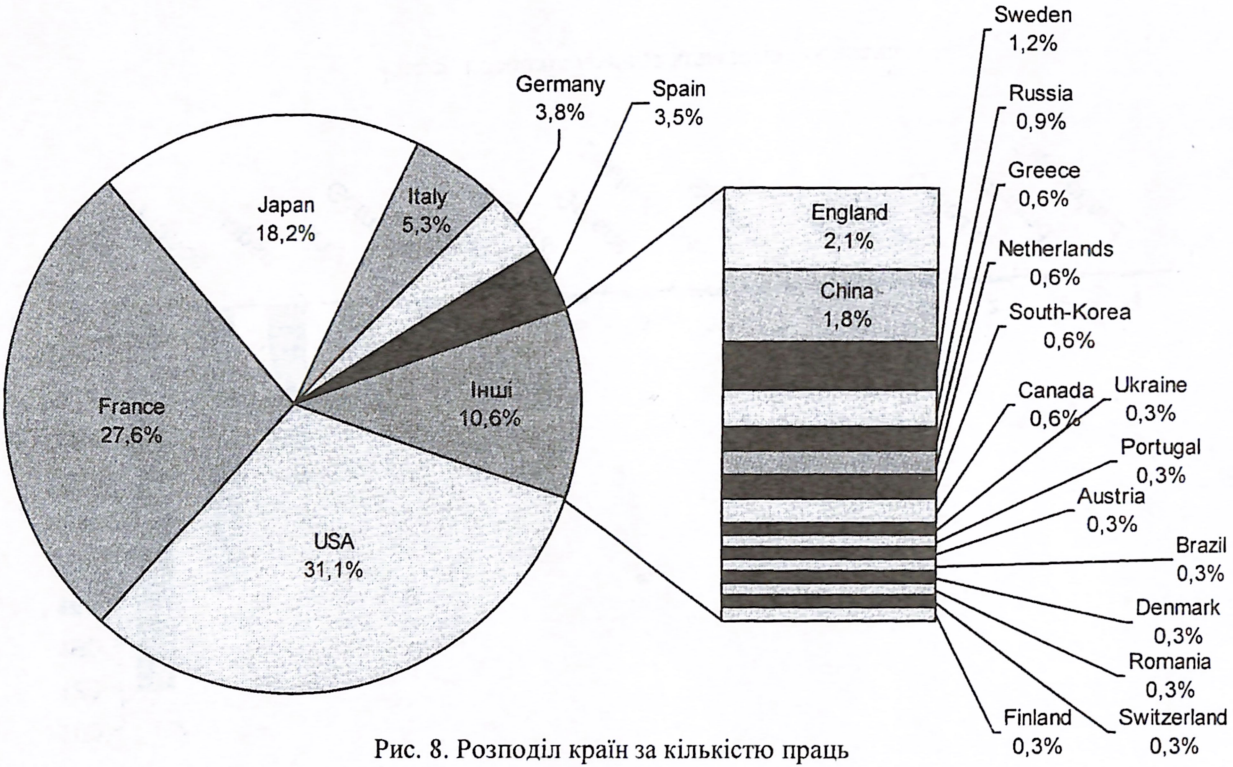

Рис. 8. Розподіл країн за кількістю праць

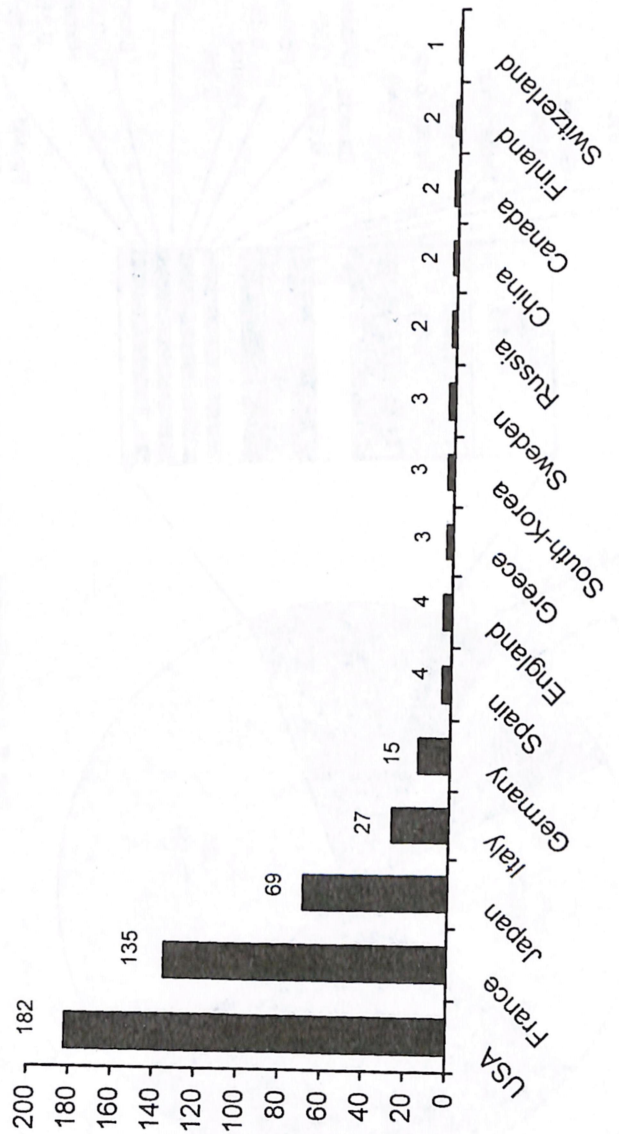

Рис. 9. Розподіл країн за кількістю посилань

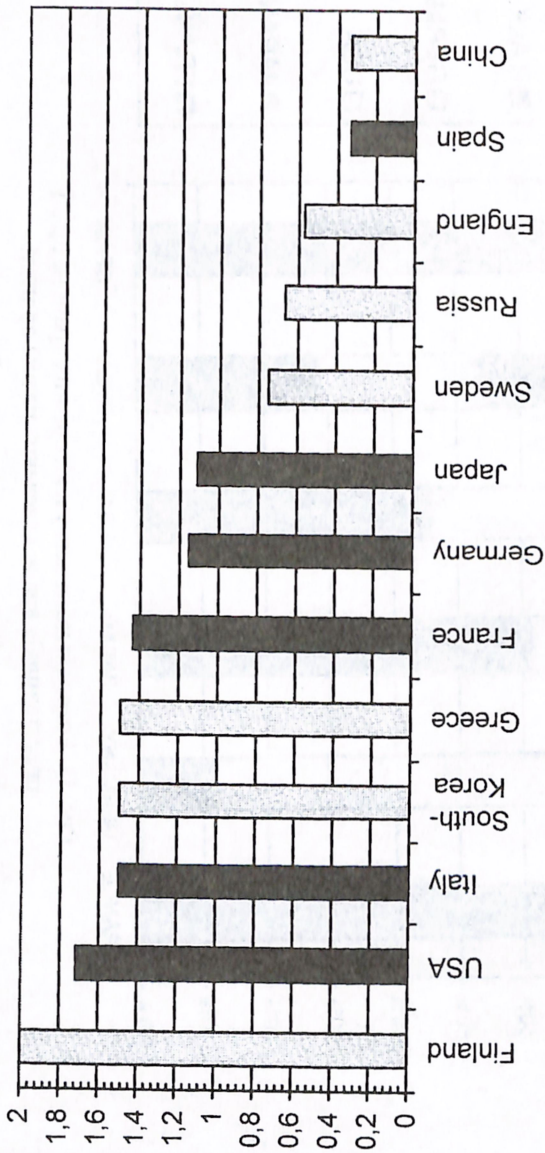

Рис. 10. Розподіл країн за "ефективністю"

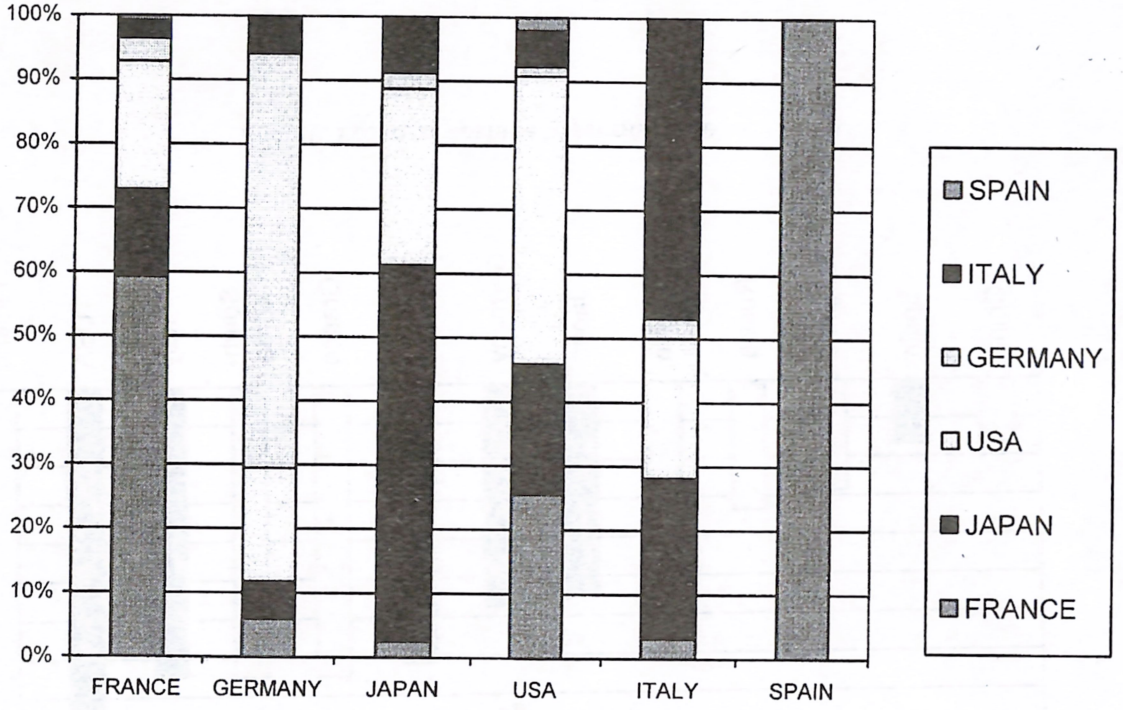

Рис. 11. Розподіл посилань учених різних країн на праці представників країн, наведених на вісі ординат

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Naslain R.. Materials Design and Processing of High-Temperature Ceramic-Matrix Composites s State-of-the-Art and Future-Trends// ADVANCED COMPOSITE MATERIALS. – 1999. – V. 8. – Iss 1. – P. 3-16; 2. Сладкова О.Б. Информационный мониторинг: Программа курса для вузов культуры по специальности «Информационные системы в социокультурной сфере»// МГУК. – М., 1998. – С. 9-10; 3. Левченко О.Г.. Science Citation Index – «компас» і «ваги» у світі науки// Science and Science of Science. – 1996. – № 3-4. – С. 158-162; 4. Rubin R.E.. Foundations of Library and Information Science, NY. Neal-Schuman Publishers,Inc. – 1998. – P. 46-48; 5. Lotka A.J.. The frequency distribution of scientific productivity // J. Wash. Acad. Sci. – 1926. – V. 16. – P. 317.

Надійшла до редколегії 01.05.2001 р.

УДК 002.02

О.А. АНДРЮЩЕНКО

ДОКУМЕНТНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГАЛУЗІ (НА ПРИКЛАДІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ)

Аналізується документно-ресурсний потенціал галузі фізичної культури і спорту в Україні; обгрунтовуються стратегічні питання розвитку ДІР галузі, зокрема фізичної культури і спорту

Останнім часом багато уваги приділяється здоровому способу життя, розвиткові професійного спорту в Україні. На урядовому рівні прийнято низку документів, що стимулюють розвиток цієї галузі: Закон України «Про фізичну культуру і спорт» (1994), Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» (1999), Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації» (1998) та ін. [1, 2, 5].

Вирішення цієї залежить і від інформаційної політики, що відповідає стратегії розвитку фізичної культури і спорту в Україні, формування необхідної інфраструктури, впорядкування та системної організації документно-інформаційних ресурсів галузі, забезпечення повного й оперативного доступу до них споживачів на базі сучасних комп'ютерних і телекомунікаційних засобів.

Незважаючи на актуальність даної проблеми, вона ще не була предметом спеціального дисертаційного дослідження. Окремі її аспекти висвітлюються в невеликих статтях, які не несуть концептуального навантаження, висвітлюють переваж-

но практичний досвід роботи бібліотечних установ у галузі фізичної культури та спорту.

Складність дослідження зазначеної проблеми зумовлена недосконалістю методологічного апарату, відсутністю загальновизнаної концепції формування галузевої інфраструктури, бібліотечно-інформаційних систем, документно-інформаційних ресурсів, виділених за галузевою ознакою.

У недалекому минулому пошук окремих елементів методологічних рішень пов'язувався в основному з галузевими потоками вторинно-документної інформації переважно бібліографічної, формованими галузевих систем бібліографічних посібників конкретних сфер. Аналіз ситуації свідчить, що з 1999 по 2000 рр. в Україні захищені кандидатські дисертації, предметом яких були галузеві інформаційно-бібліотечні системи. Серед них: Т.С. Монько «Трансформація системи бібліотечно-інформаційного забезпечення керівних органів і установ охорони здоров'я України» (1995), О.М. Чорна «Інформаційно-бібліотечне забезпечення вчителів загальноосвітніх шкіл в Україні» (1996), Г.В. Шемаєва «Трансформація галузевої інформаційно-бібліотечної системи в умовах інформатизації (на прикладі ветеринарної медицини) та ін. [4, 6, 7]. У них розглянуто окремі елементи бібліотечно-інформаційної системи, зумовлені специфікою галузі, яку мають обслуговувати. Деякі висновки і рекомендації цих дисертаційних праць можна використати при розробці системи бібліотечно-інформаційної системи у галузі фізичної культури і спорту. Однак створення її оптимальної структури з метою повного й оперативного задоволення потреб споживачів інформації у даній сфері потребує самостійного системного дослідження.

Визначення оптимальної системи документно-інформаційних ресурсів галузі фізичної культури і спорту в Україні потребує уточнення деяких базових понять, в першу чергу інформаційної інфраструктури, інформаційно-бібліотечної системи, документно-інформаційних ресурсів галузі, які ще не отримали статусу термінологічно-нормативних.

У розвитку фізичної культури і спорту та його соціальних функцій важливу роль має наявність необхідної інфраструктури. Під інформаційною інфраструктурою розуміється комплекс інституцій, організацій, фірм, установ, баз і банків даних, що забезпечують нормальне, безперервне функціонування інформаційних ресурсів, продуктів і послуг з фізичної культури і спорту та доступ до них споживачів. Основою інформаційної інфраструктури є інформаційно-бібліотечні системи, що створюються за територіальною

і галузевою ознаками. Під галузевою інформаційно-бібліотечною системою слід розуміти організаційно-функціональну структуру інформаційного і бібліотечного обслуговування фахівців, а саме: документно-інформаційні ресурси бібліотек і служб інформації з питань фізичної культури і спорту, галузевий інформаційний ринок продуктів і послуг, що забезпечує споживачів інформацією за допомогою найефективніших форм і методів обслуговування на засадах вивчення їх інформаційних потреб.

Базовим компонентом галузевої інформаційно-бібліотечної системи є документно-інформаційні ресурси (ДІР) – документно-інформаційний потенціал, який створюють бібліотеки та інформаційні центри для задоволення інформаційних потреб споживачів у галузі фізичної культури і спорту. ДІР бібліотек та інформаційних центрів є складовою частиною локальних (місцевих), національних (державних) і глобальних (світових) ДІР з фізичної культури і спорту. Вони тісно пов'язані з ДІР інших інформаційних систем: видавництв, книгарень, архівів, музеїв, засобів масової інформації, баз даних тощо і створюють інформаційні ресурси [3, С. 8].

ДІР галузі складають сукупності окремих документів, галузеві потоки і масиви, фонди, бази і банки даних, Інтранет/Інтернет тощо. Галузевий ДІР розміщений у різноманітних документно–інформаційних структурах суспільства, що здійснюють виробництво, пошук, збирання, аналіз, обробку, зберігання, розповсюдження і використання інформації з фізичної культури і спорту, зафіксованої на папері, магнітній, кіно–,фотоплівці, оптичному диску чи іншому носієві. Відповідно формується система елементів і підсистем галузевого ДІР, що взаємодіють і доповнюють один одного. Тому, щоб говорити про шляхи створення інтегрованого ДІР галузі, потрібно мати чітке уявлення про ті ресурси, які накопичили бібліотеки України, оскільки формування національних ДІР у всіх розвинених країнах розпочинається саме в книгозбірнях, а це потребує глибокого їх дослідження й аналізу.

Як відомо, бібліотечні ресурси – це "упорядковані фонди документів на різних носіях інформації, довідково–пошуковий апарат, матеріально–технічні засоби опрацювання, зберігання і передачі інформації [3, С. 8]. Тобто, ресурси – це джерела, передумови отримання для користувачів необхідної інформації (зокрема галузевої), які можна реалізувати лише при наявності необхідних і достатніх матеріально–технічних засобів.

У структурі бібліотечно–ресурсного потенціалу провідна роль належить документно–інформаційним ресурсам, які є найунівер-

сальнішими з ресурсів і необхідними практично для всіх галузей народного господарства та сфер діяльності. хня особливість полягає в тому, що їх не можна замінити іншими ресурсами; вони мають використовуватися не лише там, де знаходяться, але й за межами даної бібліотеки чи території, де вони зберігаються.

До цього часу не розроблені єдині підходи і критерії щодо оцінки ДІР, хоч загальноприйнято, що оцінка має бути передусім соціальною. Економічний підхід дозволяє не лише оцінити окремі види ДІР, а й обчислити сумарний документно-інформаційний потенціал країни. Однак цей ресурс в цілому та його галузеві складові поки що недостатньо вивчено й оцінено. Тому цей унікальний ресурс недостатньо використовується. Не розроблено також єдиних концептуальних підходів до формування ДІР, які можна було б поширити на будь-які галузеві ДІР, з урахуванням специфіки кожної із них. Це забезпечило б правильну стратегію розвитку галузевих ДІР в умовах України.

Говорячи про галузеві ДІР, мають на увазі, перш за все, бібліотечний фонд (БФ), тобто «упорядковане зібрання документів, що зберігаються в бібліотеці» [3, С. 8]. При цьому основними елементами БФ є первинні документи в основному на паперовій основі. Менше приділяється увага нетрадиційним носіям інформації: офлайновим (CD-ROM) і онлайновим (що передаються по мережі Інтернет) документам. Повнотекстові, бібліографічні та фактографічні БД часто не вважають складовою частиною БФ. І це є помилкою, оскільки не лише повнотекстові, але й інші БД мають скласти цілісну систему ДІР галузі. Вторинні документи, що є результатом аналітико–синтетичної переробки одного чи кількох первинних документів, мають посісти чільне місце в ДІР галузі, органічно поєднуючись з документами – носіями первинної інформації.

Важливою складовою ДІР галузі є бібліографічні ресурси, що містять бібліографічну інформацію. Бібліографічні ресурси несуть знання про документи. Вони зібрані, проаналізовані, систематизовані, підготовлені для передачі споживачам у формі документально зафіксованої бібліографічної інформації. Це, перш за все, система галузевих бібліографічних посібників різноманітних форм, видів і жанрів, що забезпечує галузь бібліографічною інформацією для задоволення різноманітних інформаційних потреб (наукових, виробничих, освітніх, самоосвітніх тощо). Крім того, необхідною складовою ДІР галузі мають стати сукупність каталогів і картотек, які донедавна розглядалися лише як складова довідково–пошукового апарату бібліотеки. Третьою важливою складовою

галузевих ДІР повинні розглядатися фактографічні відомості (числові, текстові чи графічні) про явище, подію чи їх сукупність і зафіксовані на матеріальному носієві, незалежно від форми подачі (публікація, картотека, каталог, огляд). Певним чином організована й упорядкована, подібна інформація може бути представлена в людиночитанній чи машиночитаній формі (на магнітних, оптичних носіях) і є складовою галузевого ДІР бібліотеки у вигляді БФ чи бази даних. Отже, галузеві ДІР складають як традиційні паперові, так і новітні джерела інформації, об'єднані за галузевою ознакою у вигляді бібліотечних фондів, бібліографічних, повнотекстових і фактографічних баз і банків даних. Такий підхід сприяє розумінню ДІР як більш широкого системного утворення, до складу якого входять як первинні, так і вторинні документи, дає підстави вважати найближчою перспективою еволюцію видового складу ДІР у бік рівноправ'я традиційних друкованих, паперових і електронних видань. Завдяки цій тенденції поступово розширюється зміст і сутність поняття «документно-інформаційний потенціал галузі».

Формування і розвиток галузевого ДІР мають свою специфіку і певні закономірності:

- системоутворюючою є галузева ознака, пов'язана з організацією документів за предметно-тематичним принципом;
- зміст і структура ДІР органічно пов'язані і зумовлені змістом та структурою галузі, що обслуговується;
- галузеві ДІР є результатом професійної діяльності і компонентом відповідної сфери людської діяльності;
- ДІР містять усі види і типи документів, що відповідають галузевим інформаційним потребам користувачів;
- основні підсистеми ДІР галузі сконцентровані в соціальних інститутах, які здійснюють виробництво, пошук, збирання, аналіз, розповсюдження і використання документованої інформації галузевого спрямування;
- ДІР галузі класифікуються як за їх змістом, так і за територіальною ознакою. За останнім показником вони поділяються на локальні (місцеві), національні (державні), глобальні (світові). Розрізняють ДІР вивчені, виявлені та прогнозовані.

Початковим етапом створення галузевого ДІР є наявність галузевого документного потоку (ДП), формування обсягу, структури документної інформації, що потребує відповідної організації, наявність відповідних кадрів та кваліфікації персоналу; наявність достатньо широкого кола споживачів, зацікавлених в отриманні

галузевої інформації, що стимулює забезпечення відповідності складу і структури ДІР інформаційним потребам користувачів, їх гарантованого доступу до галузевих ДІР різних рівнів; активне використання галузевих ДІР як у даний період, так і в перспективі тощо.

Збереження та розвиток діяльності галузевої ДІР в умовах її реальної розпорошеності забезпечується відповідним рівнем зрілості структурних зв'язків цієї системи. Системна організація ДІР галузі передбачає впорядкування взаємозв'язків її складових елементів і підсистем як між собою, так і з системою в цілому. Галузеві ДІР потребують дослідження не лише в контексті внутрішньоресурсних відносин, але й у контексті взаємозв'язку галузевої ДІР з її метасистемою – відповідною галуззю. Необхідно вивчати специфіку формування і функціонування галузевих ДІР бібліотек, інформаційних центрів, архівів, музеїв, інших документно-комунікаційних систем. Таким чином, виникає об'єктивна необхідність у формуванні нової наукової дисципліни документно-інформаційного ресурсознавства як теоретико-методологічної бази документно-інформаційних ресурсів усіх соціальних структур, пов'язаних з виробництвом, розповсюдженням чи використанням документованої інформації галузевого спрямування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон Украины «О физической культуре и спорте» // Ведомости Верховной Рады Украины. – 1994. – № 4. – С. 5-6; 2. Закон Украины «О внесении изменений в Закон Украины «О физической культуре и спорте» // Голос Украины. – 1999. – № 130. – С. 5; 3. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» // Голос України. – 2000. – № 79. – С. 8-9; 4. Монько Т.С. Трансформація системи бібліотечно-інформаційного забезпечення керівних органів і установ охорони здоров'я України: Автореф. дис.... канд.пед.наук (07.00.08) / КДІК. – К., 1995. – 21 с.; 5. Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації»: Затв. Указом Президента України 01.09.1998 р., № 963/98 (витяг) / / Інф. зб. Мін. освіти України. – 2000. – № 1. – С. 16; 6. Чорна О.М. Інформаційно-бібліотечне забезпечення вчителів загальноосвітніх шкіл в Україні: Автореф. дис.... канд.пед.наук (07.00.08) / КДІК. – К., 1996. – 26 с.; 7. Шемаєва Г.В. Трансформація галузевої інформаційно-бібліотечної системи в умовах інформатизації (на прикладі ветеринарної медицини): Автореф. дис.... канд.іст.наук (07.00.08) / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2000. – 17 с.

Надійшла до редколегії 01.02.2001 р.

УДК 371.03

В.В. КОСТІНА

ЗОШИТ З ДРУКОВАНОЮ ОСНОВОЮ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ КОМФОРТНОГО СЕРЕДОВИЩА СПІЛКУВАННЯ

Проаналізовано роль спілкування в навчально-виховному процесі, наведено аспекти діяльності вчителя середнього загально-освітнього закладу, які сприяють створенню комфортного соціокультурного середовища в процесі навчання.

Культура є інтелектуальним аспектом штучного середовища, яке створює людина в процесі її життєдіяльності.

Анрі Моль

Культура є складним та багатогранним явищем, тому існує безліч визначень цього поняття. Слово «культура» має латинське походження від ***cultura***, що означає зміни у природному об'єкті під впливом цілеспрямованої діяльності людини. В понятті культура можливо розрізнити декілька рівнів:

- у широкому розумінні культура містить сукупність матеріальних, духовних та практичних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і втілюються в результатах продуктивної діяльності;

- у більш вузькому розумінні культура відповідає рівню освіченості, вихованості людей, оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності;

- для філософії, яка розглядає світ взагалі, «культура – це сфера становлення, розвитку та соціалізації людини» [1, С. 487];

- «Культуру можливо розглянути не тільки як щось зовнішнє по відношенню до людини, а як спосіб реалізації її творчих можливостей» [2, С. 75].

У культурі поєдналися минуле, сьогодення й майбутнє і сама людина відтворює діалог між ними, тому культура не може жити лише традиціями, оскільки вона постійно відновлюється у нових історичних умовах.

Культура дійсно тільки тоді виконує свою роль, коли вона пронизує усе життя людини, знаходить відображення в її звичках, повсякденній поведінці і всій її соціальній діяльності. Тому культура «передумовою й результатом освіти людини ...» [3, С 62].

Аналізуючи ці положення, можна дійти висновку, що сьогодні слід приділяти більше уваги саме підвищенню культури

педагогічного спілкування між суб'єктами навчально-виховного процесу, що забезпечить реалізацію усіх творчих можливостей кожного учня.

Сучасний рівень розвитку освіти в нашому суспільстві потребує пошуку нових шляхів підвищення ефективності процесу навчання. Звертаючи увагу на всебічне зростання інформаційного рівня суспільного розвитку, багато авторів підкреслюють необхідність застосування технологічного підходу до навчально-виховного процесу. Аналіз свідчить, що незважаючи на позитивні ознаки це призвело до усереднення учня загальноосвітнього навчального закладу, перетворення його на пасивний об'єкт навчання й виховання.

У зв'язку зі зміною основної парадигми сучасної освіти з інформаційної на розвивальну, орієнтовану на адаптацію учня в інформаційному просторі й розвиток його особистісних якостей, дуже актуальними стають ідеї співробітництва, співпраці вчителя й учнів у навчально-виховному процесі (Л.С. Вигодський, О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов, Ш.О. Амонашвілі, А.С. Макаренко, О.В. Сухомлинський та ін.). І.О. Зимня визначає співробітництво як «гуманістичну ідею сумісної розвиваючої діяльності дітей та дорослих, яка скріплена взаєморозумінням, проникненням у духовний світ один одного, колективним аналізом ходу й результатів цієї діяльності ...» [4, С 312]. Це визначення відображає основну ідею педагогіки співробітництва, як такої, де учень є активним суб'єктом навчально-виховного процесу, оскільки перебуває у контакті з учителем. Таким чином, навчальна діяльність розглядається як приклад суб'єкт-суб'єктних відносин, що істотно поліпшує порозуміння між учителем і учнями і сприяє підвищенню ефективності процесу навчання.

Аналізуючи досвід шкільної практики, дійшли висновку, що найприроднішою формою комунікації у процесі навчання є діалогічна, яка забезпечує комфортне середовище спілкування.

Учитель є головною особою, що створює соціокультурне середовище в процесі навчання, тому необхідно в першу чергу звернути увагу вчителів на можливість проектування педагогічного процесу таким чином, щоб поступово посилювалась роль комунікації, коли вчитель і учень виступають як рівноправні суб'єкти в процесі навчання. Спілкування в педагогічному процесі не тільки розвиває інтелектуальні, творчі й інші можливості учнів, а й сприяє залученню дітей та підлітків у соціокультурне середовище, самореалізації особистості в різних видах діяльності, тобто соціально-

му вихованню підростаючого покоління.

Актуальною проблемою сучасної педагогіки є створення відкритого соціокультурного простору, завдяки так званій школі відкритого типу, яка основну увагу приділяє розвиткові середовища, мікросоціуму. Це, в свою чергу, передбачає вдосконалення змісту всього навчально-виховного процесу з урахуванням його цілісності, забезпечення не тільки навчального, але й виховного характеру всіх видів діяльності учнів.

У 1993 р. Україна ратифікувала Конвенцію про права дитини. Основна її мета – орієнтація в розвитку особистості насамперед на соціалізацію та самореалізацію особистості, тобто на процес входження дитини в суспільство, який забезпечує психологічний комфорт навчання.

Згідно з цим в Україні розроблена та впроваджується національна програма «Діти України», яка передбачає забезпечення права кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути надійно соціально й психологічно захищеною.

Педагогіка нової школи в Україні допомагає входженню дитини в контекст сучасної культури. Нова школа – це школа культури життєвого самовизначення, яка повинна навчити дитину таким основним елементам як: а) самопрограмуванню (як здійснити життєвий вибір); б) самопізнанню; в) самооцінці; г) вмінню пізнавати світ; д) вмінню робити самоаналіз.

«Школа XXI століття в Україні – це передусім школа полікультурного виховання, школа культурного самовизначення й самореалізації особистості, де створені сприятливі умови для оволодіння кожною дитиною базовою культурою... а не певною сумою інформації» [5, С.18].

Така школа потребує від кожного учителя збагачення своєї діяльності специфічними формами роботи, створення умов для самовиховання й самореалізації учнів, забезпечення сприятливого психологічного клімату в учнівському колективі.

Як уже зазначалося, одним із важливих засобів створення соціокультурного середовища є діалогічність освіти. У зв'язку з цим значущим є вміння учнів підтримувати діалог з учителем, здатність правильно ставити запитання та чітко й грамотно відповідати на них, тобто мати певний досвід спілкування. Тому дітей слід привчати до діалогічної співпраці в процесі навчання.

У сучасній школі організація спілкування учителя й учнів найчастіше має однобічний характер. Серед проблем, які заважа-

ють створенню діалогічного спілкування, є: 1) нелогічність викладання навчального матеріалу; 2) відсутність інтегрованої системи викладання навчальних дисциплін; 3) недостатнє використання системи завдань, що сприяють розвиткові мислення учнів; 4) неконкретність у наданні навчальної інформації учням; 5) ненаправленість, пригнічування або ігнорування самооцінки учнів у процесі навчально-пізнавальної діяльності.

Вирішення цих проблем можливо за допомогою використання зошита з друкованою основою в процесі навчання, який забезпечує створення відповідного рівня комфортного соціокультурного середовища.

В основу розробки зошита з друкованою основою покладено такі дидактичні принципи: *гуманність*, що передбачає всебічну підтримку дитини в навчальному процесі; *системність* як основа для розвитку мислення учнів; *активність* і *самостійність* як підґрунтя для творчих пошуків та активної позиції учня в процесі навчання; *взаємозв'язок теорії та практики*.

Змістовний компонент зошита реалізує ідею управління навчально-пізнавальною діяльністю учнів з метою всебічного розвитку мислення учнів. Для цього в зошиті, який має блочну структуру, кожна тема містить окрім загального блоку, де розглянуто основні питання цієї теми, перевірний блок, в якому учні навчаються правильно відповідати на запитання вчителя й звикають до логіки формулювання запитань та ускладнення їх за різними рівнями засвоєння (A – D).

Наприклад, у темі «Сірчана кислота та її солі» проблемний блок має такий вигляд:

Тест «Перевірте себе»

А.1. Серед переліку речовин знайдіть *сірчану кислоту й сульфати*:

а) HCl; б) SO_2; в) Na_2SO_4; г) H_2SO_4; д) H_2S; е) Na_2SO_3; ж) $CaSO_4$; з) K_2CO_3; і) $CuSO_4$.

2. Кислі солі сульфатної кислоти – це:

а) сульфати; б) гідросульфати; в) сульфіти; д) гідросульфіти; е) сульфіди.

В. 3. *З якими речовинами* реагує розведений розчин H_2SO_4 (виберіть правильну відповідь):

а) Ме; б) МеО; в) неМеО; г) H_2O; д) $Me(OH)_n$

4. *Які особливі* властивості має сірчана кислота?

С. 5. *Як визначити* дослідним шляхом, в якій із двох непідписаних склянок міститься соляна, а в якій – сірчана кислоти?

6. На *яких* загальних *наукових принципах* основано виробництво сірчаної кислоти?

D. 7. *Чому* концентрована сірчана кислота реагує не тільки з активними металами, а і з Cu?

8. *Чому* при розведенні H_2SO_4 її треба наливати у воду, а не навпаки?

Наприкінці кожного розділу передбачається залік, при підготовці до якого учні самостійно складають питання відповідно до їх рівня засвоєння за цим розділом і дають вичерпні відповіді на них. Це важливе завдання дає можливість учням тренувати свої вміння створювати та підтримувати діалог.

Мова є носієм культури. Від того, наскільки розвинена у людини здатність до вільного спілкування згідно з поставленою навчальною темою (ораторське мистецтво), залежить загальний рівень її культури. Першим, хто розглядав ораторське мистецтво як найповніший прояв культури, був Марк Туллій Цицерон, який вбачав у ньому спосіб самоутвердження особистості.

У зошиті з друкованою основою передбачене цікаве завдання на розвиток мислення: знайти вміло приховану помилку («софізм») та виправити її.

Наприклад, «Ненасичені вуглеводні у будові своїх молекул мають кратні зв'язки, які легко розриваються; тому ці сполуки легко вступають у реакцію приєднання. Так, вони знебарвлюють бромну воду та розчин перманганату калію. Розчин бензолу не знебарвлює бромну воду та розчин перманганату калію. Звідси – бензол є насиченим вуглеводнем». Розв'язування таких завдань привчає учнів до витонченості думок, відточує розум.

Окрім змістовного аспекту, який спрямовано на всебічний розвиток мислення учнів, зошит має певну структуру, яка також сприяє створенню гуманних відносин між учителем та учнями. Так, у кожній темі є оцінний блок, мета якого – привчити учнів до вчасного аналізу своїх успіхів і визначити незрозумілі питання. Досвід використання зошитів із друкованою основою свідчить, що постійний самоконтроль підвищує активність учнів у процесі навчання й веде до підвищення рівня їх внутрішньої мотивації.

Кожна тема також містить блок довіри, в якому учень може написати, що йому незрозуміле в цій темі у формі запитань до вчителя. Цей блок знімає психологічне напруження в учнівському колективі, оскільки кожен учень може задати запитання безпосередньо вчительові, та отримати на нього особисту відповідь. Крім того, цей блок привчає учнів до чіткого формулюван-

ня своїх думок, конкретного визначення незрозумілих питань, що сприяє більшому порозумінню між суб'єктами процесу навчання, підвищує рівень їх довіри й авторитету.

Сьогодні, коли Україна входить у сучасні ринкові відносини, відбувається заміна пріоритетів світосприймання, демократичні процеси у суспільстві знаходять свій відголосок і в сучасній школі. Так, інноваційні загальноосвітні заклади стали приділяти більше уваги наданню свободи учневі в навчально-виховному процесі. Це забезпечує індивідуальний, особистісний підхід до кожного учня, який є запорукою його самовизначення та самореалізації.

Важливим кроком на шляху впровадження особистісно зорієнтованого підходу до процесу навчання є введення в загальноосвітніх закладах нової дванадцятибальної системи оцінювання знань, умінь та навичок учнів. Ця система забезпечує перехід від урахування недоліків у знаннях та вміннях учнів, як основного критерію оцінки, до відзначення досягнень кожної дитини як сходинок в її самовизначенні та розвитку.

Впровадити особистісний підхід до кожної дитини в процесі її навчання дуже важко, оскільки в сучасній школі є багато перешкод: авторитарність педагогіки; низький рівень психологічної підготовки вчителів; боротьба за підвищення кількісних показників у знаннях та вміннях учнів без урахування їх особистісних якостей та інше.

Досвід використання зошитів із друкованою основою, завдяки спроектованому індивідуальному наданню інформації, значно спрощує роботу вчителя, дозволяє йому залучити до сумісної продуктивної діяльності кожного учня, орієнтуючись на рівень його підготовки. Так, в інформаційному блоці кожної теми, залежно від мети, яку учень ставить перед собою, він може сам обрати обсяг літератури, рекомендованої до цієї теми (від загального мінімуму знань у шкільному підручнику до серйознішого прорблення посібників та вузівських підручників). Зошит містить поширюючий блок, де ставляться проблемні питання до цієї теми або розділу. Він надає можливість учителеві вчасно визначити завдання для учнів, які легко засвоюють обсяг шкільної програми та мають схильність до поглиблення знань з предмета. Таких учнів дуже важко залучити до наполегливої праці на уроці, оскільки їм нецікаво проробляти з іншими учнями програмний матеріал, вони нудьгують або займаються іншими справами. Тому зошит є засобом для їх самовиховання та самореалізації, містить систему завдань, які допо-

магають кожній дитині розкрити свій творчий потенціал.

Таким чином, нагальною проблемою сучасної педагогіки є створення відкритого соціокультурного середовища, яке вміщує як компонент загальноосвітній процес. Розробка засобів залучення учнів загальноосвітньої школи до культурно-інформаційного простору спілкування сприяє підвищенню ефективності навчально-виховного процесу та взагалі соціалізації школярів. Сьогодні зошит із друкованою основою є засобом, який забезпечує не тільки підвищення інтелектуального й творчого потенціалу учнів, а й завдяки спроектованій організації їх діалогу з учителем створює соціокультурне середовище комфортного спілкування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Философия; Учеб. для высш. школы / Андрущенко В.П.и др. –К. – Х., 1998. – 640 с. 2. Введение в культурологию: Учеб. пособие для вузов. – М.: Владос, 1995. – 336 с.; 3. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика для вузов. – СПб: Изд-во «Питер», 2000. – 304 с.; 4. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. для вузов. – М.: Изд-во «Логос», 2000. – 384 с.; 5. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посіб. – К., 1996. – 792 с.

Надійшла до редакції 25.12.2000 р.

НАШІ АВТОРИ

Аль Ананзех Мохаммад Алі	пошукувач кафедри книгознавства та фондознавства Харківської державної академії культури (ХДАК)
Аль Тавалбех Серхан Ахмед	пошукувач кафедри інформаційно-документних систем ХДАК
Андрющенко Олександр Анатолійович	начальник Кримського консультаційного пункту ХДАК, пошукувач кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Бондаренко Ірина Олександрівна	пошукувач кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК , бібліотекар відділу книгозберігання бібліотеки ХДАК
Володькова Ольга Павлівна	аспірант кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Волосник Юрій Петрович	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (ХНУ ім. В.Н. Каразіна)
Воронова Людмила Миколаївна	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Давидова Ірина Олександрівна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій ХДАК
Денисенко Світлана Олександрівна	аспірантка кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Дерлеменко Віталій Володимирович	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту аграрної економіки УААН
Дяченко Микола Васильович	доктор філософських наук, професор, проректор з наукової роботи ХДАК, завідуючий кафедрою філософії ХДАК
Ільганаєва Валентина Олександрівна	доктор історичних наук, завідуюча кафедрою соціальних комунікацій ХДАК

Кобєлєв Олексій Миколайович — викладач кафедри соціальних комунікацій ХДАК

Костіна Валентина Вікторівна — аспірант Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

Кравченко Олена Валентинівна — асистент кафедри історії та українознавства Харківської державної академії залізничного транспорту

Кучин Сергій Павлович — студент 5 курсу факультету культурології ХДАК

Кучинський Віталій Віталійович — аспірант кафедри теорії та історії культури ХДАК

Лантух Валерій Васильович — доктор історичних наук, завідуючий кафедрою економічної теорії, історії та менеджменту ХДАК

Манжур Юрій Олександрович — молодший науковий співробітник Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут»

Маркелова Світлана Миколаївна — пошукувач кафедри гуманітарних дисциплін, зам. начальника навчального відділу Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія» (ХГУ «НУА»)

Маленкова Людмила Андріївна — кандидат філософських наук, доцент, завідуюча кафедрою філософії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури (ХДТУБА)

Михайловська Наталія Анатоліївна — доктор філософських наук, професор кафедри філософії ХДТУБА

Мовчан Ольга Михайлівна — докторант інституту Історії України Національної Академії наук України

Нікольський Володимир Миколайович — докторант Донецького національного університету, заступник декана історичного факультету з наукової роботи

Панченко Ірина Сергіївна — аспірантка кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК

Романенко Ганна Олександрівна	аспірантка кафедри теорії та історії культури ХДАК, зпвідуюча музеєм історії ХГУ «НУА»
Сищенко Світлана Віталіївна	викладач кафедри бібліотекознавства та бібліографознавства ХДАК
Снурнікова Юлія Михайлівна	аспірантка кафедри інформаційно-документних систем ХДАК
Соляник Алла Анатоліївна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Стахевич Олександр Григорович	доктор мистецтвознавства, професор кафедри хорознавства та хорового диригування ХДАК
Стяжкіна Олена Вікторівна	кандидат історичних наук, докторант Донецького національного університету
Хассан М.Х. Бані Мустафа	аспірант кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Швецова-Водка Галина Миколаївна	кандидат педагогічних наук, професор кафедри бібліотекознавства та бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету
Шевченко Ірина Олександрівна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та іноваційних технологій Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв
Шейко Василь Миколайович	кандидат історичних наук, професор, ректор Харківської державної академії культури, завідуючий кафедрою теорії та історії культури, дійсний член Міжнародної академії інформатизації
Ярошенко Євген Станіславович	аспірант кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Яцина Олег Анатолійович	пошукувач кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна

З М І С Т

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....3

В.М. Шейко
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ
ФЕНОМЕНА «ЦИВІЛІЗАЦІЯ»
(ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)_____4

М.В. Дяченко
Л.М. ТОЛСТОЙ І ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНОГО
ПРОГРЕСУ ЛЮДСТВА _____25

Л.М. Воронова
НАРОДНА ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ В УКРАЇНІ
ТА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ
В 1970- 1985 РР._____34

В.В. Кучинський
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ
У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ: ВІД
ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ (1917-1923 РР.)_____40

Г.О. Романенко
ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В 20-30 РР.:
(ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)_____56

С.М. Маркелова
РОЗВИТОК РУХУ ОПОРУ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
СХІДНОЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ «ВІДЛИГИ»_____64

В.М. Нікольський
ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ
РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ_____71

І.С. Панченко
РЕПРЕСІЇ МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ
НА ХАРКІВЩИНІ (30-ТІ РР. XX СТ.) _____78

О.В. Кравченко
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОЇ БЛАГОДІЙНОСТІ В ХАРКІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ У XIX – НА ПОЧ. XX СТ. 86

Є.С. Ярошенко
ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ ЧИН МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО 96

О.А. Яцина
УКРАЇНСЬКА ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ПРЕСА ПРО АХІТЕКТУРУ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ 100

Ю.П. Волосник
ДЖЕРЕЛА ПРО ФОРМУВАННЯ ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ УКРАЇНИ (1921 – 1930 рр.) 105

О.В. Стяжкіна
ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПОВСЯКДЕННЕ БУТТЯ ЖІНКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.) 113

О.М. Мовчан
ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ В 20-ТІ РР. 121

В.В. Лантух
МІСЦЕ І РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ В ОБСЛУГОВУВАННІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ 128

С.П. Кучин
ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО 133

О.Г. Стахевич
ТРАДИЦІЇ BEL CANTO В НІМЕЦЬКІЙ ВОКАЛЬНІЙ ШКОЛІ XIX СТ. 139

Хассан М.Х. Бані Мустафа
АНТИЧНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЙОРДАНІЇ 145

Н.А. Михайловська, Л.А. Малєнкова
СПЕЦИФІЧНІ РИСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ЯК ПІДВАЛИНИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 150

2. БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО. БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО 156

О.М. Кобєлєв
БІБЛІОМЕТРІЯ В СИСТЕМІ БІБЛІОТЕКО-ЗНАВЧОГО ЗНАННЯ 157

І.О. Давидова
НА ШЛЯХУ ДО ЕЛЕКТРОННОЇ БІБЛІОТЕКИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ 167

А.А. Соляник
ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЖЕРЕЛ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК 178

І.О. Бондаренко
ЗБЕРІГАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ: ЗАМКНУТЕ КОЛО ПРОТИРІЧ 185

О.П. Володькова
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ БІБЛІОТЕК ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА 193

С.О. Денисенко
ДІЛОВІ ПОТРЕБИ КОРИСТУВАЧІВ БІБЛІОТЕК З КРАЄЗНАВСТВА 201

В.В. Дерлеменко
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ПРОДУКТІВ СВІТОВОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ (WAICENT) ФАО (ООН) 209

Аль Тавалбех Серхан Ахмед
РОЗВИТОК ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ТА КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ БІБЛІОТЕК КРАЇН АЗІЇ ЯК ПЕРЕДУМОВА МІЖНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ КООПЕРАЦІЇ 214

Аль Ананзех Мохаммад Алі
ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ ДОКУМЕНТНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ БІБЛІОТЕК ЙОРДАНІЇ 219

І.О. Шевченко
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОТЕЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ 225

3. ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО. ІНФОРМАТИКА 232

Г.М. Швецова-Водка
ВИДИ ІНФОРМАЦІЇ 233

В.О. Ільганаєва
ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ СФЕРИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ І ПРОБЛЕМА ВИБОРУ СТРАТЕГІЧНИХ НАПРЯМІВ 242

Ю.М. Снурнікова
МОВИ ПОДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ У ІНФОРМАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ІНТЕРНЕТ 247

С.В. Сищенко
ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КНИГОВИДАННЯ І КНИГОРОЗПОВСЮДЖЕННЯ 255

Ю.О. Манжур
ВИВЧЕННЯ АВТОРСЬКОЇ СТРУКТУРИ ДОКУМЕНТНОГО ПОТОКУ ГАЛУЗІ 268

О.А. Андрющенко
ДОКУМЕНТНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГАЛУЗІ (НА ПРИКЛАДІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ) 283

В.В. Костіна
ЗОШИТ З ДРУКОВАНОЮ ОСНОВОЮ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ КОМФОРТНОГО СЕРЕДОВИЩА СПІЛКУВАННЯ 289

НАШІ АВТОРИ 290

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ КУЛЬТУРИ

ВИПУСК 6

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редактори:
Л.Ф. Торбовська, Т.Д. Булах

Художній редактор
І.Р. Хлюпіна

Комп'ютерний набір
Г.В. Шамрай, О.В. Лєбєдєва

Комп'ютерна верстка:
І.Г. Колесник, О.П. Щербініна

Підписано до друку 27.04.2001. Формат 64x84 1/16.
Гарнітура "SchoolBook". Папір для мн. ап. Друк ризограф.
Ум. друк арк. 16,7. Обл.-вид. арк. 19,1. Тираж 500 прим.
Зам. № 55. Ціна договірна

ХДАК, 61003, Харків- 3, Бурсацький спуск, 4
Надруковано в лаб. множ. техніки ХДАК

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ХДАК

Таким чином, ми сто...
раїнської культури. Багатовіко...
зепаду, розквіту і згасання, свід...
ходу з кризового стану, але це ...
...о народу, державної та міжнаро...
...турній сфері. Стає зрозумілим, що ...
...українського народу, включення ...

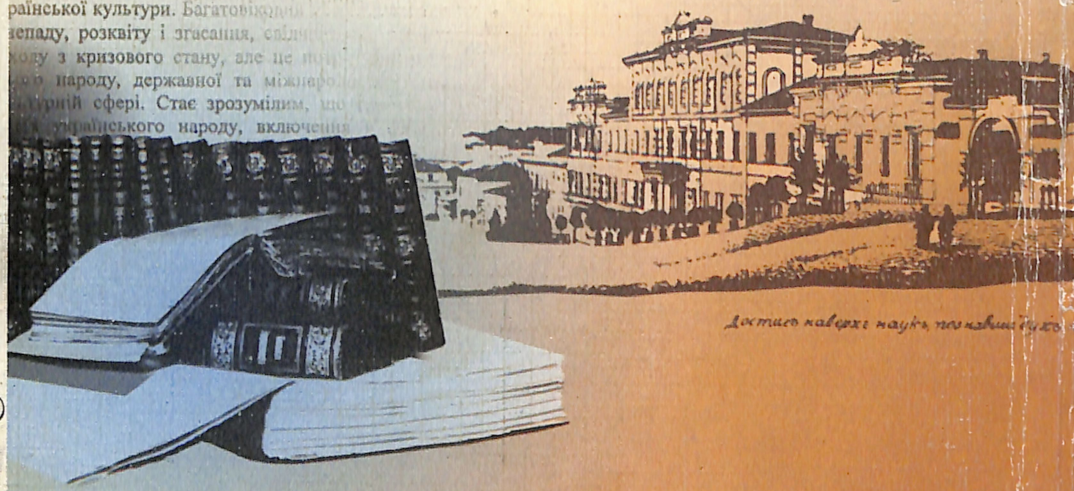

Достиг наверхъ наукъ, познавши духъ

Бурсацький спуск, 4, Харків 61003, Україна